Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Azerbaijan Tourism and Management University

Turizm

və

qonaqpərvərlik tədqiqatları

Beynəlxalq jurnal

Tourism

and

Hospitality Studies

International journal

Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları
"BİROL GROUP" MMC, Bakı, 2025, 208 səh.
ISSN 2409-6032 / *E-ISSN -2959-8389*
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20251**

Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 05.12.2011-ci il tarixli 3507 № ilə qeydiyyata alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 16 may 2014-cü il tarixli (protokol № 07-R) qərarı ilə **İqtisad elmləri, Tarix elmləri** və **Sənətşünaslıq üzrə** (6219.01-*Kulturologiya və onun ümumi məsələləri;* 6220.01-*Muzeyşünaslıq*) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlərin siyahısı"na daxil edilmişdir.

Tourism and Hospitality Studies
"BİROL GROUP" LLC, Baku, 2025, 208 p.
ISSN 2409-6032/ *E-ISSN -2959-8389*
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20251**

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan by Minutes № 3507 dated 05.12.2011 and included in the list of periodical scientific publications where the main results of the theses on **Economic Sciences, History Sciences** and **Cultural Studies** (6219.01-*Cultural Studies and its general issues*; 6220.01-*Museum Study*) are recommended to be published by the decision dated May 16, 2014 (Minutes № 07-R) of the Board of Supreme Attestation Commission attached to the President of Azerbaijan.

Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları
Tourism and Hospitality Studies
Beynəlxalq elmi jurnal/International Scientific Journal
İl 14, Say 1, 2025/ Volume 14, Number 1, 2025
ISSN 2409-6032,
E-ISSN -2959-8389
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20251**

Redaksiya Şurası	**Editorial board**
Fuad Nağıyev *Redaksiya şurasının sədri* İlham Mədətov *Baş redaktor* İranə Əliyeva *Baş redaktorun müavini*	Fuad Nagiyev *Chairman of Editorial Board* Ilham Madatov *Editor-in-Chief* İrana Aliyeva *Deputy Editor-in-Chief*
Redaksiya şurasının üzvləri Zaur Bağırov Nəsirulla Nəsirli Bahadur Bilalov Kənan Allahverdiyev Hafiz Hüseynov Cənnətxan Eyvazov Əli Əlirzayev Rəna Sultanova Vüqar Nəzərov Novruz Quliyev Həbibə Sultanova Məhərrəm Zülfüqarlı Kərim Şükürov Əliağa Məmmədli Minaxanım Əsədova Sabirə Dünyamalıyeva Günay Qafarova	**Editorial Board Members** Zaur Bagirov Nasirulla Nasirli Bahadur Bilalov Kanan Allahverdiyev Hafiz Huseynov Jannatkhan Eyvazov Ali Alirzayev Rana Sultanova Vugar Nazarov Novruz Guliyev Habiba Sultanova Maharram Zulfugarli Karim Shukurov Aliaga Mammadli Minakhanim Asadova Sabira Dunyamaliyeva Gunay Gafarova

Əcnəbi üzvlər Cəfər Cəfəri (ABŞ) Eva Verner (Avstriya) Ömər Baybars Tek (Türkiyə) Mustafa Tanyeri (Türkiyə) İkbal Aksulu (Türkiyə) Bülent Himmetoğlu (Türkiyə) Hilmi Yüksel(Türkiyə) Uve Veithöner(Almaniya) Vladimir Şalayev(Rusiya) Alberto Romero-Ania (İspaniya)	**Foreign Members:** Jafar Jafari (USA) Eva Werner (Austria) Omer Baybars Tek (Turkey) Mustafa Tanyeri (Turkey) Ikbal Aksulu (Turkey) Bulent Himmetoglu (Turkey) Hilmi Yuksel (Turkey) Uwe Weithoner (Germany) Vladimir Shalayev (Russia) Alberto Romero-Ania (Spain)

MÜNDƏRİCAT

Humay CƏFƏRLİ
DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KONQRES TURİZMİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ..... 9

Nəsirulla NƏSİRLİ
AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ.....24

Amin RƏŞİDOV
BİLİYİN DƏYƏRİ: TƏHSİLİN VƏ İQTİSADİ GƏLƏCƏYİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT BORCUNUN ROLU.....34

Əli BABAYEV
MÜASİR EKOSİSTEMİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏNİN İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU.....45

Rauf RZAYEV
DAYANIQLI İQTİSADİ İNKİŞAF ÜÇÜN TƏHSİL MARKETİNQİ VƏ BİLİK İQTİSADİYYATININ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ.....57

Şəfiqə RƏSULZADƏ
NƏQLİYYAT ŞİRKƏTLƏRİNDƏ ERP SİSTEMLƏRİNİN İNSAN RESURSLARI İDARƏÇİLİYİNƏ İQTİSADİ TƏSİRİ.....67

Ayşən VƏLİZADƏ
“KAPİTAL BANK” BANKININ MALİYYƏ SAĞLAMLIĞININ MALİYYƏ ƏMSALLARINA YÖNƏLİK ARAŞDIRILMASI.....81

Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
OBYEKTİV TƏHLİLİNƏ EHTİYAC OLAN “BİŞKEK PROTOKOLU” HAQQINDA HƏQİQƏTLƏR (5 MAY 1994-CÜ İL).....99

Aqil ƏHMƏDOV
ƏHALİNİN MÜTƏRƏDDİD MİQRASİYASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....112

Əfqan QASIMZADƏ
QƏBƏLƏNİN XI-XIII ƏSRLƏRƏ AİD MEHTƏRƏ TİPLİ ŞİRSİZ SAXSI QABLARI VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....128

Rəşad QASIMOV
APREL İŞĞALININ OSMANLI MƏTBUATINDA ƏKSİ.....137

Rövşən MƏMMƏDLİ
RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCANI İŞĞAL ETMƏSİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ (RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXİVİ SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)....149

Sənubər CABBAROVA
AZƏRBAYCAN VƏ BMT-NİN ÜMUMDÜNYA TURİZM TƏŞKİLATI: İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ....163

Minaxanım ƏSƏDOVA
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ELMİ ƏDƏBİYYATDA QADINLARIN MAARİFLƏNMƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR TƏDQİQATLAR....175

Əli FƏRHADOV
CURCİ ZEYDANIN "İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİ" ƏSƏRİNDƏ TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNƏ BAXIŞ....182

Zenfira SEYİDOVA
MUZEYLƏRİN TƏHSİL FUNKSİYALARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ....196

CONTENTS

Humay JAFARLI
PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CONGRESS TOURISM IN THE WORLD AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....9

Nasirulla NASIRLI
CONTEMPORARY PROBLEMS OF TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN.....24

Amin RASHIDOV
THE VALUE OF KNOWLEDGE: THE ROLE OF PUBLIC DEBT IN SHAPING EDUCATION AND ECONOMIC FUTURES.....34

Ali BABAYEV
THE ROLE OF THE LINK BETWEEN THE COMPONENTS OF THE MODERN ECOSYSTEM IN ECONOMIC DEVELOPMENT.....45

Rauf RZAYEV
LINKING EDUCATION MARKETING AND THE KNOWLEDGE ECONOMY FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT.....57

Shafiga RASULZADA
ECONOMIC IMPACT OF ERP SYSTEMS ON HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN TRANSPORTATION COMPANIES.....67

Ayshan VALIZADA
EXAMINATION OF THE FINANCIAL SOUND OF THE BANK “KAPITAL BANK” WITH REGARDS TO FINANCIAL RATIOS.....81

Maharram ZULFUGARLI
FACTS ABOUT THE BISHKEK PROTOCOL THAT NEED OBJECTIVE ANALYSIS (MAY 5, 1994).....99

Agil AHMADOV
THEORETICAL ASPECTS OF THE PENDULUM MIGRATION OF THE POPULATION.....112

Afgan GASIMZADE
MEHTERA-TYPE UNGLAZED POTTERY VESSELS OF GABALA OF THE 11TH-13TH CENTURIES AND THEIR CHARACTERISTICS.....128

Rashad QASIMOV
THE REFLECTION OF THE APRIL OCCUPATION IN THE OTTOMAN PRESS.....137

Rovshan MAMEDLI
THE SECOND STAGE OF RUSSIA'S OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJAN (BASED ON THE DOCUMENTS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORY ARCHIVE) 149

Sanubar JABBAROVA
AZERBAIJAN AND THE UNITED NATIONS WORLD TOURISM ORGANIZATION: DEVELOPMENT PROSPECTS.....163

Minakhanim ASADOVA
THE EARLY 20TH CENTURY SAW RESEARCH IN ACADEMIC LITERATURE RELATED TO THE EDUCATION AND ENLIGHTENMENT OF WOMEN.....175

Ali FARHADOV
A LOOK AT TURKISH-ISLAMIC CULTURE IN JURJI ZAYDAN'S "HISTORY OF ISLAMIC CULTURE".....182

Zenfira SEYİDOVA
THE ROLE AND IMPORTANCE OF MUSEUMS IN FULFILLING EDUCATIONAL FUNCTIONS.....196

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 9-23s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 9-23.

UOT: 338.46
Humay CƏFƏRLİ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
umayjafarli@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-2176-3667
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.16

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KONQRES TURİZMİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: Konqres turizmi, ümumiyyətlə turizm mövsümü xaricində həyata keçirilən yüksək gəlirli bir turizm təklifi seqmentidir. Konqres turizminin inkişafı konfrans iştirakçılarının və təşkilatçılarının ehtiyaclarına cavab verəcək yüksək keyfiyyətli konqres turizmi təklifini tələb edir. Konqres iştirakçıları yalnız tələbkar qonaqlar deyil, həm də ödəmə qabiliyyətlidirlər, lakin keyfiyyətli iş üçün bütün lazımi şərtləri təmin etməli və kifayət qədər boş vaxta sahib olmalıdırlar. Bu baxımdan, konqres turizminin əsas rolu yaxşı təşkil olunmuş reklam tədbirləri sistemi, davamlı təhsil, kadr seçimi, marketinq tədqiqatları, keyfiyyət standartlarının tətbiqi və s. vasitəsilə turizmin təbliğidir. İşgüzar turizm bazarında artan rəqabət şəhər rəhbərliyini görüşlər keçirmək üçün müasir ümumi infrastrukturun (nəqliyyat əlçatanlığının, konfrans otaqlarının, yerləşdirmə vasitələrinin, ictimai iaşə obyektlərinin kifayət qədər olması və s.) qurulmasına və ya işlək vəziyyətdə saxlanmasına, habelə bu bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün təşkilati və reklam dəstəyinə cəlb etməyi zəruri edir. Konqres turizmi və bütün əlaqədar obyektlər Azərbaycan Respublikasında turizmin gələcək inkişafı üçün, xüsusən də əhəmiyyətli gəlir gətirən böyük tədbirlərə gəldikdə çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında konqres turizminin inkişafı müəyyən problemlərlə bağlıdır. Bu, xüsusilə konqres turizm infrastrukturu məsələlərinə aiddir. "Dünyada və Azərbaycan Respublikasında konqres turizminin problemləri və inkişaf perspektivləri" məqaləsi işgüzar turizmin bu növünün qarşısında duran problemlərə, eləcə də onun inkişaf perspektivlərinə həsr olunub.

Açar sözlər: turizm, konfrans, işgüzar turizm, konqres turizmi, Beynəlxalq Konqreslər və Konvensiyalar Assosiasiyası, konqres turizmin infrastrukturu.

Умай ДЖАФАРЛЫ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КОНГРЕССНОГО ТУРИЗМА В МИРЕ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Абстракт: Конгрессный туризм - это высокодоходный сегмент туристического предложения, который обычно реализуется вне туристического сезона. Развитие конгрессного туризма требует наличия высококачественного предложения по конгрессному туризму, которое будет отвечать потребностям участников и организаторов конференции. Участники конгрессов - это не только

требовательные гости, но и платежеспособные, однако им необходимо обеспечить все необходимые предпосылки для качественной работы, а также иметь достаточное количество свободного времени. В связи с этим фундаментальная роль конгрессного туризма заключается в продвижении туризма с помощью хорошо организованной системы рекламных мероприятий, непрерывного образования, подбора персонала, маркетинговых исследований, применения стандартов качества и т.д. Деловые мероприятия являются важным продуктом для города (как туристического направления), в котором они проводятся, а также для компаний, занимающихся организацией и обслуживанием мероприятий. Растущая конкуренция на рынке делового туризма делает необходимым привлечение городских властей к строительству или поддержанию в рабочем состоянии современной общей инфраструктуры (транспортная доступность, наличие конференц-залов, средств размещения, объектов общественного питания в достаточном количестве и т.д.) для проведения встреч, а также к организационной и рекламной поддержке для компаний, работающих на этом рынке. Конгрессный туризм и все сопутствующие объекты очень важны для будущего развития туризма в Азербайджанской Республике, особенно когда речь идет о крупных мероприятиях, приносящих значительный доход. Необходимо отметить, что развитие конгрессного туризма в мире, в том числе и в Азербайджанской Республике сопряжены с определенными проблемами. Особенно это касается вопросов инфраструктуры конгрессного туризма. Статья «Проблемы и перспективы развития конгрессного туризма в мире и в Азербайджанской Республике» посвящены проблемам, стоящими перед этим видом делового туризма, а также перспективам его развития.

Ключевые слова: туризм, конференция, деловой туризм, конгрессный туризм, Международная Ассоциация Конгрессов и Конвенций, инфраструктура конгрессного туризма.

Humay JAFARLI

PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CONGRESS TOURISM IN THE WORLD AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract: Congress tourism is a highly profitable segment of the tourist offer, which is usually implemented outside the tourist season. The development of congress tourism requires the availability of a high-quality congress tourism offer that will meet the needs of the participants and organizers of the conference. Congress participants are not only demanding guests, but also solvent, but they need to provide all the necessary prerequisites for high-quality work, as well as have enough free time. In this regard, the fundamental role of congress tourism is to promote tourism through a well-organized system of promotional events, continuing education, recruitment, marketing research, application of quality standards, etc. Business events are an important product for the city (as a tourist destination) in which they are held, as well as for companies involved in organizing and event management. The growing competition in the business tourism market makes it necessary to involve the city authorities in the construction or maintenance of modern general infrastructure (transport accessibility, availability of conference rooms, accommodation

facilities, catering facilities in sufficient quantities, etc.) for meetings, as well as organizational and advertising support for companies operating in this market. Congress tourism and all related facilities are very important for the future development of tourism in the Republic of Azerbaijan, especially when it comes to large-scale events that generate significant income. It should be noted that the development of congress tourism in the world, including in the Republic of Azerbaijan, is associated with certain problems. This is especially true for the infrastructure of congress tourism. The article "Problems and prospects of development of congress tourism in the world and in the Republic of Azerbaijan" is devoted to the problems facing this type of business tourism, as well as the prospects for its development.

Keywords: tourism, conference, business tourism, congress tourism, İnternational Congresses and Conventions Association, congress tourism infrastructure.

ВВЕДЕНИЕ

Процесс глобализации, стремительное технологическое развитие, а также более многочисленные сети научно-исследовательских и образовательных учреждений создали необходимость в обмене опытом в различных областях человеческих знаний и подготовке кадров для экономической и неэкономической деятельности. Современное научно-техническое развитие повлияло на необходимость более тесного сотрудничества между предприятиями и учеными на национальном и международном уровнях. Для того чтобы добиться сотрудничества, и в то же время произошел обмен опытом и мнениями, организуется ряд различных видов сетов. Их программное содержание зависит от состава профессиональных участников. Обилие организуемых подобных встреч и способствовало созданию новой формы туризма - делового туризма. Деловой туризм включает в себя различные встречи, семинары, конференции, съезды, симпозиумы, выставки, призовые поездки, мероприятия, которые способствуют сближению людей и обмену знаниями и информацией. Этот вид туризма, благодаря высокому потреблению туристов и вовлечению всех видов экономической и неэкономической деятельности в реализацию этих разработок, относится к числу наиболее прибыльных видов туризма. В управлении по туризму в качестве отдельной рыночной ниши называют конгрессный туризм, на самом деле конгрессный туризм можно рассматривать как часть более широкой сферы туризма - делового туризма. Однако, несмотря на повседневное использование термина ICCA (International Congress and Convention Association (Международная Ассоциация Конгрессов и Конвенций)), не было предложено единого определения конгрессного туризма. Посетители в рамках конгрессного туризма путешествуют с конкретными целями, которые часто связаны с их рабочим местом. Хотя в рамках конгрессного туризма деловые поездки часто являются обязательными и обусловленными рабочим местом, заданием или проектом, все принимающие туристов страны очень довольны, так как эти пассажиры попадают в группу туристов и принимаюшей страной происходит подсчет доходов от конгрессного туризма в общем туристическом доходе. В соответствии с характеристиками участников, посещающих различные встречи, конгрессный туризм считается одной из прибыльных форм туристических перемещений.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Конгрессный туризм - это специфический вид туризма, в котором основной мотивацией для путешествия является не отдых, а активное или пассивное участие отдельных лиц в конференциях и мероприятиях различного характера.

Со стороны ICCA разработан сравнительный анализ топ-20 стран мира по количеству проведённых конгрессов и конференций (2022 год по сравнению с 2019 годом). Как видно из таблицы несомненным лидером является США - 690 встреч. Испания (+2) и Италия (+3) сменили Германию и Францию и заняли вторую и третью позиции, завершив тройку лидеров в этом году, а США остались на первом месте. Бельгия (+5) и Канада (+1) вошли в топ-10, заняв 9-ю и 10-ю позиции, в то время как Португалия (+3) и Нидерланды (+1) укрепили свои позиции, поднявшись на 7-е и 8-е места соответственно. Больше всего во второй половине топ-20 прибавили Ирландия (+14), Норвегия (+11) и Греция (+8), за которыми следуют Австрия, Дания и Финляндия (все +5). Наконец, Чехии (+4) и Швейцарии (+2) удалось укрепить свои позиции в топ-20 [17].

Также ICCA разработал сравнительный анализ топ-20 городов мира по количеству проведённых конгрессов и конференций (2022 год по сравнению с 2019 годом). После отсутствия в топ-5 в 2019 году Вена (+5) поднялась на первое место рейтинга городов 2022 года за счет Парижа (3-я позиция), а Лиссабон и Барселона укрепили свои 2-ю и 4-ю позиции соответственно. Прага (+4) замыкает топ-5. В топ-10 новичков Афины (+9) и Брюссель (+19) заняли 8-ю и 9-ю позиции. Дублин (+5) и Рим (+4) укрепили свои позиции в топ-20, в то время как скандинавские города Хельсинки (+13), Осло (+18) и Стокгольм (+4), а также Милан (+14) приветствуются как новички [17].

После разбора состояния конгрессного туризма в мире перейдем к анализу состояния конгрессного туризма в Азербайджанской Республике на основе статистики делового туризма и инфраструктуры конгрессного туризма в нашей стране.

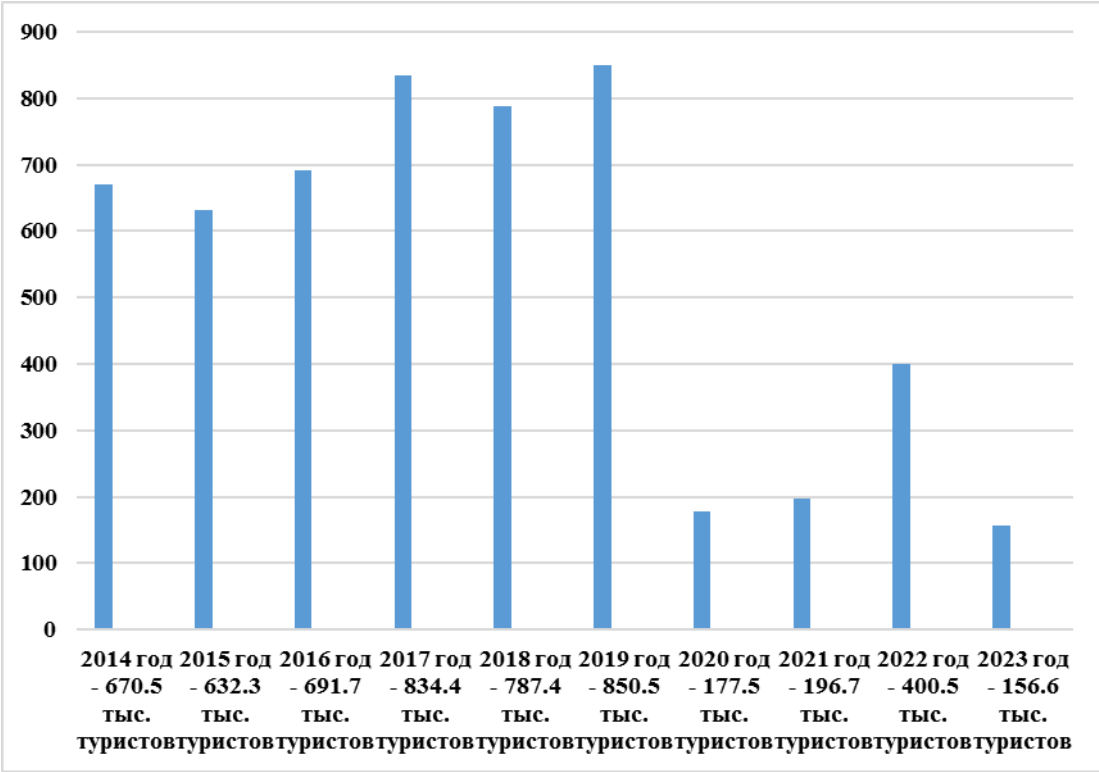

График 1. Динамика въездного делового туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов [16]

На графике 1 представлена динамика въездного делового туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов. Самый высокий показатель динамики - 2019 год. Данный тренд будет прослеживаться и в других статистических показателях. После 2019 года в результате пандемии этот показатель в 2020 году упал на 673 тыс. туристов или на 79,1%. В 2021 и 2022 годах показатель динамики въездного делового туризма в Азербайджанской Республике увеличился и по сравнению с 2020 годом в 2022 году рост этого показателя «+223 тыс. туристов» или «+125,6%». Данный показатель отстает от пока лучшего показателя (2019 год - 850,5 тыс. туристов) на 450 тыс. туристов или на 53%. Но в 2023 году в сравнении с 2022 годом динамика въездного делового туризма в Азербайджанской Республике сократилась на 243,9 тыс. туристов или на 60,9% [16].

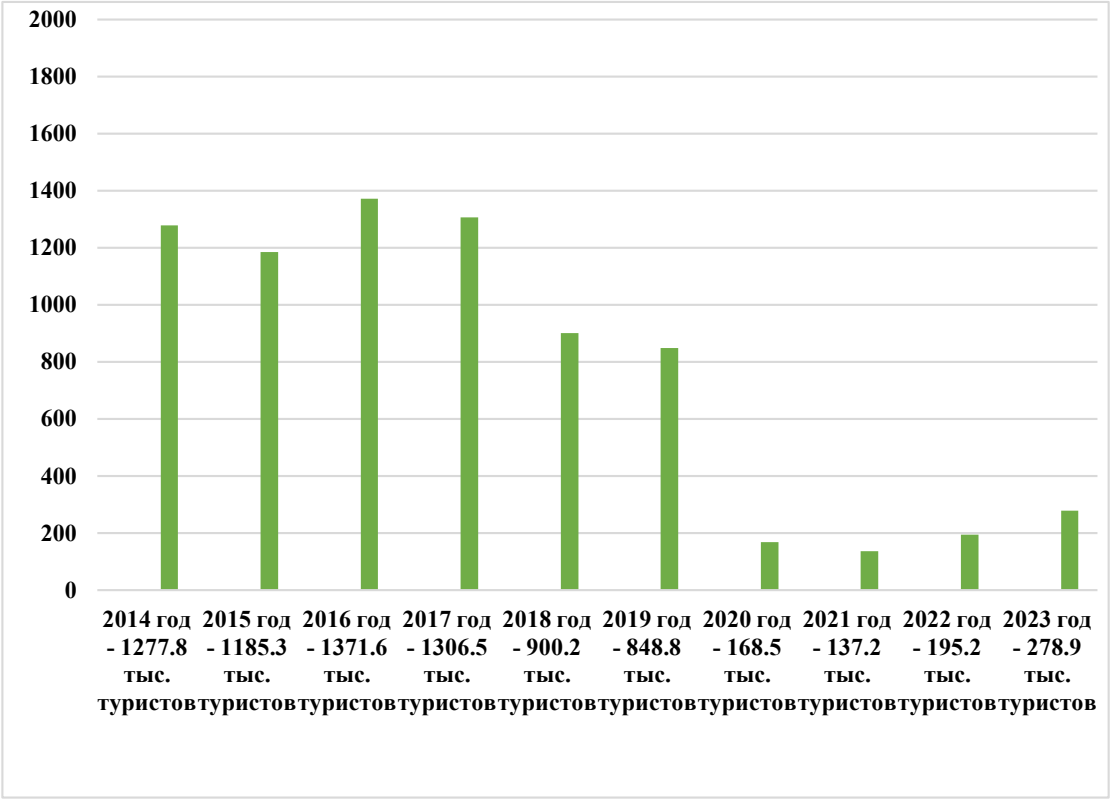

График 2. Динамика выездного делового туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов [16]

На графике 2 представлена динамика выездного делового туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов. Самый высокий показатель динамики - 2016 год. После этого в результате пандемии и введенных ограничений многими иностранными государствами этот показатель в 2021 году упал на 1234,4 тыс. туристов или на 90 %. В 2022 году в результате вакцинации и смягчения иностранными государствами режима показатель динамики выездного делового туризма в Азербайджанской Республике увеличился и по сравнению с 2021 годом в 2022 году рост этого показателя «+58 тыс. туристов» или «+42,8%». В 2023 году динамика выездного делового туризма в Азербайджанской Республике в сравнении с 2022 годом увеличилась на 83,7 тыс. туристов или на 42,9%. Данный показатель отстает от пока лучшего показателя (2016 год - 1371,6 тыс. туристов) на 1176,4 тыс. туристов или на 85,8%. Все же положительная тенденция в этом показателе вселяет уверенность в перспективе выездного делового туризма Азербайджанской Республики [16].

ГОДЫ	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан, тыс. человек-всего	**2,297.8**	**2 006,2**	**2 248,8**	**2,696.7**	**2,849.6**	**3 170,4**	**795.7**	**791,8**	**1,602.3**	**2,085.8**
С целью туризма, из них:	**2,159.7**	**1,921.90**	**2 044,7**	**2,454.0**	**2,605.3**	**2,863.50**	**519.4**	**461.7**	**1,058.1**	**1,402.6**
отдых, развлекательный туризм	709.9	668.8	697.1	839.3	1,042.4	1,164.00	164.9	132.4	398.5	938.3
деловой туризм	**670.5**	**632.3**	**691.7**	**834.4**	**787.4**	**850.5**	**177.5**	**196.7**	**400.5**	**156.6**
лечебный туризм	46.3	36.5	41.5	49.1	63.1	63.9	10.4	8.3	14.0	19.9
религиозный туризм	13.7	11.5	12.6	14.7	15.3	16.6	3.0	0.9	2.2	2.7
посещение родственников, друзей	677.1	542	562.0	674.9	651.6	719.9	133.2	100.7	184.8	240.7
другие туристические цели	42.2	30.8	39.8	41.6	45.5	48.6	30.4	22.7	58.1	44.4
другие цели	138.1	84.3	204.1	242.7	244.3	306.9	276.3	330.1	544.2	683.2
Количество граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж, тыс. человек-всего	**4,244.3**	**4,095.80**	**4 281,9**	**4,108.9**	**4,908.1**	**5,567.70**	**1,164.6**	**974.5**	**1,489.5**	**1 868,7**
С целью туризма, из них:	**3,319.4**	**3 256,2**	**3 592,1**	**3,447.4**	**4,096.7**	**4,347.3**	**746.6**	**557.9**	**918.1**	**1,115.6**
отдых, развлекательный туризм	1,014.7	1 045,2	1 096,1	1,054.9	1,126.3	1 251,7	194.8	197.5	376.6	402.9
деловой туризм	**1,277.8**	**1 185,3**	**1 371,6**	**1,306.5**	**900.2**	**848,8**	**168.5**	**137.2**	**195.2**	**278.9**
лечебный туризм	169.8	140,0	192.7	189.6	288.6	268,8	42.9	31.2	44.5	37.6
религиозный туризм	117.8	133,5	127.1	120.1	245.3	250,0	39.2	9.5	38.1	29.7
посещение родственников, друзей	565.0	592,6	613.9	586.1	844.5	876,4	157.9	102.7	149.7	310.4
другие туристические цели	174.3	159,6	190.7	190.2	691.8	851,6	143.3	79.8	114.0	56.1
другие цели	924.9	839,6	689.8	661.5	811.4	1 220,4	418.0	416.6	571.4	753.1

Таблица 1. Соотношение делового туризма и других видов туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов [16]

В таблице 1 представлено соотношение делового туризма и других видов туризма в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов.

Во-первых, количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан за период 2014-2019-х годов неуклонно росло. По сравнению с 2014 годом количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан в 2019 году увеличилось на 872,6 тыс. человек или на 38,0%. Далее наметился отрицательный тренд. По сравнению с 2019 годом количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан в 2020 году уменьшилось на 2374,7 тыс. человек или на 74,9%.

По сравнению с 2020 годом количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан в 2021 году уменьшилось на 3,9 тыс. человек или на 0,49%. В 2022 году наметилась положительная тенденция по количеству иностранных граждан, прибывших в Азербайджан.

Так по сравнению с 2021 годом количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан в 2022 году увеличилось на 810,5 тыс. человек или на 102,4%. В 2023 году в сравнении с 2022 годом количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан увеличилось на 483,5 тыс. человек или на 30,2%.

Во-вторых, количество граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж за период 2014-2019-х годов неуклонно росло. По сравнению с 2014 годом количество граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж в 2019 году увеличилось на 1323,4 тыс. человек или на 31,2%. Далее наметился отрицательный тренд. По сравнению с 2019 годом количество граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж в 2021 году уменьшилось на 4593,2 тыс. человек или на 82,5%. В 2022 году наметилась положительная тенденция по количеству граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж. Так по сравнению с 2021 годом граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж, в 2022 году увеличилось на 515,0 тыс. человек или на 52,85%, а в 2023 году данный показатель увеличился на 379,2 тыс. человек или на 25,5%.

Количество иностранных граждан, прибывших в Азербайджан и количество граждан Азербайджана, выезжающих за рубеж - это общий потенциал по въездному и выездному деловому туризму. Наметившаяся положительная тенденция по этим показателям с 2022 года позволяет нам с оптимизмом смотреть в будущее по вопросам развития делового туризма у нас в стране [16].

Далее на основе таблицы 1 необходимо выявить долю делового туризма в общем туризме:

*** Доля въездного делового туризма в общем въездном туризме:**

- 2014 год - 31,0%;
- 2015 год - 32,9%;
- 2016 год - 33,8%;
- 2017 год - 34,0%;
- 2018 год - 30,2%;
- 2019 год - 29,7%;
- 2020 год - 34,2%;
- 2021 год - 42,6%;
- 2022 год - 37,9%;
- 2023 год - 11,2%.

По въездному туризму можно выделить следующие основные моменты:

- самая низкая доля въездного делового туризма в общем въездном туризме отмечена в 2023 году - 11,2%;
- самая высокая доля въездного делового туризма в общем въездном туризме отмечена в 2021 году - 42,6%;
- колебания доли въездного делового туризма в общем въездном туризме за период 2014-2023-х годов составляет 31,4% (42,6% - 11,2%);
- во въездном туризме доля делового туризма в 2021 году по сравнению с 2018 годом увеличилась на 12,4%;
- в 2022 году доля въездного делового туризма по сравнению с 2021 годом уменьшилась на 4,7%;
- в 2020, 2021 и 2022-х годах прослеживается лидерская позиция делового туризма во въездном туризме [16].

*** Доля выездного делового туризма в общем выездном туризме:**

- 2014 год - 38,5%;
- 2015 год - 36,4%;
- 2016 год - 38,2%;
- 2017 год - 37,9%;
- 2018 год - 22,0%;
- 2019 год - 19,5%;
- 2020 год - 22,6%;
- 2021 год - 24,6%;
- 2022 год - 21,3%;
- 2023 год - 24,1%

По выездному туризму можно выделить следующие основные моменты:

- самая низкая доля выездного делового туризма в общем выездном туризме отмечена в 2019 году - 19,5%;
- самая высокая доля выездного делового туризма в общем выездном туризме отмечена в 2014 году - 38,5%;
- колебания доли выездного делового туризма в общем выездном туризме за период 2014-2023-х годов составляет 19,0% (38,5% - 19,5%);
- в 2022 году доля выездного делового туризма по сравнению с 2021 годом уменьшилась на 3,3%;
- в 2020, 2021 и 2022-х годах прослеживается вторая, а в 2023 году - третья позиция делового туризма в выездном туризме.

Если сопоставлять въездной и выездной деловой туризм в Азербайджанской Республике, то можно сделать вывод о том, что въездной деловой туризм развит более качественней, чем выездной деловой туризм. Но в 2023 году выездной деловой туризм «перевесил» въездной деловой туризм [16].

Для развития конгрессного туризма как на мировом уровне, так и у нас в стране очень важно рассмотрение условий необходимых для продвижения данного вида туризма. Некоторые считают, что конгрессный туризм - это вид туризма, который может развиваться сам по себе. Не имеет значения какой это туризм, все они развиваются во взаимосвязи друг с другом. Ведь турист, который приехал на конференцию или на конгресс должен питаться, оставаться в гостинице и т.д. Поэтому далее мы будем разбирать и давать оценку организационно-экономическим условиям для развития конгрессного туризма в Азербайджанской Республике.

Здесь мы разберем следующие организационно-экономические условия для развития конгрессного туризма: состояние средств размещения в Азербайджанской Республике; состояние сферы общественного питания в Азербайджанской Республике.

Непременным условием качественного развития конгрессного туризма является наличие качественных гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа.

Годы	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Всего по экономическим районам	**621**	**670**	**682**	**712**	**757**	**809**
Из них:						
Бакинский	188	223	229	243	265	303
Апшерон-Хызинский	26	27	27	27	28	29
Нахичеванский	21	21	21	21	21	14
Горный Ширван	46	46	47	48	48	48
Гянджа-Дашкесан	22	24	24	27	30	41
Карабахский	5	7	7	11	14	14
Казах-Товузский	23	24	24	23	24	23
Куба-Хачмазский	101	104	106	108	112	113
Ленкорань-Астаринский	75	77	77	82	87	94
Центральный Аран	25	26	26	27	27	28
Миль-Муганский	12	12	12	12	13	17
Шеки-Закатальский	67	69	72	73	78	77
Восточный Зангезур	-	-	-	-	-	-
Ширван-Сальянский	10	10	10	10	10	8

Таблица 2. Количество гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики за период 2018-2023-х годов [16]

В таблице 2 представлено количество гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики за период 2018-2023-х годов.

Основная проблема в этой области - неравномерное распределение гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики. Основная доля гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа сосредоточена в Баку. Этот момент создает проблемы размещения туристов, приезжающих в Азербайджан с целью делового туризма. Особенно эта тенденция прослеживается если мероприятия по деловому туризму проходят в регионах.

Доля гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа Бакинского Экономического Района в общей структуре гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики:

- 2018 год - 30,3%;
- 2019 год - 33,3%;
- 2020 год - 33,6%;
- 2021 год - 34,1%;
- 2022 год - 35%;
- 2023 год - 37,5%.

Как видно из приведенной статистики доля гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа Бакинского Экономического Района в общей структуре гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики неуклонно растет. По сравнению с 2018 годом в 2023 году доля гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа Бакинского Экономического Района в общей структуре гостиниц (отелей) и объектов гостиничного типа по экономическим районам Азербайджанской Республики возросла на 7,2% [16].

Годы	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Всего по экономическим районам, из них:	**956,030.7**	**1,111,232.0**	**1,215,377.6**	**1,401,762.1**	**1,533,295.4**	**1,655,163.0**	**759,611.40**	**979,051.1**	**1585985.5**	**2,041,516.9**
Бакинский	**627,568.4**	**752,403.60**	**813,376.50**	**945,413.60**	**1,054,105.9**	**1,160,352.3**	**476,247.40**	**643,581.7**	**1,095,119.8**	**1,451,578.6**
Апшерон-Хызинский	38,708.30	44,775.90	50,237.50	56,599.40	58,977.00	60,268.30	27,849.90	33,361.80	52,688.5	67,312.1
Нахичеванский	47,102.00	50,184.20	56,125.40	63,183.30	64,222.50	64,975.20	64,878.00	66,208.60	66,933.6	48,334.3
Горный Ширван	15,273.00	16,220.10	18,011.00	20,183.00	21,387.10	22,203.00	12,942.00	15,999.00	24,894.4	31,593.1
Гянджа-Дашкесан	36,303.40	38,075.40	41,452.90	47,671.20	49,542.30	50,189.80	23,549.10	30,528.80	50,023.6	65,190.1
Карабахский	17,787.20	19,420.30	21,462.10	24,656.80	26,489.70	28,211.20	16,400.80	19,451.70	32,619.3	42 142,4
Казах-Товузский	19,037.70	20,856.10	23,409.10	25,848.40	27,059.20	28,365.20	13,997.60	17,243.60	26,266.8	33,981.5
Куба-Хачмазский	26,376.90	30,032.50	34,082.10	39,220.20	41,168.30	42,529.70	22,473.40	30,034.70	44,354.2	56,379.3
Ленкорань-Астаринский	28,142.80	30,208.30	33,915.70	38,629.50	40,105.00	42,506.50	22,171.60	27,667.50	44,930.3	58,589.9
Центральный Аран	37,826.30	41,464.80	47,292.50	53,520.50	56,100.00	57,772.30	27,749.90	32,826.10	53,461.5	66,309.6
Миль-Муганский	19,550.50	20,472.70	22,167.80	24,905.10	25,443.00	26,047.20	14,639.70	16,143.20	20,734.1	24,267.5
Шеки-Закатальский	20,276.00	22,938.50	26,868.10	31,268.70	36,377.10	37,853.40	20,329.30	25,614.00	41,961.8	55,677.6
Восточный Зангезур	…	…	…	…	…	…	…	…	…	...
Ширван-Сальянский	22,078.20	24,179.60	26,976.90	30,662.40	32,318.30	33,888.90	16,382.70	20,390.40	31,997.6	40,160.9

Таблица 3. Финансовый оборот предприятий общественного питания в Азербайджанской Республике за период 2014 - 2023-х годов (тыс. манат) [16]

В таблице 4 представлен финансовый оборот предприятий общественного питания в Азербайджанской Республике за период 2014-2023-х годов. По сравнению с 2014 годом в 2023 году финансовый оборот предприятий общественного питания по экономическим районам Азербайджанской Республики увеличился на 1085486,2 тыс. манат или на 113,5%. Если брать в отдельности экономические районы, то здесь вновь прослеживается преимущество Бакинского экономического района. **Доля Бакинского экономического района в финансовом обороте предприятий общественного питания по всем экономическим районам Азербайджанской Республики за период 2014-2023-х годов:** 2014 год - 65,6%; 2015 год - 67,7%; 2016 год - 66,9%; 2017 год - 67,4%; 2018 год - 68,7%; 2019 год - 70,1%; 2020 год - 62,7%; 2021 год - 65,7%; 2022 год - 69,0%; 2023 год - 71,1%.

На основе приведенных данных можно сделать следующие выводы: доля Бакинского экономического района в финансовом обороте предприятий общественного питания по всем экономическим районам Азербайджанской Республики за период 2014-2023-х годов остается высокой; нижний предел данного показателя - 62,7% (2020 год); самый высокий показатель - 71,1% (2023 год); колебания по низкому и высокому показателю составляет 8,4% (71,1% - 62,7%) [16].

Полученные результаты

Принимая во внимание, что конгрессный туризм мирового масштаба характеризуется большим объемом спроса, который постоянно растет, это большое среднее потребление в день, и что посредством конгрессного туризма продвигаются ценности туристических направлений, очевидно, что этот вид туризма может способствовать общему развитию туризма и экономики Азербайджанской Республики. Азербайджан обладает потенциалом для поиска новых направлений, мультикультурализма, чего-то такого, чего люди еще не видели и не испытывали. Еще одним преимуществом является тот факт, что Азербайджан, в некотором смысле, является новым направлением, новым пунктом для проведения конгрессов. В этом плане необходимо отметить земли, освобожденные в результате 44-х дневной войны. Карабах и Восточный Зангезур - отличный потенциал для развития делового туризма, проведения конгрессов в нашей стране.

Приведенные исследования позволяют выявить некоторые результаты по вопросам конгрессного туризма в Азербайджанской Республике: в период после пандемии наблюдается оживление делового туризма; основная проблема развития конгрессного туризма: недостаточное

развитие средств размещения и сферы общественного питания. Большая часть средств размещения и сферы общественного питания сосредоточена в Бакинском Экономическом Районе; недостаточное внимание к участию в международных выставках индустрии делового туризма; большой дисбаланс выездного туризма и въездного туризма; в некоторых регионах Азербайджанской Республики недостаточный уровень инфраструктуры, к примеру дороги, несоответствующие мировым и европейским стандартам, слабый интернет и т.д.;

Для решения данных проблем, а также дальнейшего развития конгрессного туризма в Азербайджанской Республике предлагаю осуществление следующих мероприятий: баланс качественного и количественного подходов с целью согласования потребностей в качественном обслуживании и устойчивом использовании туристских ресурсов с экономическим ростом, основанным на туризме; применение методов ответственного планирования и управления, направленных на сохранение природного и культурного наследия, а также на защиту окружающей среды; обеспечение соответствия национальной стратегии социально-экономическому развитию государства; сокращение различий в развитии между Баку и регионами путем содействия устойчивому и инклюзивному развитию в сельской местности; содействие государственно-частному партнерству и повышение конкурентоспособности Азербайджана на региональном уровне; уделение внимания использованию местными жителями доступных местных ресурсов с целью предоставления различных специальных туристических услуг как местным, так и международным посетителям; принятие за основу передового международного опыта и получение максимальной выгоды от международного сотрудничества; на освобожденных землях создание инфраструктуры, который поможет продвижению делового туризма на этих территориях.

Основные цели, стоящие перед решением этих мероприятий: повышение эффективности и потенциала регулирования государственного управления в сфере конгрессного туризма; усиление положительное влияние индустрии туризма на национальный доход, уровень занятости и платежный баланс; поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства с целью преодоления межрегиональных различий в развитии и достижения сбалансированного развития; содействие международной политике доступности и открытости; поддержка инноваций и цифровизации в сфере конгрессного туризма; помощь диверсификации туристических продуктов и сокращению сезонности; способствовать повышению качества человеческих ресурсов посредством фундаментальных реформ в профессиональных и высших учебных заведениях; оптимизация маркетинговой и брендинговой деятельности на основе маркетинговых исследований.

Литература

1. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27 dekabr 2021-ci il
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29.12.2012
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 02.02.2021
4. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 06 dekabr, 2016-cı il
5. Azərbaycan Respublikasının 2022 - 2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 22 iyul, 2022-ci il
6. Cabbarov Ə. X. Turizm marşrutları və ekskursiya işinin təşkili, Bakı, 2017
7. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı, 2015, 476 s.
8. Turizmin əsasları: dərslik / müəllif kollektivi; dosent B.Ə.Bilalov və dosent Ç.G.Gülalıyevin redaktəsi ilə. Bakı, " QHT Nəşriyyatı", 2015. 496 s.
9. Боголюбова С. А. Виды и тенденции развития туризма: учебное пособие для вузов / С. А. Боголюбова. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2024. - 202 с.
10. Докторов А. В. Организация транспортного обслуживания в туризме: учебное пособие / А.В. Докторов, О.Е. Мышкина. - Москва : ИНФРА-М, 2020. - 208 с.
11. Дурович А. П. Маркетинг в туризме : учебное пособие / А.П. Дурович. - Москва : ИНФРА-М, 2022. - 316 с.
12. Дурович А. П. Организация туризма : учебное пособие / А. П. Дурович. - Минск : РИПО, 2020. - 295 с.
13. Мотышина М. С. Менеджмент туризма : учебник для среднего профессионального образования / М. С. Мотышина, А. С. Большаков, В. И. Михайлов; под редакцией М. С. Мотышиной. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва : Издательство Юрайт, 2021. - 282 с.
14. Овчаров А. О. Экономика туризма : учебное пособие / А.О. Овчаров. - Москва : ИНФРА-М, 2021. - 253 с.
15. Операционный менеджмент в сфере туризма и гостеприимства : учебник / А.И. Кошелева, О.Е. Лебедева, Л.А. Пониматкина, О.А. Астафьева. - Москва : ИНФРА-М, 2024. - 413 с.
16. internet-mənbə: https://www.stat.gov.az/?lang=az
17. internet-mənbə: https:// assets.simpleviewinc.com/simpleview/ image/upload/v1/clients/ iccaweb/ ICCA_Rankings_2023_230707_795d8dd3-147a-45e2-b97f-075234e8f0f6.pdf
18. internet-mənbə: https://www.statista.com/markets/420/topic/548/business-travel/#overview
19.internet-mənbə:https://tourismecotedivoire.ci/wp-content/uploads/2023/12/Tourism Highlights.pdf
20.internet-mənbə:https://www.statista.com/topics/2439/global-business-travel-industry/# statisticChapter

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.03.2025

UOT: 338.48
Nəsirulla NƏSİRLİ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
n.nasirli@atmu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-9813-7843
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.1

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Xülasə: Məqalədə turizm xidmətləri bazarının inkişafına əsas amillərin təsiri araşdırılır. Daxili və xarici amillər müəyyən edilir və təhlil edilir. Daha sonra təbii, mədəni, tarixi-coğrafi amillər nəzərə alınır, beynəlxalq turizmin inkişafını qabaqcadan müəyyən edən amillər önə çəkilir.
Açar sözlər: Azərbaycan, turizm, problemlər, inkişaf

Nasirulla NASIRLI
CONTEMPORARY PROBLEMS OF TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Abstract: The article examines the influence of the main factors on the development of the tourism services market. Internal and external factors are identified and analyzed. Then natural, cultural, historical and geographical factors are taken into account, and factors that determine the development of international tourism are identified.
Keywords: Azerbaijan, tourism, problems, development

Насирулла НАСИРЛИ
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Абстракт: В статье рассматривается влияние основных факторов на развитие рынка туристических услуг. Выявляются и анализируются внутренние и внешние факторы. Затем учитываются природные, культурные, исторические и географические факторы, а также выделяются факторы, определяющие развитие международного туризма.
Ключевые слова: Азербайджан, туризм, проблемы, развитие

Turizm xidmətləri bazarının inkişafı ölkə və digər dövlətlərin əhalisinin rekreasiya ehtiyaclarının ödənilməsinə əsas yaradan böyük sosial və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin sosial əhəmiyyəti vətəndaşların sağlamlığının

yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması və fərdi inkişaf problemlərinin həlli ilə dəstəklənir. Turizmin sürətli inkişafı və iqtisadiyyatda artan rolu bu fəaliyyət sahəsinin, onun fəaliyyət aspektlərinin və tərkibinin daha dərindən öyrənilməsinə kömək edir. Bundan əlavə, turizm bazarının daxili strukturu xaricə gedən turist axınının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur.

Turizm- insanların ehtiyaclarını ödəməyə və əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş müasir iqtisadiyyatın ən mühüm fəaliyyət sahələrindən biridir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın bir çox digər sahələrindən fərqli olaraq, turizm təbii ehtiyatların tükənməsinə səbəb olmur. İxrac yönümlü sektor olan turizm dünya bazarlarında qeyri-sabit vəziyyət şəraitində digər sənaye sahələri ilə müqayisədə daha böyük dayanıqlılıq nümayiş etdirir. Dünya turizmi son üç onillikdə dayanıqlı artım nümayiş etdirir. Ən çox gələnlərin sayı 2016-cı ildə 1,2 milyard təşkil edib. UNWTO-nun proqnozuna görə, iqtisadiyyatı inkişaf etməkdə olan ölkələrdən gələn turistlər hesabına bu rəqəm 2030-cu ilə qədər 1,8 milyarda çatacaq [1].

Turizm sənayesi dövlət qurumları ilə yaxşı qurulmuş əlaqələrin köməyi ilə sənayelərarası kompleks kimi, yəni, hüquq strukturları, maliyyə, iqtisadi və kadrlarla əlaqəli fəaliyyət göstərir. Dövlət dəstəyi əhalinin turizm xidmətlərindən istifadəyə olan tələbatın stimullaşdırılmasından ibarətdir. Turizm xidmətləri bazarında müsbət nəticənin əks olunması onun gəlirliliyi və qlobal iqtisadiyyata töhfəsi ilə xarakterizə olunur.

Müxtəlif amillərin təsiri altında turizm xidmətləri bazarının problemlərinin və xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi bir çox yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərlərdə dövrü olaraq işıqlandırılır. Bu tədqiqatların aparılması zamanı əsas diqqət dövlət və regional turizm siyasətinin həyata keçirilməsi prinsiplərinə yönəldilir ki, bu da öz növbəsində turizm xidmətləri bazarının inkişafı siyasətinin təşkilati-iqtisadi tənzimləyicilərini, rekreasiya və turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların yaranması şərtlərini və fəaliyyət prinsiplərini müəyyən edir, forma və növlərinin sistemləşdirilmə- sini, turizmlə məşğul olan təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasını nəzərə alır. Turizmin inkişafındakı irəliləyiş tamamilə cəmiyyətdə formalaşmış bir sıra şərtlərdən, yəni təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, tarixi-siyasi, demoqrafik şərtlərdən asılıdır. Turizm xidmətləri bazarının inkişafı daxili və xarici amillər olmaqla iki yerə bölünür. Xarici amillər sosial və demoqrafik dəyişikliklər, maliyyə və iqtisadi inkişaf, hüquqi və siyasi idarəetmə, ticarətin inkişafı və nəqliyyat strukturunda dəyişikliklər vasitəsilə turizm xidmətlərinə təsir göstərir. Xarici amillərə regionun coğrafiyası, ölkələr arasında siyasi qarşılıqlı əlaqələr, beynəlxalq əmək bölgüsü və hər bir ölkədə qiymət səviyyəsi daxildir. Turizm xidmətləri bazarının inkişafında həlledici amillər daxili amillərdir. Bunlara ölkənin yerləşdiyi ərazinin xüsusi iqlim şəraiti və coğrafiyası, konkret ərazinin resurs imkanları və bu resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi, ölkədə formalaşmış siyasi vəziyyət, habelə ölkənin iqtisadi vəziyyəti və vətəndaşların rifah səviyyəsi daxildir. Əhali maliyyə imkanları olduğu halda turizm xidmətlərindən istifadə edəcək ki, ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşdiyini nəzərə alsaq, bu, mümkün olmayacaq.

Bundan əlavə, daxili siyasi vəziyyət turizm xidmətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Sabitlik vətəndaşların dinc istirahətinin açarıdır ki, bu da sosial sistemin sabitliyi ilə təmin edilə bilər. Bundan əlavə, daxili siyasi vəziyyət turizm xidmətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Sabitlik vətəndaşların dinc istirahətinin açarıdır ki, bu da sosial sistemin sabitliyi ilə təmin edilə bilər.

Turizmə həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran amil kimi də baxılır. Bu halda turizm fəaliyyəti təkcə əlavə gəlir, yeni iş yerlərinin yaradılması, infrastrukturun inkişafı şəklində birbaşa iqtisadi effektlə deyil, həm də turizmin insanın – turistin sosial-psixoloji vəziyyətinə, onun sağlamlığının və rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına təsiri ilə əlaqələndirilir. Hazırda turizm məhsuluna tələb sosial və kütləvi bir hadisədir. Tələbin formalaşmasına müsbət və ya mənfi mənada bir sıra müxtəlif amillər təsir edir; bunları ümumi iqtisadi, demoqrafik və sosial, sosial-mədəni və sosial-psixoloji, şəxsi amillər kimi qruplaşdırmaq olar.

Sosial mədəniyyət-insanın cəmiyyət üzvü kimi formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsidir. Dövlətin, digər sosial institutların və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətini səciyyələndirən mədəniyyət, adətən sosial materiya adlanan sosial varlığın həqiqi "tamını" təşkil edən bütün institutlar və əməli hərəkətlərin müxtəlifliyini əhatə edir, "social system" kimi cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edir. Sosial mədəniyyət sosial münasibətlərdə üzə çıxır, cəmiyyətdə baş verən prosesləri, onun sosial quruluşunu, siyasi hakimiyyətin təşkilini, mövcud hüquq normalarını, idarəetmə tipini və liderlik tərzini əhatə edir.

Turizmin inkişafı ilə bağlı təhlükəsizlik məsələləri getdikcə daha çox aktuallıq kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdən gələn turistlər üçün qonaqları qəbul etməkdə maraqlı olan ölkələrin hökumətləri turistlərin istirahət yerlərində, yerləşdirmə obyektlərində və nəqliyyatda həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin görməsini diqqətdə saxlayırlar. Səyahətçilər getdikləri ölkələrdə yaşayış və iaşə müəssisələrinin sanitar vəziyyətindən narahatlıqlarını daha cox dilə gətirirlər.

Qonaqpərvərlik sənayesi həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi amillərdən təsirlənir. Makroiqtisadi qeyri-sabitlik, artan işsizlik və inflyasiya cəmiyyət üçün ciddi narahatlıq doğurur və bu, çox vaxt əhalinin turist səfərlərindən çəkinməsinə səbəb olur. Turizm gəlirlərinin ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdiyi ölkələrdə investisiyalar yeni otellərin tikintisinə və turizm infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Turist xidmətlərinin qiymət səviyyəsi istirahət yerinin seçilməsini şərtləndirən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Turizm üçün maliyyə tənzimlənməsi məsələlərində ən mühüm amillər valyuta məzənnəsi, mübadilənin sadəliyi və əlçatanlığıdır.

Kütləvi turist axınının yaranmasına səbəb olan resurslardan biri də mədəni mühitdir. Turistlər mədəni dəyəri daha yüksək olan müəyyən yerləri ziyarət etməyə üstünlük verirlər. Turistlər digər xalqların məişəti, adət-ənənələri və mədəniyyəti ilə də maraqlandığından yerli xorun, milli ansamblın ifası, xalq məişətinin elementləri, folklor, xalq əyləncələri, oyunlar, bayramlar, milli ənənələri qoruyub saxlayan və əks

etdirən muzeylər onları maraqlandırır. Bu baxımdan, yerləşdirmə müəssisələri tez-tez turistlərin təyinat yerlərinin mədəni əhalisi ilə təmasda olmasına yönəlmiş ekskursiya və əyləncə proqramlarının təşkilinə üstünlük verirlər.

Qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafına sosial-demoqrafik amillərin də böyük təsiri danılmazdır. Yer kürəsi əhalisinin artması dünyanın turizm potensialının artmasına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Demoqrafik amillərə əsasən müxtəlif ölkələrdə ümumi və ya qohum dilə malik olan, yaxud ortaq tarix və mədəniyyətlə bağlı olan xalqların daim artan qarşılıqlı marağı, eyni peşə və ya ictimai funksiyaya malik insanların ixtisaslaşdırılmış səfərlərdə iştirakına tələbatın artması, mehmanxana fəaliyyətinə yeni əmək resursları cəlb edilməsi kimi amillər də daxildir.

Turizm sənayesinin inkişafı üçün əhalinin yaş kateqoriyası, ailə vəziyyəti və sosial tərkibi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səyahətçilərin yaş tərkibindəki fərqlər xüsusi yerləşdirmə obyektlərinin yaranmasına, turistlərin sosial vəziyyəti müxtəlif gəlir səviyyəli insanlara yönəlmiş müxtəlif qiymət kateqoriyalı otellərin yaranmasına, səyahətçilərin ailə tərki, uşaqlı ailələr üçün otellərin yaranmasına, ailələrlə səyahət edən turistlər üçün çevik qiymət siyasətinin tətbiq edilməsinə və s. səbəb olur.

Azərbaycanda turizmin inkişafına mane olan əsas amilləri müəyyən edib sistemləşdirsək: ölkə haqqında müsbət məlumatın az olması, regionlarda turizm infrastrukturunun inkişafının zəifliyi, Azərbaycan Respublikasının subyektləri tərəfindən investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması təcrübəsindən səmərəli istifadə olmaması, ölkəyə turist səfərləri üçün viza rejiminin əlverişsiz olması, xidmət səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması, cevik qiymət siyasətinin tətbiq edilməməsi, qanunvericilik bazasının təkmil olmaması , turistlər üçün mal və suvenir ticarəti sahəsində problemlər, turizmidə göstərilən xidmət sahələri üzrə ixtisaslı kadrların çatışmazlığı və s.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafı iqtisadi sistemlərin, milli-mədəni normaların və vətəndaşların həyat keyfiyyətinin sosial standartlarının qarşılıqlı təsiri ilə əlaqəli qlobal proseslər kontekstində baş verir. Qloballaşma sosial transformasiyaların makrofaktoru kimi çıxış edərək, sosial təbəqələşmə proseslərinin intensivləşməsinə və cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif maraqlarının həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət sahələrinin formalaşmasına kömək edir. Bunlar arasında turizm xüsusi yer tutur. Ənənəvi olaraq turizm əhali tərəfindən xidmətlərin istehsalı və satışı sənayesi kimi qəbul edilir, lakin onun müasir cəmiyyətdəki rolu iqtisadi məzmunla məhdudlaşmır, çünki turizm sosial infrastrukturun əsas elementi olmaqla, sosial infrastrukturun formalaşmasına töhfə verir, müəyyən dərəcədə ziddiyyətləri hamarlayan və xalqlar arasında münasibətlərdəki gərginliyin aradan qaldırılmasına kömək edən tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olur.

Qlobal tendensiyalar həm bütövlükdə iqtisadiyyata, həm də onun ayrı-ayrı sektorlarına təsir edən yeni və çox vaxt görünməz çağırışlar, təhdidlər və imkanlar gətirir. Yaxın onillikdə iqtisadiyyatın strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə gəlirlərin artması və əhalinin qocalması ilə yeni istehlak qrupları yaranır. Dəyişən demoqrafik göstəricilər növbəti illərdə istehlakçı

tələbatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcək. Xüsusilə, orta təbəqənin davamlı artımı və əhalinin qocalması kimi tendensiyalar o deməkdir ki, xidmət istehlakçıları daha varlı və yaşlı nəslin nümayəndələri olmağa meyllənir. Həqiqətən də, orta sinif və yaşlı insanlar sənayenin inkişafında əsas faktora çevrilir və səyahət davranışları turizm bazarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Nəticə etibarı ilə bu istehlakçı qrupuna ünvanlanan məhsul və xidmətlərin çeşidi artmalıdır. İnfrastruktur və dəstək xidmətləri artan tələbi və dəyişən ziyarətçi ehtiyaclarını və üstünlüklərini ödəmək üçün uyğunlaşdırılmalıdır.

İqtisadi inkişafda diqqətin resurs səmərəliliyinə yönəldilməsi, ehtiyatların qorunması və bərpası problem kimi ən aktual problemlərdən biridir. Mövcud ehtiyatların qorunması və səmərəli istifadə edilməsi istəyi turizm sənayesinin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən hesab edilir. Turizm və qonaqpərvərlikdə resurs səmərəliliyi ekoloji cəhətdən daha təmiz materiallardan və enerjiyə qənaət edən texnologiyalardan istifadə etməyə imkan verən innovativ texnologiyaların, alternativ enerjinin (məsələn, günəş panelləri, külək trubinləri, su elektrik stansiyaları) istifadəsini əhatə edir. Bu cür texnologiyaların istifadəsi məşhur "Marriott" və "Hilton" otel brendləri tərəfindən artıq sınaqdan keçirilib və onlar qeyd ediblər ki, intellektual avtomatlaşdırılmış sistemlər oteli enerjidən tutmuş işçilərin iş yükünə qədər resurs qənaətini təmin edə bilir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı yeni turizm bazarlarının və biznes modellərinin yaradılmasına imkan verir.Turistlərin gənc nəsli hazırda səyahət edənlərin ümumi sayının təxminən 20%-ni təşkil edir və ildə 203 milyard ABŞ dolları gəlir gətirir [1]. Qlobal turizm bazarının təhlili bunu göstərir ki, 20-30 yaşlı gənclər əhalinin digər kateqoriyaları ilə müqayisədə (ildə dörd və ya daha çox) hər il daha çox səfərlər edir, lakin belə səfərlər adətən daha qısa, orta hesabla 2-5 gün olur. Onlar həmçinin əsas ideyası "yerli kimi yaşamaq" olan orijinal bayramları yüksək səviyyəli xidmətlərdən üstün tuturlar. Bu dəyişikliklər həm də daha qısa səfərlərə və daha ucuz səyahət variantlarının (məsələn, ucuz hava yolları) və yerləşdirmənin (hostellər) populyarlığının artmasına səbəb ola bilər. Bütün bu məsələlər gələcək onilliklərdə səyahətçilərin yeni nəsillərinin üstünlüklərini qiymətləndirərkən nəzərə alınmalıdır [2]. Turizm sənayesi kosmosun informasiyalaşdırıl- ması istiqamətində tendensiyaları fəal şəkildə aparır: getdikcə daha çox aqreqatorlar peyda olur, turistlərə biletləri, otelləri, mənzilləri müstəqil seçməyə imkan verir. Bu gün heç bir otel avtomatlaşdırma sistemlərindən istifadə etmədən fəaliyyət göstərə bilməz.

Avtonom nəqliyyat vasitələri, süni intellekt və innovasiyalar bütün dünyada insanlar üçün böyük imkanlar açır. Bu tendensiyalar birlikdə səyahəti bir çox insan üçün daha səmərəli və əlçatan edə bilər. Bununla belə, potensial faydaları olan yeni texnologiyalar yarandıqca istehlakçılarının sayını genişləndirən innovasiyaları dəstəkləmək üçün əlverişli şəraitin necə yaradılmasına diqqət yetirilməlidir. Yeni texnologiyalar, həmçinin turizm sənayesində işçilər üçün mürəkkəb və daha az proqnozlaşdırıla bilən olacaq, daha yüksək ixtisaslı işçilər tələb edəcək. Məsələn, maşınların köməyi ilə insan vəzifələrini avtomatlaş- dıran yeni texnologiyaların

yaranması və süni intellekt xidmət prosedurunu tamamilə dəyişdirə və eyni zamanda bu sahədə iş yerlərinin sayına mənfi təsir göstərə bilər.

Nəqliyyatda innovasiyalarının və əlçatan infrastrukturun sayının artması sərnişinlərin hərəkətliliyinin artmasına təsir göstərir.

Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə əhali artımının olmaması dünya əhalisinin qocalması problemi ilə əlaqədar ən aktual məsələ nəqliyyat xidməti olacaq (turistlərə mümkün qədər rahat səyahət etmək imkanının təmin edilməsi, turistlərin hava limanına və ya qatar stansiyasına çatdırılması məsələsinin həlli və s.). Turizm infrastrukturu, nəqliyyat növləri,turistlərin səyahət təcrübələrini inamla idarə etmələrinə kömək etmək üçün məlumatların təmini hərəkət qabiliyyəti və ünsiyyət imkanları məhdud olan müştərilərin sayının artmasına cavab olaraq diqqətlə tərtib edilməli və sınaqdan keçirilməlidir. Belə bir yanaşma xüsusi ehtiyacları olan insanlar üçün potensial turizm bazarlarını genişləndirə bilər, həmçinin hərəkətliliyə xələl gətirmədən səyahət rahatlığını təmin edə bilər.

Turizm təbii sərvətlərdən asılı olmaqla, eyni zamanda onların tükənməsinə şərait yaradan insan fəaliyyətidir və buna görə də resurslardan səmərəli iqtisadiyyata keçiddə əsas rol oynayır. Turizmin inkişafı bir sıra təbii sərvətlərə təsir etdiyi kimi, şirin su kimi təbii sərvətə də təsir edir. Qida sənayesindən əlavə, şirin su spa sahələri, saunalar, sağlamlıq sahələri və ya üzgüçülük hovuzları kimi xidmətlər üçün də istifadə olunur. Bağları, parkları, qolf meydançalarını və s. saxlamaq üçün də şirin su lazımdır. Belə ki, UNEP-in məlumatına görə, Statistik məlumatlara görə Avropada orta hesabla bir turistə gündə 300 litr, bahalı otellərdə isə 880 litrə qədər şirin su sərf olunur. Müqayisə üçün bildirək ki, hər bir avropalı üçün adambaşına orta hesabla gündə 241 litr su sərf olunur. Turizmin genişlənməsi, yüksək səviyyəli yaşayış yerlərinə doğru meyllərin artması su ehtiyatlarının həddindən artıq istifadəsinə səbəb ola bilər.

Turizm və qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafı ilə bağlı digər problem turizmin inkişafı ilə ənənəvi milli mədəniyyətə mənfi təsir arasında əlaqə ola bilər. İnkişaf edən turizm həm də yüksək əmlak vergilərinə və ev sahibi ölkələrdə yüksək yaşayış xərclərinə səbəb ola bilər ki, bu da yerli əhali üçün əlçatmaz ola bilər. Turistlərin unikal mədəniyyətlərə marağı mənfi nəticələrə və yerli icmaların parcalanmasına səbəb ola bilər.

Yerli və ya ənənəvi icmaların özlərinə məxsus hesab etdiyi və turizmin inkişafının onların nöqteyi-nəzərindən arzuolunmaz olduğu ərazilərdə turistik yerlər yaradılır kənar şəxslər (adətən hökumətin icazəsi ilə) bura daxil daxil olur. Bu, əməkdaşlığı və qarşılıqlı faydanı çox çətinləşdirən münaqişəli vəziyyətlər yaradır. Son illər hökumətlər, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları, eləcə də turizm sənayesi təşkilatları arasında turizmin mədəni irsə təsiri barədə məlumatlar artmaqdadır. Bu mənfi amillərin təsirini "yaşıl vergilər" və ya kurort haqlarının tətbiqi ilə azaltmaq olar. Bu təcrübədən hazırda dünyanın bir çox ölkəsində istifadə edilir. Bu cür ödənişlər həm turizm infrastrukturunu, həm də regionların ekoloji vəziyyətini layiqli səviyyədə saxlamağa kömək edir. Bu gəlirlərin turizm infrastrukturunun inkişafına və ətraf mühitin mühafizəsinə, həmçinin heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi proqramlarına

yönəldilməsi planlaşdırılır.

Buna görə də turizm bir sıra amillərdən, o cümlədən mövcud və potensial turizm bölgələrində şirin suyun nisbi qıtlığı, kənd təsərrüfatı və ya bioyanacaq kimi digər iqtisadi sektorlarla rəqabət və sənayenin özündə rəqabət (kiçik qonaq evləri və böyük kurort mehmanxanaları) kimi amillərdən asılı olacaq.

UNWTO-ya görə, nisbətən məhdud sayda turist müəyyən məhsul və xidmətlərin ekoloji cəhətdən təmizliyinə görə əlavə ödəniş etməyə hazırdır. Bununla belə, müştərilərin təsəvvürləri dəyişə bilər və ola bilsin ki, yaxın gələcəkdə xidmət istehsalı modası, eləcə də eko-məhsullar və xidmətlər üçün tətbiq olunan model dayanıqlı turizmin inkişafında rol oynayacaq [3].

Turizmin iş yerləri yaratmaq, iqtisadi artımı stimullaşdırmaq, valyuta qazanmaq, infrastrukturu təkmilləşdirmək və ətraf mühitin mühafizəsini təşviq etmək qabiliyyəti sənayeni yoxsulluqla mübarizə və yerli inkişafı sürətləndirmək üçün cəlbedici vasitəyə çevirir [4].

İmkan və çətinlikləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, yeni texnologiyaların səriştəli tətbiqi, informasiya texnologiyalarının təsirini nəzərə almaqla tələbatdakı dəyişikliklərə operativ reaksiya vermək və hədəf auditoriyanın daimi monitorinqi ilə turizm sənayesinin böyümə və inkişaf fəaliyyətini davam etdirmək üçün hər cür imkan var.

Son onilliklər ərzində turizm böyüməyə və şaxələnməyə davam edərək dünyanın ən sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektorlarından birinə çevrildi. Müasir turizm inkişafla sıx bağlıdır və getdikcə daha cox yeni istiqamətləri əhatə edir. Bu dinamika turizmi sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətvericisinə çevirdi. ÜTT turizm istiqamətlərinə getdikcə mürəkkəbləşən milli və beynəlxalq bazarlarda dayanıqlı mövqe tutmalarına kömək edir. BMT-nin turizmə cavabdeh olan agentliyi kimi ÜTT dayanıqlı turizmdən faydalananların inkişaf etməkdə olan ölkələr olduğunu qəbul edir və bunun reallığa çevrilməsinə kömək etmək üçün çalışır. Müasir dünyada turizm bütün əlaqəli infrastrukturun inkişafına birbaşa və dolayı təsir göstərən sosial-iqtisadi hadisə kimi qəbul edilir nəqliyyatın, sosial sahənin və xidmət sektorunun yüksək inkişaf səviyyəsinə əsaslanır ki, bu da son nəticədə onu iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sektoruna çevirir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, bu gün turizm qlobal iqtisadiyyatın ən gəlirli və dinamik sektorlarından biridir. Gəlirliliyə görə neft hasilatı və emalından sonra ikinci gəlirli sahədir. Turizm qlobal ümumi milli məhsulun təxminən 6%-ni, qlobal investisiyanın 7%-ni, hər 16 işdən birini, qlobal istehlak xərclərinin 11%-ni və bütün vergi gəlirlərinin 5%-ni təşkil edir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə turizm sektoru dövlət dəstəyi ilə fəal inkişaf edir [5].

Tədqiqat elmi metodlardan istifadəyə əsaslanır: induksiya və deduksiya ümumidən xüsusiyə xüsusidən ümumiyə ümumiləşdirmə, təhlil, proqnozlaşdırma, iqtisadi qiymətləndirmə (analogiya). Məqalənin hazırlanması zamanı müxtəlif mənbələrindən istifadə edilmişdir: elmi ədəbiyyat, statistik məlumatlar və s.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi əsasında turizmdə tələb kütləvi və sosial

kateqoriyadır. Təsir tələbatı artıra və ya azalda bilən çoxsaylı amillər əsasında formalaşır. Turizm bazarında tələbin dəyişməsinə təsir edən ən mühüm və əhəmiyyətli amillər aşağıdakılardır: ümumi iqtisadi amillər: istehlakçının maddi rifah səviyyəsi; əmək qabiliyyətli əhali arasında iş və asudə vaxtın nisbəti; xüsusi investisiya zonaları; turizmin inkişafı proqramlarının hazırlanması. Sosial-demoqrafik amillər: yaş; mərtəbə; peşə; təhsil; sosial qrup; ailə vəziyyəti; əmlak vəziyyəti; ailə tərkibi; yaşayış ərazisi; şəhər və ya kənd; turistlərin yaşadığı qəsəbənin yeri; məşğulylət növü.

Mədəni və sosial-psixoloji xarakterli amillər: cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sistemində prioritetlər; istehlak psixologiyası; geniş kredit proqramları. Şəxsiyyət-davranış amilləri: şəxsi xüsusiyyətlər; həyat tərzi; boş vaxtda maraq; mənəvi dəyərlər sistemi; hədəf parametrləri; motivlər; mentaliteti; dini mənsubiyyəti və titulu.

Turizm bazarı çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirir: informasiya, vasitəçilik, tənzimləyici, qiymətqoyma, stimullaşdırıcı, yaradıcı-dağıdıcı və fərqləndirici [6].

Turizmin inkişafının müsbət nəticələri ilə yanaşı, onun mənfi təsirini - turizm mədəniyyətinin inkişafını da unutmaq olmaz. Torpaq, resurslar və kapital uğrunda rəqabətdə turizm kənd təsərrüfatını və yerli sakinlər üçün digər ənənəvi gəlir mənbələrini sıxışdırır.Turizm sənayesində yüksək əməkhaqqı kənd təsərrüfatından işçi qüvvəsinin axınına səbəb olur. Nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi azalır, istehlak həcmi isə böyük turist qruplarının gəlişi ilə artır. Eyni zamanda, kütləvi turizm zonalarında ənənəvi həyat tərzi və təbii landşaft pozulur və ya tamamilə məhv edilir. Müxtəliflik- iqtisadi sabitliyin təməlidir. Bir sənaye kəskin iqtisadi tənəzzül yaşadıqda, digəri inkişaf edir və bununla da böhran ehtimalını azaldır. Əgər böhran baş verərsə, onun nəticələri nizamlanır. Nəticədə, turizm iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə vermək əvəzinə bəzən kənd təsərrüfatı sektorunu əvəz edir. Bir sira səbəblərə görə turizmin əvəzedici sənayeyə çevrilməsi arzuolunan deyil. Birincisi, adətən turizm mövsümi bir hadisədir, yəni tələbin dəyişməsinin qarşısını almaq olmaz. Buna görə də, turizm regionda əsas sənayedirsə, digər mövsüm ciddi məşğulluq problemləri yaradır. İkincisi, səyahətə olan tələbat əsasən turistlərin gəlirindən və zövqündən asılıdır və bu amillər turist qəbul edən regionun nəzarətindən kənardadır. Başqa sözlə, regionun vahid sənaye sektorundan tam asılılığı çox arzuolunmazdır.

Təhlükəsizlik turizm sənayesinin əsas qayğılarından biridir. Təqaüdçülər səyahət etməyi sevsələr də, yaşlı səyahətçilər hər ev sahibi ölkədə olmayan xüsusi yerlərə ehtiyac duyurlar. Bu o deməkdir ki, turizm rəsmiləri hər cür təhlükəsizlik problemi ilə üzləşə bilərlər. Tibb bölməsi, xüsusi pəhrizlər və həftənin 7 günü 24 saat açıq olan əlçatan apteklərə ehtiyac ola bilər. İqlim dəyişmələri ilə əlaqəli olaraq içməli suyun keyfiyyətinin aşağı düşməsi turizm üçün əsas problemə çevrilə bilər. Yalnız bir neçə xəbər səyahətçini qorxuda və turizm sənayesinə zərər verə bilər. Eyni şəkildə, əsəbi ictimaiyyət sağlamlıq hadisəsini potensial terror hücumu ilə əlaqələndirə bilər. Siyasi şərtlər turizm sənayesi üçün problem olaraq qalmağa, beynəlxalq cəbhədə turizm daha mürəkkəb və qarışıq siyasi reallıqla mübarizə aparmağa davam edir. Heç bir xalq küçə nümayişlərindən, siyasi motivli iğtişaşlardan, terror 31hücumlarından, müharibələrdən və ya bürokratik qalmaqaldan sığortalana bilməz. Belə hallar isə

nəinki yerli mədəniyyətə mənfi təsir göstərir, həm də səyahəti çətinləşdirir və daha az cəlbedici edir. Səyahət şəraitinin pis olması da turizmin əsas problemlərindən sayıla bilər. Bu gün az adam razılaşar ki, tətillər yalnız romantikdir, nəqliyyat səyahətə bir çox stresli vəziyyətlər gətirir. Nəinki hava və dəniz səyahətləri əlçatan olmur, digər nəqliyyat növləri də öz problemlərini yaradır. Bütün nəqliyyat növləri daim artan qiymətlərlə xidmətlər təklif edir. Yalnız tətil edənlərin sayını məhdudlaşdırmağa xidmət edən artan qiymətlərlə yanaşı, sənayenin bir çox hissələri ya kadr çatışmazlığından, ya da müştərilərə zəif xidmətdən əziyyət çəkir. Bu günə qədər turizmdəki bu fundamental problemlər sənayeni son dərəcə qeyri-sabit vəziyyətə təhrik edir. Problemlərin sayının azaldılması və turizm potensialının inkişafı sənayenin inkişafı üçün vacibdir.

Müasir turizmin problemləri siyasi, tibbi və iqtisadi qeyri-sabitliyə əsaslanır. Bütün bu məsələlər isə turizmin nəzarəti xaricindədir. Turizm çox vergi ilə əhatə olunan bir sənayedir. Turizm sənayesindən kənarda az adam vergi ödəyicilərinin nə qədər ödədiyini dərk edir. Aviabiletin, otel otağının və ya icarə avtomobilinin vergi faizinə baxsaq görərik ki, bəzi ölkələrdə vergilər biletin qiymətinin təxminən 40%-ni təşkil edir. Yəni, özünəməxsus mədəniyyətlə tanış olmaq istəyən insan səfər zamanı evdə özünə aldığı yemək və xidmətlərlə qarşılaşır. Məsələn, dünya üzrə ticarət mərkəzləri tez-tez eyni məhsullar təklif edir və bir çox səyahətçilər otellərin o qədər standartlaşdırıldığını görürlər ki, otelin hansı ölkədə olduğunu az qala unudurlar.

Turizm və səyahət yanacaq qiymətlərindən çox asılıdır və yanacağın qiymətləri çox vaxt müasir turizm üçün problemlər yaradır. Yay yüksək səyahət mövsümdür və artan yanaçaq qiymətləri ilə bir çox səyahətçilər əlavə xərcləri ödəmək üçün xərclərini və ya məzuniyyət müddətini tənzimləmək məcburiyyətində qalırlar.

İnsanlar bu gün sağlamlıqla bağlı problemlərinin həlli məqsədilə ən yaxşı seçim etməyə üstünlük verirlər. Son illərdə sağlamlıq turizmi dünyada sürətlə inkişaf edən bir sektor olaraq çox önəmli bir turizm növünə çevrilib. Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün təbii ehtiyatlar baxımından hər şey var. Naftalanın müalicəvi nefti, Naxçıvanın mineral suları və duz mağaraları, Abşeron göllərinin müalicəvi palçıq və suları, Qarabağın, Lənkəranın, Gədəbəyin mineral suları… Amma əfsuslar olsun ki, ölkə sakinlərinin böyük əksəriyyəti təbiətin nemətlərindən istədiyi kimi faydalana bilmir. Çünkimüalicə-sağlamlıq turizmi digər turizm növlərinə nisbətən zəif inkişaf edib, potensialın cüzi bir hissəsindən istifadə edilir.

Sağlamlıq turizmi dedikdə, turistlərin daimi yaşayış yerindən başqa bir məkana müxtəlif turist (əyləncə) xidmətləri ilə birgə müalicə xidmətləri, habelə insanın fiziki və mental vəziyyətini yaxşılaşdırılması üçün təklif edilən sağlamlaşdırma xidmətlərinin istehlakı məqsədilə edilən səfərlər nəzərdə tutulur. Sənayeləşmə və şəhərləşmə nəticəsində meydana gələn problemlər insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Təbii turizm mənbələri (təmiz hava, günəş, müalicəvi termal sular, iqlim və s.) insan sağlamlığını qorumaq və əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün istifadə olunur. Bir sözlə, sağlamlıq turizmi həm profilaktik, terapevtik, reabilitasiya, həm də sağlamlığın davamlı olmasına səbəb olan xidmətləri almaq üçün fərdlərin yaşadıqları

ölkədən məkandan başqa bir ölkəyə,məkana səfəri kimi təqdim edilir.

Turizm gəlirləri, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün lazım olan xarici valyuta axınını təmin etdiyindən və digər ixrac məhsullarına nisbətən üstün olduğundan bir çox ölkələr xaricdən turizm gəlirlərini artırmaq üçün əhəmiyyətli səylər göstərirlər. Sağlamlıq turizmi üçün qoyulan investisiyalar uzunmüddətli gəlirləri təmin etdiyinə görə turizmin bu sahəsinin inkişafı üçün potensial imkanları olan ölkələrin bu sahəyə maraqlarını artırması təbii haldır. Sağlamlıq turizminin internet, media və digər kütləvi informasiya vasitələri ilə geniş yayılması insanların digər ölkələrdə alternativ tibbi imkanlardan, keyfiyyətli və sağlamlıq xidmətlərindən yararlanmağa sövq edir.

Son illərdə ABŞ, Cənubi Koreya, Türkiyə, Tayland, Malaziya, Hindistan və s. kimi ölkələrin sağlamlıq turizmindən əldə etdikləri gəlir dinamik olaraq artmaqdadır. Bu da sağlamlıq turizmi sənayesinə yönəldilən investisiyaların artması, yeni infrastruktur sahələrin təşkili, xidmətlərin sayının artırılması və sağlamlıq turizm paketlərinin aktiv təşviqi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası bu ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə təbii sağlamlıq turizmi potensialından istifadəni yüksək səviyyəyə çatdıra bilər.

Ədəbiyyat

1. Современный туризм: актуальные проблемы и перспективы: монография / под общ. ред. С. В. Дусенко. – М.: РГУФКСМиТ, 2016. – 238 с.
2. Международный туристский бизнес: практика, проблемы, перспективы: монография / А. Д. Чудновский [и др.]; отв. ред. А. Д. Чудновский. – М.: Издательский дом ГУУ, 2017. – 221 с
3. Официальный сайт Всемирной туристской организации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www2.unwto. org/ru (дата обращения: 20.01.2024).
4. Щербакова, С. А. Международный туризм. Экономика и география / С. А. Щербакова. – М.: Финансы и статистика, 2017. – 144 с.
5. Казыбайкызы А., Муханова А.Е., Смагулова Ж.Б. Особенности и перспективы развития туризма в мире // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-2. – С. 265-269;
6. https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34827 (дата обращения: 27.01.2025).

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.03.2025

UOT: 336
Amin RƏŞİDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant
aminrashidov78@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-2753-5754
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.2

BİLİYİN DƏYƏRİ: TƏHSİLİN VƏ İQTİSADİ GƏLƏCƏYİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏT BORCUNUN ROLU

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanda təhsil sektorunun maliyyələşdirilməsində dövlət borcunun rolundan bəhs edilir, ölkənin təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsində onun strateji tətbiqi vurğulanır. Dövlət borclanması, xüsusilə də iqtisadiyyatın daha çoxşaxəli sektorlara çevrilməsi kontekstində ani gəlir məhdudiyyətlərindən kənara çıxan uzunmüddətli təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda məktəb infrastrukturunun modernləşdirilməsi, ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqat və inkişafı təşviq etmək üçün dövlət borcları hesabına təhsilə dövlət investisiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu investisiyalar rəqabətqabiliyyətli və bacarıqlı işçi qüvvəsi yaratmaq məqsədi daşıyır, beləliklə, uzunmüddətli iqtisadi artımı və sosial bərabərliyi gücləndirir.
Açar sözlər: Dövlət borcu, təhsil, iqtisadi inkişaf

Amin RASHIDOV

THE VALUE OF KNOWLEDGE: THE ROLE OF PUBLIC DEBT IN SHAPING EDUCATION AND ECONOMIC FUTURES

Abstract: This article discusses the role of public debt in financing the education sector in Azerbaijan, emphasizing its strategic application in strengthening the country's educational infrastructure. Public borrowing plays an important role in financing long-term initiatives that go beyond immediate revenue constraints, especially in the context of the economy's transformation into more diversified sectors. Public investments in education through public debt are essential to modernize school infrastructure, improve the quality of higher education, and promote research and development in Azerbaijan. These investments aim to create a competitive and skilled workforce, thus strengthening long-term economic growth and social equity.
Keywords: Public debt, Education, Economic Development

Амин РАШИДОВ

ЦЕННОСТЬ ЗНАНИЙ: РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОГО БУДУЩЕГО

Абстракт: В данной статье рассматривается роль государственного долга в финансировании сектора образования в Азербайджане, подчеркивается его стратегическое применение в укреплении образовательной инфраструктуры страны. Государственные заимствования играют важную роль в финансировании долгосрочных инициатив, выходящих за рамки непосредственных ограничений по доходам, особенно в контексте трансформации экономики в более диверсифицированные сектора. Государственные инвестиции в образование за счет государственного долга необходимы для модернизации школьной инфраструктуры, повышения качества высшего образования и развития исследований и разработок в Азербайджане. Эти инвестиции направлены на создание конкурентоспособной и квалифицированной рабочей силы, что способствует долгосрочному экономическому росту и социальной справедливости.

Ключевые слова: Государственный долг, образование, экономическое развитие

Giriş

Dövlət borclanması ani gəlirin hüdudlarından xeyli kənara çıxan təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsi üçün mühüm mexanizm rolunu oynayır və onun təsiri uzunmüddətli insan və iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sektorlarda xüsusilə əhəmiyyətlidir. Təbii sərvətlərdən gələn gəlirlə formalaşan iqtisadiyyatdan daha geniş diversifikasiya ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyata keçidin davam etdiyi Azərbaycanda dövlət borcunun strateji tətbiqi təhsil infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün əsas rıçaq kimi ortaya çıxdı. Bu yanaşma təkcə məktəblərin və universitetlərin fiziki imkanlarının genişləndirilməsindən ibarət deyil; o, gələcək iqtisadi artıma təkan verə bilən yüksək ixtisaslı, rəqabətədavamlı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsinin daha geniş məqsədi ilə əsaslı şəkildə iç-içədir. Azərbaycan kontekstində təhsilə investisiyalar möhkəm iqtisadi gələcəyin təməli kimi getdikcə daha çox tanınır. Hökumətin fiskal strategiyaları borc vəsaitlərinin təhsil sektoruna ayrılmasını prioritetləşdirmək və bununla da müasir, yaxşı təchiz olunmuş təhsil müəssisələrinin tikintisi üçün tələb olunan resursların mövcud olmasını təmin etmək üçün təkamül etmişdir. Bu cür investisiyalar köhnəlmiş məktəb infrastrukturunun modernləşdirilməsi, ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müxtəlif fənlər üzrə tədqiqat və inkişafı təşviq etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, dövlət borcunu təhsilə yönəltməklə, siyasətçilər xüsusilə şəhər mərkəzləri və kənd yerləri arasında təhsilə çıxış və keyfiyyətdəki fərqləri azaltmağı və bununla da daha böyük sosial bərabərliyə töhfə verməyi hədəfləyirlər.

Dövlət borcunun təhsilə yönləndirilməsi

Təhsil müəssisələrində dövlət borclanmasının bilavasitə təsirlərindən başqa, təhsilə yönəlik dövlət borclarının reallaşdırılması gələcək nəsillərin iqtisadi irsi üçün geniş təsirlərə malikdir. Keyfiyyətli təhsil innovasiya, məhsuldarlıq və davamlı iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalının inkişafına təkan verir. Azərbaycanda təhsil infrastrukturunun borc vəsaitləri hesabına gücləndirilməsi ölkənin intellektual və iqtisadi potensialına uzunmüddətli investisiya kimi baxılır. Bu cür sərmayələr daha yüksək məzun dərəcələrinə, iş imkanlarının yaxşılaşmasına və sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatın çağırışlarına cavab verməyə yaxşı hazırlanmış dinamik işçi qüvvəsinin yaradılmasına səbəb ola bilər. Cədvəl 1-də Azərbaycanda dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər haqqında məlumat verilir. Orada da göründüyü kimi dövlət büdcəsində təhsil xərcləri mühüm yer tutur ki, bu da ölkənin gələcək nəslə investisiyası olaraq qəbul edilir.

Cədvəl 1

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan toplam xərc (yüz min AZN)	23100	25190	27492	28543	32303	36624
Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan ümumi vəsait (yüz min AZN)	2044	2286	3035	3277	3887	4407
Təhsilə ayrılan vəsaitin toplam xərcdəki payı (faizlə)	8,85	9,07	11,04	11,48	12,03	12,03
Dövlət büdcəsindən ali təhsilə ayrılan vəsait (min AZN)	42717	46129	49035	60852	60255	70607
Dövlət büdcəsindən ali təhsilə ayrılmış vəsaitin təhsilə ayrılmış ümumi vəsaitdəki həcmi (faiz)	2,1	2,0	1,6	1,9	1,55	1,60

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2023-ci ildə dərc edilmiş "Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət" statistik məcmuəsi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan əlavə, təhsildə dövlət borcunun strateji istifadəsi davamlı öyrənmə və uyğunlaşmanın prioritet olduğu biliyə əsaslanan cəmiyyətin inkişafını dəstəkləyir. Bu transformasiya texnoloji tərəqqi və qloballaşma ilə yadda qalan, qlobal miqyasda innovasiya və rəqabət qabiliyyətinin əhaliyə verilən təhsilin keyfiyyətindən çox asılı olduğu bir dövrdə çox vacibdir. Bu baxımdan, Azərbaycan hökumətinin dövlət borclarını təhsilə yönəltmək qərarı təkcə mövcud fiskal məhdudiyyətlərə cavab deyil, həm də uzunmüddətli iqtisadi rifah və sosial rifahı təmin etməyə yönəlmiş proaktiv tədbirdir. Azərbaycanda dövlət borcu və təhsil investisiyası arasındakı qarşılıqlı əlaqə, həmçinin hökumətlərin təhsil sektorunun sağlamlığının milli inkişafın ayrılmaz hissəsi olduğunu daha çox qəbul etdiyi daha geniş qlobal tendensiyaları əks

etdirir. Bu dinamika təhsil infrastrukturuna investisiyaların iqtisadi göstəricilərdə və sosial tərəqqidə nəzərəçarpacaq təkmilləşdirmələrə səbəb olduğu müxtəlif iqtisadiyyatlarda müşahidə edilmişdir. Borclanma strategiyasını təhsilə qoyulan sərmayələrlə diqqətlə tarazlaşdırmaqla Azərbaycan özünü daha dayanıqlı iqtisadi gələcəyə nail olmaq üçün mövqeləndirir ki, burada inkişaf etmiş təhsil nəticələri yüksək məhsuldarlığa, bərabərsizliyin azaldılmasına və daha güclü, daha dayanıqlı iqtisadiyyata kömək edir. Təhsillə əlaqəli məlumatların yer aldığı cədvəl 2-də göründüyü kimi Azərbaycan təhsil sahəsində mühüm uğurlar əldə edib və edir. Xüsusi ilə oxuma və yazma bacarığı qlobal arenada olduqca yüksəkdir. Eyni zamanda gender bərabərliyi yəni qadınların təhsilə əlçatanlığı yüksək səviyyədədir. Bunu daha geniş aspektdə təhlil etmək üçün müasir elmi-nəzəri yanaşmalara istinad etməyə ehtiyac var.

Cədvəl 2

İndikatorlar	**İfadə**	**İl**	**Ölçü**
Təhsil xərcləri, ÜDM-in faizi	3,58	2023	Faiz
Təhsil xərcləri, dövlət xərclərinin faizi kimi	10,79	2021	Faiz
Oxuma və yazma dərəcəsi	100,0	2023	Faiz
Qadın savadlılığı, 15-24 yaş	100,0	2023	Faiz
Kişilərin savadlılıq səviyyəsi, 15-24 yaş	100,0	2023	Faiz
Gənclərin savadlılıq səviyyəsi, 15-24 yaş	100,0	2023	Faiz
Şagird müəllim nisbəti, ibtidai sinif	15,43	2018	Nisbət
İbtidai məktəbi bitirmə nisbəti	96,23	2023	Faiz
Məktəbə başlama yaşı, ibtidai məktəb	6	2023	İl
Qadın-kişi nisbəti, ibtidai sinif	1,01	2021	Faiz
Qadın-kişi nisbəti, orta məktəb	0,98	2021	Faiz
Qadın-kişi nisbəti, ali təhsil	1,19	2023	Faiz
Məktəbəqədər təhsilə qeydiyyat	46,29	2021	Faiz
İbtidai məktəb qeydiyyatı	101,98	2023	Faiz
Orta məktəb qeydiyyatı	92,76	2023	Faiz
Ali məktəb qeydiyyatı	41,39	2023	Faiz
İbtidai təhsil üzrə müəllimlər hazırlığı	99,35	2023	Faiz
PISA riyaziyyat	396,882	2022	İndeks
PISA oxu	365,214	2022	İndeks
PISA fənn	380,144	2022	İndeks

Mənbə: Ədəbiyyat icmalı [14]

Dövlət borcu və təhsillə bağlı qlobal ədəbiyyat ardıcıl olaraq borcun ikili xarakterini vurğulayır, bu, həm sosial sərmayənin mühüm vasitəçisi, həm də maliyyə riskinin potensial mənbəyi kimi fəaliyyət göstərir. Alimlər çoxdan etiraf ediblər ki, dövlət borcu ağıllı şəkildə idarə edildikdə, hökumətlərin təhsil kimi əsas sosial sektorlara yönəldə biləcəyi əhəmiyyətli resursları azad edə bilər. Hanushek və Woessmann (2015) təhsilə qoyulan investisiyaların məhsuldarlığı artırmaq və iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla yüksək uzunmüddətli gəlir gətirdiyinə inandırıcı

sübutlar təqdim edir. Onların işi göstərir ki, "*dövlət borclanması, fiskal ehtiyatlılıq və strateji planlaşdırma çərçivəsində həyata keçirildikdə, inkişaf üçün güclü katalizator rolunu oynaya bilər, daha ixtisaslı işçi qüvvəsi və daha yüksək innovasiya dərəcələri vasitəsilə gələcəyə uzanan faydalar yarada bilər"* [2].

Eyni zamanda, Dünya Bankının işi (2018) strateji dövlət borcunun, xüsusən təhsil və səhiyyə kimi sosial infrastruktura yönəldildikdə, insan kapitalının formalaşmasını əhəmiyyətli dərəcədə artıra və uzunmüddətli yoxsulluğun azaldılmasına kömək edə biləcəyi fikrini dəstəkləyir. Bu investisiyalar keyfiyyətli təhsilə və səhiyyəyə dərhal çıxışı yaxşılaşdırmaqla yanaşı, vətəndaşları getdikcə mürəkkəbləşən qlobal iqtisadiyyatda rəqabət aparmaq üçün lazım olan bacarıq və biliklərlə təchiz etməklə davamlı sosial-iqtisadi tərəqqinin əsasını qoyur. Bu kritik sahələrdə xərcləri prioritetləşdirməklə, hökumətlər təkmilləşdirilmiş insan kapitalının iqtisadi göstəriciləri daha da artırdığı və bununla da sosial xidmətlərə yenidən investisiya edilə bilən əlavə fiskal gəlir əldə etdiyi fəzilətli dövr yarada bilər. Amma ədəbiyyat həmçinin xəbərdarlıq edir ki, dövlət borclanmasının faydaları borcun idarə olunmasından çox asılıdır. Həddindən artıq və ya zəif strukturlaşdırılmış borc iqtisadi sabitliyi pozan fiskal balanssızlıqlara səbəb ola bilər. Reinhart və Rogoff (2010) dövlət borcunun yüksək səviyyələri ilə bağlı riskləri vurğulayaraq qeyd edir ki, "müəyyən həddi aşdıqda, borcun ödənilməsi xərcləri özəl investisiyaları sıxışdıra bilər" [4, s. 576]. "Crowding out effect" kimi tanınan bu fenomen hökumətin borclanması faiz dərəcələrini artırdıqda, biznes və ev təsərrüfatlarının kreditə çıxışını bahalaşdırdıqda baş verir. Bu cür fiskal balanssızlıqlar nəinki məhsuldar investisiyalar üçün mövcud olan bilavasitə fiskal məkanı azaldır, həm də gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətli uzunmüddətli yüklər qoyur, çünki yığılmış borc sonda çox vaxt daha yüksək vergilər və ya azaldılmış dövlət xidmətləri hesabına ödənilməlidir.

Azərbaycan kontekstində son tədqiqatlar dövlət borcu ilə sosial sektor investisiyaları, xüsusən də təhsil sahəsində mürəkkəb əlaqəni araşdırıb. Cəbiyev, Əsgərov və Heydərli (2022) dövlət borcu ilə iqtisadi artım arasında əlaqəni araşdırmaq üçün Tam Dəyişdirilmiş Adi Ən Kiçik Kvadratlar (FMOLS) modelindən istifadə edərək 1995-2020-ci illəri əhatə edən məlumatların geniş təhlilini aparmışlar. Onların nəticələri göstərir ki, "*dövlət borcunun artması iqtisadi genişlənməyə qısamüddətli məhdudiyyətlər yarada bilsə də, təhsilə yaxşı məqsədyönlü investisiyalar əhəmiyyətli uzunmüddətli faydalar verə bilər, insan kapitalını yaxşılaşdıra və davamlı inkişafı təşviq edə bilər*" [1, s. 114].

Azərbaycanın fiskal vəziyyəti borcların idarə olunmasına intizamlı yanaşması səbəbindən nisbətən güclü olaraq qalır. Rəsmi məlumatlara görə, ölkənin xarici dövlət borcu 2022-ci ilin sonuna təqribən 6,7 milyard ABŞ dolları təşkil edərək, ÜDM-nin təxminən 10%-ni təşkil edir. Bu nisbətən aşağı borc yükü hökumətə təhsil də daxil olmaqla sosial xərcləri genişləndirmək üçün fiskal çeviklik təmin etmişdir. Borc vəsaitlərinin strateji şəkildə ayrılması təhsil infrastrukturunun inkişafına, məktəb bazalarının müasirləşdirilməsinə və keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarının artırılmasına şərait yaradıb, Azərbaycan gənclərinin əmək bazarı üçün daha yaxşı

təchiz olunmasını təmin edib.

Təhsilə qoyulan sərmayələr son illərdə xüsusilə nəzərə çarpır. Hökumət illik təhsil xərclərinin durmadan artması ilə təhsil islahatlarına üstünlük verib. Məsələn, 2023-cü ildə dövlət büdcəsindən təhsilə təqribən 4,6 milyard manat (təxminən 2,7 milyard ABŞ dolları) vəsait ayrılıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 14% artım deməkdir [6]. Bu vəsaitlər məktəb binalarının modernləşdirilməsinə, müəllimlərin maaşlarının yaxşılaşdırılmasına və rəqəmsal təlim platformalarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilib. Bundan əlavə, dövlət borclarının bir hissəsi beynəlxalq əməkdaşlıqları və təqaüd proqramlarını dəstəkləyib, azərbaycanlı tələbələrə xaricdə təhsil almağa və milli inkişafa töhfə verən qabaqcıl bacarıqlarla qayıtmağa imkan verib.

Bu müsbət irəliləyişlərə baxmayaraq, həddindən artıq borclanma ilə bağlı xas risklər mövcuddur. Reinhart və Rogoff (2010) xəbərdarlıq edir ki, "*yüksək səviyyəli dövlət borcları effektiv idarə olunmasa, fiskal balanssızlığa, borclanma xərclərinin artmasına və iqtisadi qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər*" [4, s. 577]. Azərbaycanın borcunun ÜDM-ə nisbəti aşağı olaraq qalsa da, təhsilə borcla maliyyələşdirilən investisiyaların uzunmüddətli əhəmiyyətli faydalar verməsini təmin etmək üçün davamlı sayıqlıq tələb olunur. Borcun düzgün idarə edilməsi olmadan, gələcək nəsillər bugünkü borclanmanın sosial qazanclarından üstün olan maliyyə yüklərini miras qoya bilər.

Dövlət borcunun təhsilə təsirini optimallaşdırmaq üçün Azərbaycan qısamüddətli xərc ehtiyaclarını uzunmüddətli fiskal davamlılıq ilə balanslaşdıran strateji yanaşma tətbiq etməlidir. Bu, borcların bölüşdürülməsində şəffaflığın gücləndirilməsini, təhsil xərclərinin təlim nəticələrində ölçülə bilən təkmilləşdirmələrə çevrilməsini təmin etməyi və dövlət maliyyə idarəçiliyində daha çox səmərəliliyin artırılmasını nəzərdə tutur. Yüksək təsirli təhsil sərmayələrinə üstünlük verərkən ehtiyatlı borclanma strategiyasını saxlamaqla Azərbaycan öz maliyyə resurslarından yaxşı təhsilli işçi qüvvəsi yetişdirmək, innovasiyaları təşviq etmək və iqtisadi artımı davam etdirmək üçün istifadə edə bilər.

Son iki onillikdə Azərbaycanda təhsilə dövlət xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artıb ki, bu da hökumətin insan kapitalının artırılmasına və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafına sadiqliyini əks etdirir. UNESCO-nun Statistika İnstitutunun məlumatına görə (2022), təhsil xərcləri ÜDM-də 2000-ci illərin əvvəllərində təxminən 4,2%-dən 2022-ci ilə qədər təxminən 5,1%-ə yüksəlmişdir. Bu yüksəliş tendensiyası Azərbaycanın iqtisadiyyatını neftdən asılılıqdan kənarda şaxələndirmək və dayanıqlı inkişaf üçün bacarıq və bacarıqlar yaratmaq üçün daha geniş sosial-iqtisadi strategiyasına uyğun gəlir [11].

Ölkə iqtisadiyyatında təhsil

Azərbaycanın dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərə diqqətlə nəzər saldıqda məlum olur ki, təhsil sektoru ardıcıl olaraq dövlət xərclərinin əhəmiyyətli hissəsini alıb. Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin (2023) məlumatları göstərir ki, 2015-ci ildə ümumi təhsil xərcləri ümumi dövlət büdcəsinin 9,3%-ni təşkil edərək təxminən 1,8

milyard manat (1,1 milyard ABŞ dolları) təşkil edib. 2020-ci ilə qədər bu rəqəm təqribən 3,3 milyard manata (1,9 milyard ABŞ dolları) yüksəlib və ümumi büdcənin təxminən 11,5%-ni təşkil edib. Daha son rəqəmlər göstərir ki, 2023-cü ildə Azərbaycanda təhsilə 4,6 milyard manat (2,7 milyard dollar) vəsait ayrılıb ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 14% artım deməkdir [6]. Bu davamlı yüksəliş dövlətin ibtidai məktəbdən tutmuş ali təhsilə və peşə hazırlığına qədər bütün səviyyələrdə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair uzunmüddətli baxışını vurğulayır.

İnfrastrukturun inkişafı baxımından dövlət investisiyaları ölkə üzrə təhsil müəssisələrinin tikintisini və təmirini asanlaşdırıb. "*2005-2022-ci illər arasında 3500-dən çox məktəb ya yeni tikilmiş, ya da əhəmiyyətli dərəcədə modernləşdirilmiş, hazırda təhsil müəssisələrinin 80%-dən çoxu avadanlıq, rəqəmsallaşma və əlçatanlıq baxımından beynəlxalq standartlara cavab verir*". Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin məlumatına görə [10], həmçinin 300-dən çox yeni uşaq bağçası və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi yaradılıb ki, bu da son on ildə məktəbəqədər təhsilə cəlbetmə səviyyəsini 20%-dən çox artırıb. Bundan əlavə, kənd məktəblərində internet bağlantısını yaxşılaşdırmaq üçün ölkə üzrə şagirdlərin müasir tədris resurslarına çıxışını təmin etmək üçün əhəmiyyətli vəsait ayrılmışdır.

Ali təhsil də eyni şəkildə artan dövlət maliyyəsindən faydalanmışdır. Son 15 il ərzində dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən universitet təqaüdlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, 2010-cu ildəki təqribən 15,000-dən 2022-ci ilə qədər 25,000-dən çox olmuşdur. Hökumət həmçinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar çərçivəsində azərbaycanlı tələbələrin xaricdə təhsil almaq imkanlarını genişləndirmişdir. 2007-ci ildə "Xaricdə Təhsil üzrə Dövlət Proqramı"nın icrasına başlanandan bəri 5000-dən çox tələbə dünyanın ən yüksək səviyyəli universitetlərində, xüsusən də Azərbaycanın iqtisadi modernləşdirilməsi üçün mühüm olan mühəndislik, informasiya texnologiyaları və tibb kimi sahələrdə təhsil almaq üçün maliyyə dəstəyi alıb.

Bundan əlavə, peşə təhsili əsas siyasət sahəsi kimi önə çıxmışdır. Hökumət peşə təhsilinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, texniki və peşə məktəblərinin maliyyələşdirilməsini artırmaq təşəbbüslərini həyata keçirmişdir. 2015-2022-ci illər arasında bərpa olunan enerji, sənayenin avtomatlaşdırılması və turizm kimi sektorlarda yeni institutlar yaradılmaqla, peşə təhsili üçün dövlət ayırmaları iki dəfədən çox artacaq. Nəticədə peşə təhsili proqramlarına daxil olan tələbələrin sayı 40%-ə yaxın artıb, gənclərə bazara uyğun bacarıqlar verilib və gənclər arasında işsizlik azalıb.

Gələcəyə nəzər salsaq, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin (2021) proqnozlarına görə, 2025-ci ilə qədər təhsil də daxil olmaqla sosial xərclər ümumi dövlət xərclərinin 40%-dən çoxunu təşkil edəcək və əhəmiyyətli hissələr təhsildə rəqəmsal transformasiyaya, müəllim hazırlığına, ali təhsildə tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərinə yönəldiləcək. Bu investisiyalar Azərbaycanın təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara cavab verməsini təmin etmək və gələcək nəsilləri getdikcə qloballaşan iqtisadiyyatda inkişaf etmək üçün lazımi bacarıqlarla təchiz etmək üçün davamlı

öhdəliyi göstərir.

Əhəmiyyətli dövlət borcları təhsil infrastrukturunun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsinə yönəldilib. 2010-cu ildə Azərbaycan iddialı Təhsil İslahatı Proqramına start verdi və bu proqram qismən dövlət borcları hesabına maliyyələşdirildi. Sonrakı beş il ərzində bu proqram 200-ə yaxın yeni məktəb binasının tikintisinə və 500-dən çox mövcud obyektin təmirinə səbəb olmuşdur (Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, 2021). Bu islahatlar, xüsusən də kənd yerlərində və inkişaf etməmiş regionlarda keyfiyyətli təhsilə çıxışı yaxşılaşdırıb və təhsil resurslarının daha ədalətli bölüşdürülməsinə töhfə verib.

Bununla bağlı əlamətdar təşəbbüs 2010-cu ildə başlanmış və qismən xarici və daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilən Təhsil İslahatı Proqramı olmuşdur. Sonrakı beş il ərzində bu proqram "200-ə yaxın yeni məktəb binasının tikintisi və 500-dən çox mövcud obyektin təmiri ilə nəticələndi, ölkə üzrə müasir tədris mühitinin əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi" [3]. Bu layihələr, ilk növbədə, təhsil infrastrukturunun tarixən şəhər mərkəzlərindən geri qaldığı kənd və inkişaf etməmiş bölgələri hədəf almışdır. Nəticədə, şagird-sinif nisbəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdı, 2010-cu ildəki 25:1-dən 2020-ci ilə qədər 18:1-ə düşdü, izdihamı azaldıb və öyrənmə şəraitini yaxşılaşdırdı.

İnfrastrukturun inkişafına maliyyə öhdəliyi ilkin islahat mərhələsindən sonra da davam etdi. 2015-2022-ci illər arasında əlavə 1000 məktəb əsaslı təkmilləşdirməyə məruz qalıb, investisiyalar müasir təhsil texnologiyalarının inteqrasiyasına, enerji səmərəliliyinin artırılmasına və əlilliyi olan tələbələr üçün əlçatanlığın artırılmasına yönəldilib. 2023-cü ilə qədər dövlət məktəblərinin 80%-dən çoxu ağıllı lövhələr, yüksəksürətli internet və rəqəmsal təlim platformaları ilə təchiz edilib ki, bu da daha çox texnologiyaya əsaslanan təhsil mühitini təşviq edir.

Ali təhsil müəssisələri də dövlət investisiyalarından əhəmiyyətli dərəcədə faydalanıblar. Hökumət universitetlərin, xüsusən də texniki və peşə sahələrinin genişləndirilməsinə böyük vəsait ayırdı. 2010-2022-ci illər arasında Azərbaycanda universitetlərin sayı 47-dən 54-ə yüksəlib, bir neçə institut yeni kampuslar, tədqiqat obyektləri və qabaqcıl laboratoriyalar üçün birbaşa dövlət maliyyəsi alıb. Məsələn, 2016-cı ildə Bakı Mühəndislik Universitetinin yaradılması STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsilini artırmaq və inkişaf edən iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlamaq üçün daha geniş strategiyanın bir hissəsi idi [7].

Fiziki infrastruktura əlavə olaraq, dövlət borcları tələbələrin yerləşdiyi yerlərin və yardımçı vasitələrin genişləndirilməsini asanlaşdırıb. Universitet yataqxanalarının sayı 2010-2022-ci illər arasında 35% artaraq kənd yerlərindən gələn tələbələr üçün mənzil çatışmazlığını azaldıb və ali təhsilə daha geniş imkanlar yaradıb. Bu səylər ali təhsildə ümumi qəbul əmsalı 2010-cu ildəki 16,2%-dən 2022-ci ilə qədər 28%-dən çox artaraq [11] ali təhsilə qəbul nisbətlərinin davamlı artmasına kömək etmişdir.

Dövlət borclanması da erkən uşaqlıq təhsilinin inkişafında mühüm rol

oynamışdır. Yeni uşaq bağçalarının və məktəbəqədər müəssisələrin tikintisi erkən təhsil proqramlarına çıxışı genişləndirdi, məktəbəqədər təhsilə qəbul nisbəti 2010-cu ildəki 35%-dən 2022-ci ildə təqribən 55%-ə yüksəldi. Hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən təşəbbüslər inklüziv təhsilə üstünlük verdi, yeni müəssisələr xüsusi ehtiyacı olan uşaqların yerləşdirilməsi və xüsusi müdaxilə proqramları ilə təmin olundu.

Bundan əlavə, hökumət dövlət vəsaitlərini müasir peşə təhsili mərkəzlərinin yaradılmasına yönəltməklə, peşə təhsilinə diqqət artır. 2015 və 2022-ci illər arasında İT, bərpa olunan enerji və sənaye mühəndisliyi kimi əsas sektorlarda ixtisaslaşdırılmış proqramlar təklif edən 17 yeni peşə təhsili müəssisəsi tikilib. "*Bu müəssisələr 2015-ci ildəki 19 000 şagirddən 2022-ci ilə qədər 40 000-dən çox olan peşə təhsili üzrə qəbulun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına töhfə verib"* [10].

Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin sayı da xeyli artıb. Təhsil Nazirliyinin məlumatları ibtidai və orta məktəblərin sayının 2000-ci ildəki 3200-dən 2022-ci ildə təxminən 3800-ə qədər artacağını göstərir. Eyni zamanda, ali təhsildə nəzərəçarpacaq genişlənmə baş verib: universitet və kolleclərin sayı 2000-ci ildəki 15-dən 2022-ci ildə 35-i keçib və eyni dövrdə ali məktəblərə qəbulların sayı təxminən 150.000 tələbədən təxminən 450.000-ə yüksəlib [5]. Bu rəqəmlər hökumətin təkcə təhsil potensialının genişləndirilməsinə deyil, həm də ali təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlığının yaxşılaşdırılmasına sadiqliyini vurğulayır.

Dövlət borcları hesabına maliyyələşdirilən təhsil infrastrukturuna investisiyaların iqtisadi artım, əmək bazarının inkişafı və sosial tərəqqi üçün dərin və geniş təsirləri var. Araşdırma təkmil təhsil sistemləri ilə uzunmüddətli milli rifah arasında birbaşa əlaqəni ardıcıl olaraq vurğulayır. Müasir təhsil müəssisələri keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə birlikdə insan kapitalının inkişafının əsas aparıcı qüvvəsi kimi xidmət edir, məhsuldarlığın artmasına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və innovasiyalara töhfə verən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini gücləndirir.

Empirik tədqiqatlar təhsil və iqtisadi göstəricilər arasında güclü əlaqəni vurğulayır. Hanushek və Woessmann (2015) hesab edir ki, "*təhsil nailiyyətindəki hər bir faiz bəndi artımı uzun müddət ərzində adambaşına düşən ÜDM-də 1,5%-2,5% artıma çevrilir. Bu korrelyasiya təhsilə davamlı investisiyalarla bağlı potensial iqtisadi qazancları vurğulayır*" [2]. Azərbaycanda təhsil infrastrukturunun genişləndirilməsinin oxşar faydalar verəcəyi gözlənilir, xüsusən də ölkə öz iqtisadiyyatını karbohidrogenlərdən ənənəvi asılılığından kənara çıxarmağa çalışır. Hazırda Azərbaycanın neft və qaz sektorunun ÜDM-in təxminən 45%-ni və ümumi ixracın 80%-dən çoxunu təşkil etdiyini nəzərə alsaq, uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlıq üçün biliyə əsaslanan sənayelərə keçid vacibdir [13].

Dövlət borclanması bütün səviyyələrdə keyfiyyətli təhsilə çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıraraq, genişmiqyaslı təhsil investisiyalarını asanlaşdırıb. 2010-cu ildən Azərbaycan məktəblərin müasirləşdirilməsinə, müəllim hazırlığı proqramlarına və kurikulum islahatlarına böyük maliyyə vəsaiti ayırıb. Dünya Bankı (2022) bildirir

ki, "*Azərbaycanın təhsilə ÜDM-də sərmayəsi 2000-ci illərin əvvəllərindəki 4,2%-dən 2022-ci ildə 5,1%-ə yüksəlib ki, bu da insan kapitalının inkişafının prioritetləşdirilməsi üçün düşünülmüş siyasət seçimini əks etdirir*" [12]. Nəticədə, ibtidai və orta məktəbə qəbul nisbətləri durmadan artmış, xalis qeydiyyat 2022-ci ilədək ibtidai təhsil üzrə 99%-ə, orta təhsil üzrə isə 89%-dən çox olacaqdır [5].

Ali təhsilin genişləndirilməsi də əsas prioritetlərdən biri olmuşdur. 2010-2022-ci illər arasında Azərbaycanda ali məktəblərin sayı 47-dən 54-ə, ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu isə 105.000-dən 170.000-ə yüksəlib. Bu artım təhsilin keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlərlə müşayiət olundu, bir çox universitetlər beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tədris proqramlarını modernləşdirdilər. Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən infrastruktur layihələri bu irəliləyişlərdə həlledici rol oynamışdır, böyük investisiyalar yeni universitet şəhərciklərinin tikintisinə, tədqiqat obyektlərinin təkmilləşdirilməsinə və rəqəmsal öyrənmə mühitinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. 2016-cı ildə Bakı Mühəndislik Universitetinin yaradılması və Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin genişləndirilməsi bu səylərə nümunədir [10].

Bu investisiyaların iqtisadi mirası sadəcə infrastruktur təkmilləşdirmələrindən kənara çıxır. Yaxşı təhsilli işçi qüvvəsi texnoloji dəyişikliklərə daha uyğunlaşa bilir və müxtəlif iqtisadi sektorlarda innovasiyaların idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda hökumət milli təhsil siyasətini getdikcə rəqəmsal və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğunlaşdıraraq STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsilinin vacibliyini vurğulayır. 2022-ci ilə qədər STEM ilə əlaqəli sahələr ümumi universitet qəbulunun təxminən 35%-ni təşkil edib ki, bu da 2010-cu ildəki 22%-dən əhəmiyyətli artım deməkdir (Azərbaycan Dövlət Statistika Komissiyası, 2023). Bu dəyişikliyin Azərbaycanın yüksək texnologiyalı sənayelərdə rəqabət qabiliyyətini artıracağı və uzunmüddətli perspektivdə ölkənin neft gəlirlərindən asılılığını azaldacağı gözlənilir.

Nəticə

İqtisadi artımı təşviq etməklə yanaşı, təhsilə investisiyalar geniş sosial inkişaf məqsədlərinə töhfə verir. Yüksək təhsil səviyyələri gəlir səviyyəsinin artması, gəlir bərabərsizliyinin azalması və sosial mobilliyin yaxşılaşması ilə əlaqələndirilir. OECD-nin (2021) araşdırması vurğulayır ki, ali təhsilli şəxslər yalnız orta təhsilli şəxslərdən orta hesabla 50% daha çox qazanırlar [8]. Azərbaycanda əmək bazarı məlumatları oxşar tendensiyanı əks etdirir, "*universitet məzunları yalnız orta məktəb diplomu olanlardan təxminən 1,8 dəfə çox qazanırlar*" [9]. Bu əmək haqqı mükafatı ali təhsilin iqtisadi faydalarını və yoxsulluğun və sosial bərabərsizliklərin azaldılmasında rolunu vurğulayır.

Bundan əlavə, təhsilin gender bərabərliyi və işçi qüvvəsinin iştirakı üçün əhəmiyyətli təsiri var. Azərbaycanda qadınların ali təhsildə iştirakı son on ildə davamlı olaraq artaraq 2010-cu ildəki 46%-dən 2022-ci ildə 53%-ə yüksəlib. Bu tendensiya əmək bazarında, xüsusən də peşə və texniki peşələrdə qadınların daha çox təmsil olunmasına çevrilib. Təhsilə qoyulan dövlət investisiyaları həm kişilər, həm də qadınlar üçün keyfiyyətli öyrənmə imkanlarına bərabər çıxışı təmin etməklə bu inkişaflarda mühüm rol

oynamışdır.

Azərbaycanın təhsilə yatırdığı investisiyaların uzunmüddətli iqtisadi irsi dərhal iqtisadi gəlirlərlə məhdudlaşmır; daha çox, daha möhkəm, yenilikçi və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına genişlənir. Təhsil infrastrukturunu gücləndirmək üçün dövlət borclanmasından istifadə etməklə, ölkə davamlı iqtisadi artımın, yüksək məhsuldarlığın və təkmilləşdirilmiş sosial nəticələrin əsasını qoyur. Bu səylər gələcək nəsillərin şaxələndirilmiş iqtisadiyyatı miras alması, təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərə olan asılılığın azaldılması və uzunmüddətli milli rifahı təmin edə bilən qabaqcıl insan kapitalı bazasının təmin edilməsi üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1.Cəbiyev, F., Əsgərov, M., Heydərov, A. Dövlət borcu və iqtisadi artım arasındakı əlaqə: Azərbaycan nümunəsi // –Bakı: İqtisadi Tədqiqatlar Jurnalı, – 2022. №21(2), s. 111-124.

2.Hanushek, E. A., Woessmann, L. The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of Growth // Cambridge, MA: MIT Press, –2015. s. 262.

3.Ministry of Education of Azerbaijan. (2021). Annual Report on Educational Development. Ministry of Education, Azerbaijan.

4.Reinhart, C. M., Rogoff, K. S. Growth in a time of debt. // American Economic Review, – 2010, №100(2), – p. 573-578.

5.UNESCO Institute for Statistics. (2022). Education Data. Retrieved from UNESCO UIS

6.Ministry of Economy of Azerbaijan. (2023). Azerbaijan's economic diversification strategy: The role of digitalization. Retrieved from https://www.economy.gov.az

7.Elm və Təhsil Nazirliyi, 2022 Ministry of Education of Azerbaijan. (2021). Education Infrastructure and Funding Report. Retrieved from edu.gov.az

8.İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD). (2021). OECD ölkələrində dövlət borcu və iqtisadi artım. OECD İqtisadi Perspektivləri. https://www.oecd.org ünvanından əldə olunub.

9.Ministry of Economy of Azerbaijan. (2022). Labor Market and Wage Statistics Report. Retrieved from https://www.stat.gov.az/source/labour/?lang=en

10.Ministry of Science and Education of Azerbaijan. (2022). Higher Education Development Strategy. Retrieved from edu.gov.az

11.UNESCO Institute for Statistics. (2022). Global Education Expenditure Database. Retrieved from uis.unesco.org

12.World Bank. (2022). Azerbaijan Public Expenditure Review. Retrieved from worldbank.org

13.World Bank. (2023). Azerbaijan's economic outlook. Retrieved from https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan

14. https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/literacy_rate/

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 14.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.03.2025

UOT: 332.1
Əli BABAYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
alibabaish@outlook.com
https://orcid.org/009-0002-8477-1533
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.3

MÜASİR EKOSİSTEMİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏNİN İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU

Xülasə: Məqalədə müasir ekosistemlərin mahiyyəti və struktur komponentləri araşdırılır. Təhlil zamanı sənaye 4.0 texnologiyalarının inkişafı da daxil olmaqla müasir rəqəmsal ekosistemlərə keçid üçün əsas ilkin şərtləri müəyyən edib. Biznes ekosistemi anlayışının yaranması və təkamül prosesinin tədqiqi əsasında müasir iqtisadi mühitdə "ekosistem" və "rəqəmsal ekosistem" anlayışlarının tərifləri dəqiqləşdirilib. Müasir rəqəmsal iqtisadiyyatda ekosistemlərin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları vurğulanır. Müəyyən edilmişdir ki, müasir ekosistem daimi qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinin rəqabət üstünlüklərini qarşılıqlı şəkildə gücləndirən bir-biri ilə əlaqəli komponentlərdən ibarətdir. Müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin inkişafının müsbət rolu makroiqtisadi dinamika prizmasından nəzərdən keçirilir. Mezo səviyyədə ekosistemlərdəki komponentlərarası əlaqələrin regionların iqtisadi inkişafına təsiri təhlil edilir. Təsərrüfat subyektləri səviyyəsində müasir ekosistemin komponentləri arasında əlaqələrin rolu da nəzərdən keçirilir və dörd növ əlaqə müəyyən edilir: texnoloji, əməliyyat, marketinq və kadr. Ekosistem üçün müəyyən edilmiş əlaqə növlərinin inkişafının üstünlükləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: biznes ekosistemləri, rəqəmsal ekosistemlər, iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası. ekosistemlərin funksiyaları. ekosistemlərin xüsusiyyətləri, ekosistemlərin komponentləri.

Ali BABAYEV

THE ROLE OF THE LINK BETWEEN THE COMPONENTS OF THE MODERN ECOSYSTEM IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: The article examines the essence and structural components of modern ecosystems. The analysis revealed the main prerequisites for the transition to modern digital ecosystems, including the development of Industry 4.0 technologies. Based on the study of the process of the emergence and evolution of the business ecosystem phenomenon, the definitions of "ecosystem" and "digital ecosystem" in the modern economic environment have been clarified. The key features and functions of ecosystems in the modern digital economy are highlighted. It has been established that the modern ecosystem consists of interrelated components that are in

constant interaction and mutually enhance each other's competitive advantages. The positive role of the development of links between the components of modern ecosystems is considered from the perspective of macroeconomic dynamics. The impact of inter-component connections in ecosystems on the economic development of regions is analyzed at the meso level. At the level of economic entities, the role of links between the components of the modern ecosystem is also considered, four types of links are identified: technological, operational, marketing, and personnel. The advantages of developing the selected types of connections for the ecosystem are considered.

Keywords: business ecosystems, digital ecosystems, digital transformation of the economy. ecosystem functions. signs of ecosystems, components of ecosystems.

Али БАБАЕВ

РОЛЬ СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОСИСТЕМЫ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Абстракт: В статье исследуются сущность и структурные компоненты современных экосистем. В ходе анализа выявлены основные предпосылки перехода к современным цифровым экосистемам, в том числе развитие технологий Индустрии 4.0. Основываясь на исследовании процесса возникновения и эволюции феномена бизнес-экосистемы, уточнены определения понятия «экосистема» и «цифровая экосистема» в современной экономической среде. Выделены ключевые признаки и функции экосистем в современной цифровой экономике. Установлено, что современная экосистема состоит из взаимосвязанных компонентов, находящихся в постоянном взаимодействии и оказывающих взаимное усиление конкурентных преимуществ друг друга. Позитивная роль развития связей между компонентами современных экосистем рассмотрена с позиции макроэкономической динамики. На мезоуровне проанализировано воздействие межкомпонентных связей в экосистемах на экономическое развитие регионов. На уровне экономических субъектов также рассмотрена роль связей между компонентами современной экосистемы, выделены четыре типа связей: технологические, операционные, маркетинговые, кадровые. Рассмотрены преимущества развития выделенных типов связей для экосистемы.

Ключевые слова: бизнес-экосистемы, цифровые экосистемы, цифровая трансформация экономики. функции экосистем. признаки экосистем, компоненты экосистем.

Giriş. 2020-ci illərin əvvəllərindən etibarən post sovet respublikalarında rəqəmsal texnologiyalar sahəsində aktiv və sürətli tərəqqi müşahidə edilir. Xüsusilə Sənaye 4.0 ilə əlaqəli müasir kəsişən texnologiyaların sürətləndirilmiş inkişafı və geniş tətbiqi əlavə iqtisadi dəyər yaradılması prosesinin yeni təşkilati formalarının yaradılmasına təkan verdi. Nəzərdən keçirilən dövrün ən mühüm innovativ nailiyyətləri arasında dördüncü nəsil şəbəkələrin (4G) tətbiqini və regionların rabitə infrastrukturunun keyfiyyətini

əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıran yüksəksürətli mobil rabitənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini də qeyd etmək lazımdır [11]. Bu, iştirakçılar üçün əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri yaratmağa imkan verən miqyas iqtisadiyyatını təmin edən inteqrasiya olunmuş istehsal və paylama yönümlü biznes ekosistemlərinin yaranmasına kömək etdi.

Eyni zamanda, internet və mobil qadcet istifadəçilərinin sayında nəzərəçarpacaq artım qeydə alınıb [9]. İnternetdən istifadə edənlərin sayının artması e-ticarətin, distant bankçılığın inkişafı, asudə vaxt və təhsil sahələrində müxtəlif xidmətlərin meydana çıxması ilə bağlıdır.

Biznesin rəqəmsal transformasiyası süni intellekt və Big Data emalı texnologiyaları kimi qabaqcıl həllərin tətbiqi, innovativ startap və rəqəmsal ekosistemlər mədəniyyətinin formalaşması ilə müşayiət olunur [5]. Biz müasir iqtisadiyyatda ekosistemlərin artan əhəmiyyətini müəyyən edən amillər arasında ekosistem daxilində yaradılan ümumi dəyərin əhəmiyyətli dərəcədə artması, iştirakçıların əməliyyat xərclərinin azalması və innovativ inkişafın rəqabət qabiliyyətini saxlamaq imkanlarını müəyyən etdik.

Bununla belə, ekosistemin inkişafının bu cür yeni formalarının uğurlu praktiki həyata keçirilməsi üçün biznes ekosistemlərinin rəqəmsal transformasiyası proseslərinin nəzəri təhlili və iqtisadi inkişafda ekosistemin komponentləri arasında əlaqənin rolunun müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və tətbiqi prosesi rəqəmsal uçurumun genişlənməsi, iqtisadi səmərələrin qeyri-bərabər paylanması, kibertəhlükəsizlik sahəsində risklər və s. kimi müəyyən sosial-iqtisadi çağırışların və problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər [1].

Buna görə də, bütün sənayelər, ərazilər və sosial təbəqələr üçün daha ədalətli çıxışı və rəqəmsal tərəqqidən faydalanmağı təmin edə bilən iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin yeni ekosistem formaları üçün nəzəri əsaslandırmaya ehtiyac var.

Bu məqalənin məqsədi ekosistemin komponentləri arasında əlaqələrin rolunu və onların iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirmək yolu ilə müasir ekosistemlərin formalaşması və inkişafının nəzəri və metodoloji əsaslarını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə nail olması üçün aşağıdakı problemlərin ardıcıl həlli tələb edilir:

- müasir ekosistemlər anlayışının və strukturunun aydınlaşdırılması, əsas xüsusiyyətlərinin və funksiyalarının müəyyən edilməsi;
- müasir ekosistemlərin komponentlərinin və onlar arasında əlaqələrin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi inkişafda ekosistem komponentləri arasında əlaqələrin rolunun müəyyən edilməsi.

Elmi tədqiqatın obyekti müasir ekosistemlərin komponentlərinin müəyyənləşdirilməsinə və təsnifləşdirilməsinə nəzəri yanaşmadır. Tədqiqatın predmeti müasir ekosistemin komponentləri arasında əlaqələr və onların iqtisadi inkişafdakı roludur.

Metodologiya və tədqiqat materialları. Tədqiqat elmi-tədqiqat institutlarının analitik icmallarının məlumatlarına, ixtisaslaşmış müəssisə və təşkilatların hesabatlarına, habelə yerli və xarici elmi əsərlərə əsaslanır. Tapşırıqları həll etmək üçün müəllif

aşağıdakı ümumi nəzəri üsullardan istifadə etdi: təhlil, sintez, ümumiləşdirmə və təsnifat. Rəqəmsal ekosistem komponentlərinin iqtisadi, rəqəmsal və innovasiya proseslərinə təsiri müqayisəli və sistemli analiz metodlarından istifadə edilməklə araşdırılmışdır. Sistem yanaşması müasir ekosistemləri bütövlükdə tədqiq etməyə, ekosistem daxilində elementlərin və əlaqələrin vahid strukturunu formalaşdırmağa, konkret sahələrə və sənaye xüsusiyyətlərinə vurğudan yayınaraq ekosistemlərin iqtisadi artım üçün əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verdi.

Qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəb açıq informasiya sisteminə çevrilməsi informasiya və kommunikasiya imkanlarının genişləndirilməsi və Əşyaların İnterneti tərəfindən təqdim edilən böyük həcmli məlumatların toplanması, təhlili və iqtisadi cəhətdən təfsirinin getdikcə daha təkmilləşən üsulları sayəsində baş verir. Məhz Əşyaların İnterneti vasitəsilə verilənlər əlavə dəyər zəncirlərinin yaradılmasında fiziki obyektləri tamamlayan prioritet iqtisadi resursa çevrilir və ekosistem komponentlərinin şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsi imkanları daha ağıllı təchizat zəncirlərinin, istehsal və logistika proseslərinin formalaşmasına kömək edir [10]. Sadalanan dəyişikliklər, ənənəvi əlavə dəyər yaratma zəncirlərinin yerini rəqəmsal ekosistemlərə verdiyi zaman iqtisadi sistemlərin işləmə paradiqmasının dəyişməsini göstərir ki, bu da iqtisadi inkişaf mexanizmlərinin transformasiyasına gətirib çıxarır [14].

Son onillikdə ekosistemlərə həsr olunmuş elmi tədqiqatların sayında əhəmiyyətli artım olmuşdur, çünki onların kəsişən texnologiyaların inkişafı ilə sıx əlaqəsi var. Hazırda təsərrüfat subyektləri öz əməliyyatlarının əhəmiyyətli hissəsini rəqəmsal mühitə köçürür və biznes ekosistemi anlayışı getdikcə rəqəmsal aspektlərlə əlaqələndirilir [2]. Müasir şəraitdə biznes ekosistemləri ilə əlaqəli iqtisadi anlayışlar arasındakı fərqlər rəqəmsal ekosistemlər, innovasiya ekosistemləri və s. getdikcə bulanıqlaşır. Təcrübədə rəqəmsal ekosistemlər çox vaxt həm innovasiyaların, həm də biznes ekosistemlərinin texnoloji cəhətdən həyata keçirilməsi yolu kimi şərh olunur [18]. Tədqiqat zamanı aparılan elmi mənbələrin təhlili göstərir ki, rəqəmsal ekosistemlər çoxlu variasiyalara malikdir, onların növləri və xüsusiyyətləri formalaşdıqları rəqabət və institusional mühitdən asılıdır.

M. Yakobid rəqəmsal ekosistemləri modul struktura malik olan və həm şaquli iyerarxik, həm də üfüqi əlaqələr əsasında fəaliyyət göstərən rəqəmsal şəbəkələrdə birləşmiş qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisə və təşkilatların məcmusu kimi təsvir edir [20].

M.Yansiti və R.Levien ekosistemləri istehsalçıları, təchizatçıları, autsorsinq və əlaqəli şirkətləri və s. birləşdirən açıq və çevik şəbəkə strukturları hesab edirlər [19].

M. Van Alstayne "ters çevrilmiş firma"nın iqtisadi fenomenini araşdırır, onun çərçivəsində bir şirkət tərəfindən əlavə dəyər yaratmaqdan rəqəmsal platformalar əsasında vahid ekosistem çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədə olan və təşkil olunan bir neçə şirkət tərəfindən əlavə dəyər yaratmağa keçid baş verir [22].

Müəllifin fikrincə, ekosistem müəyyən bir şirkət ətrafında qruplaşdırılmış daxili və ya tərəfdaş xidmətlər və servislər toplusudur. Müasir ekosistemlər yalnız istehlakçı fəaliyyətinin bir sahəsinə diqqət yetirə və ya eyni vaxtda bir neçə belə sahəni əhatə edə bilər. Müasir ekosistemlərin əsas növü olan rəqəmsal ekosistemlər bu tədqiqatda son istifadəçilərdən (ev təsərrüfatlarından) təchizatçılara qədər bir və ya bir neçə bazarın müxtəlif təsərrüfat subyektlərini birləşdirən, onların səmərəli qarşılıqlı əlaqəsini,

informasiya mübadiləsini və rəqəmsal mühitdə əməliyyatların həyata keçirilməsini təmin edən inteqrasiya olunmuş platformalar kimi başa düşülür.

F.Kapranın [6] ümumi elmi yanaşmasına görə aşağıdakılar canlı inkişaf edən ekosistemlərin əlamətləridir ki, bunlar da müasir inkişaf edən biznes ekosistemlərinə aiddir:

- ✓ qarşılıqlı asılılıq və sinerji: iştirakçılar arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq sinergik effektin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da sistemin ümumi fəaliyyətini gücləndirir;
- ✓ - şəbəkə cihazı: ekosistem bir-birinə təsir edən bir-biri ilə əlaqəli komponentlər toplusudur;
- ✓ davamlılıq və özünütəşkiletmə: ekosistemlər özünü tənzimləmək və özünü bərpa etmək qabiliyyətinə malikdir, dəyişən şəraitə uyğunlaşır və daxili mühitin sabitliyini qoruyur;
- ✓ müxtəliflik: iştirakçıların müxtəlifliyi və onların münasibətləri bütün ekosistemin davamlılığını və effektivliyini qorumaq üçün əsas kimi çıxış edir;
- ✓ məlumat mübadiləsi: ekosistemin müxtəlif komponentləri arasında əks əlaqə mexanizmləri onun daxili və xarici dəyişikliklərə reaksiyasını təmin edir, orqanizmlər və ətraf mühit arasında məlumat mübadiləsi ekosistemin tarazlığının qorunması üçün vacibdir.

Şəkil 1-də müasir ekosistemlərin beş əsas xarakteristikası ilə tanış ola bilərik.

Şəkil 1. Müasir ekosistemlərin əsas xüsusiyyətləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İqtisadi inkişafa ekosistem yanaşması S.V.Doroşenko, A.G. Şelomentseva [4], M.G. Treiman, Ya Yana [12], V.V. Kuimova, K.V. Simonova, M.V. Kobalinski, R.F. Ananina, A.V. Tsatsorinanın elmi işlərində nəzərdən keçirilir [7]. Ekosistemin inkişafının sənaye aspektinə R.D. Serdyukovun [13], rəqəmsal transformasiyaların regional iqtisadi ekosistemlərə təsirinin parçalanmasına M.A. Buşuyevanın elmi işlərində rast gəlirik [3].

Makroiqtisadi dinamika nöqteyi-nəzərindən müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin inkişafı iqtisadi artım templərinin sürətləndirilməsi, beynəlxalq ticarət həcminin genişlənməsi, təşkilatların innovativ fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi aşağıdakı misalda qeyd edilən digər aspektlərdə ifadə olunanlara müsbət təsir göstərə bilər. Amazon Marketplace platformasında ABŞ-dan digər ölkələrə məhsul ixrac edən təxminən 300.000 müstəqil satıcı var ki, onların da əksəriyyəti kiçik və orta biznesdir. Müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin inkişafı əməliyyat xərclərini azaltmaqla və təşkilatların məhsuldarlığını artırmaqla iqtisadi artım sürətinin artmasına səbəb olur. Ekosistemlər iştirakçılara tranzaksiya xərclərini azaltmağa imkan verir və bəzi funksiyaları, xüsusən də əsas olmayan funksiyaları daha effektiv şəkildə autsorsing etmək imkanı verir [10,14].

Ümumi məlumatlara görə, onlayn alış-veriş edən əhalinin payı 2013-cü ildən 2021-ci ilə qədər iki dəfədən çox artıb. 2021-ci ildə onlayn pərakəndə satış bazarının həcmi 52%, sifarişlərin sayı isə 104% artıb. Çində internet istifadəçilərinin sayının 10 min nəfər, ekosistemlərdə iştirak edən müəssisələrin 10 min ədəd, rəqəmsal ekosistemlərin müştərilərinin sayının 10 min nəfər artması Çinin ÜDM-nin müvafiq olaraq orta hesabla 500, 1150 və 520 milyon yuan artmasına səbəb olub [14].

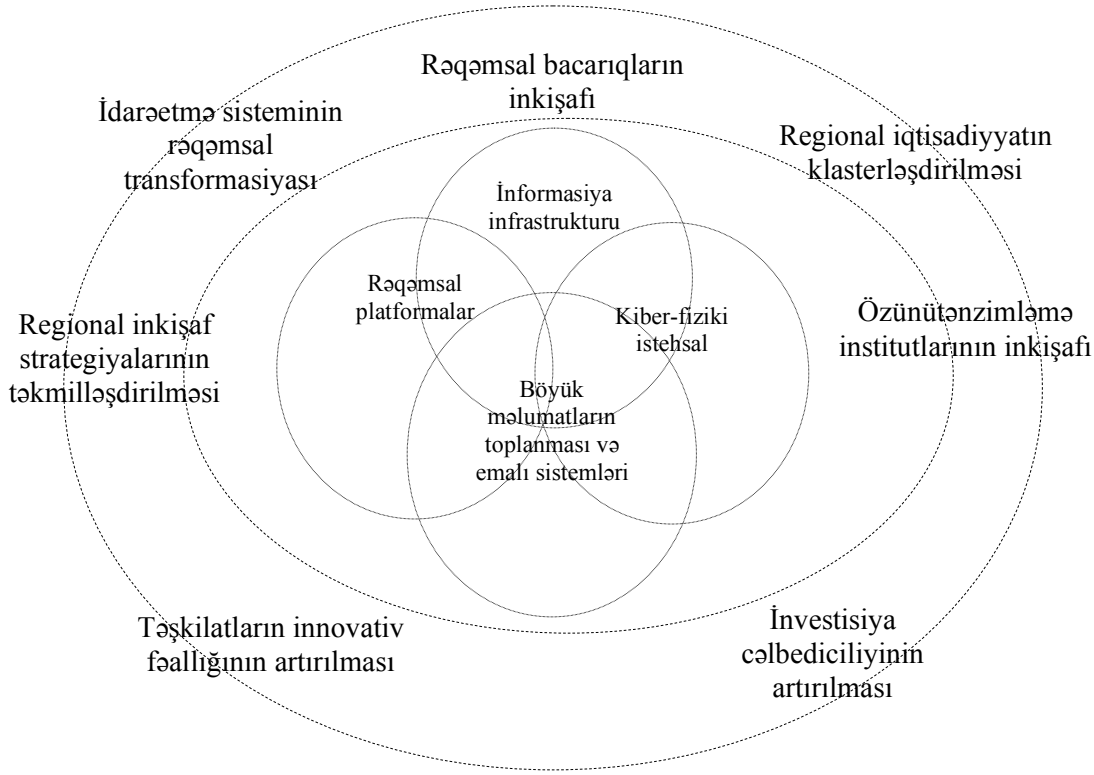
2010-cu illərdə pərakəndə satış, qida xidməti və qonaqpərvərlik sektorlarında rəqəmsal ekosistemlərdən istifadənin qlobal artımı müəssisənin məhsuldarlığının orta hesabla 2,5% artması ilə nəticələndi [15]. Qərbi Avropa ölkələrində onlayn ticarətin ümumi dövriyyədəki payının 10 faiz bəndi artması ÜDM-in illik 0,01 faiz bəndi artmasına səbəb olub. [14]. Xidmətlər sektorunda rəqəmsal ekosistem xidmətlərindən istifadə edən şirkətlərin satışları bu cür alətlərdən istifadə etməyən şirkətlərin satışlarından orta hesabla 7% yüksəkdir [21].

ABŞ-da rəqəmsal ekosistem seqmentində inflyasiya səviyyəsi dövr ərzində oxşar məhsul kateqoriyaları üçün istehlak qiymətləri indeksindən təxminən 1 faiz bəndi aşağıdır. İspaniyada rəqəmsal ekosistemlərin inkişafı da satıcılar arasında rəqabətin artmasına və onların məhsullar üzrə qiymətlərinin azalmasına öz töhfəsini verdi [17].

Tədqiqat mövzusunun sosial əhəmiyyətində qeyd edə bilərik ki, ekosistemlərin inkişafı əmək tələb və təklifinin çevikliyinin artırılmasına, əmək bazarında coğrafi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına və əlilliyi olan şəxslərin cəlb edilməsi yolu ilə məşğulluğun artırılmasına kömək edə bilər. Dünyada ən çox iş yerləri yaradan Rəqəmsal ekosistemlərdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr hər bir itirilmiş iş yeri üçün 3,2 iş yeri yaradır, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda isə bu rəqəm 1,6-dır [16].

Ekosistem tərəfindən mənfi təsir kimi bazarların inhisarlaşdırılması risklərinin artması və ekosistemdən kənarda artıq formalaşmış səmərəli istehsal zəncirlərinin pozulması ilə özünü göstərə bilər. McKinsey beynəlxalq konsaltinq firmasının (J.Bughin, T. Catlin, M. Dietz) bir qrup analitiki tərəfindən aparılmış tədqiqatın nəticələrinin göstərdiyi kimi, ekosistem yanaşmasından istifadə edən şirkətlər oxşar inkişaf şəraitində biznesin aparılmasının ənənəvi formaları ilə müqayisədə daha yüksək gəlirlilik göstəricilərinə nail olurlar [16]. Bu nəticələr iqtisadi inkişafda müasir ekosistemlərin müxtəlif komponentləri arasında əlaqələrin rolunun qiymətləndirilməsini yeniləyir.

İqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasının müasir şəraitində ekosistemlərin inkişafı regionların və ayrı-ayrı ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığının artırılmasında mühüm rol oynayır. Regional iqtisadi inkişafda müasir ekosistemlərin əsas komponentləri Şəkil 2-də təqdim olunur.

Şəkil 2. Regional iqtisadi inkişafda müasir ekosistemlərin komponentlərinin əsas funksiyaları (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Müasir ekosistemin komponentləri arasındakı əlaqələr istehsalın diversifikasiyasında və miqyasında mühüm rol oynayır. Müasir rəqəmsal platformalar və ekosistemlər həm uğurla fəaliyyət göstərən şirkətlər ("spin-off" modeli), həm də kiçik innovativ müəssisələr ("start-up" modeli) üçün biznesin miqyasında üstünlüklər təmin edir. Ekosistemlər əməkdaşlıq üçün imkanlar açır, mövcud səriştələri tamamlamağa kömək edir və rəqəmsal biznes transformasiyasının yaratdığı boşluqları doldurur.

İqtisadi inkişaf üçün ekosistem iştirakçıları tərəfindən məlumatlardan biznes dəyərinin çıxarılması da vacibdir. Müasir biznes ekosistemləri məhsuldarlığı artıran, xərcləri azaldan və inkişaf üçün yeni imkanlar yaradan innovativ ideyaları inkişaf etdirmək üçün ayrı-ayrı iştirakçılar tərəfindən az istifadə edilən böyük həcmli məlumatlar yaradır. Məlumatların səmərəli istifadəsinə əsas maneə onun parçalanmasıdır.

İşin gedişində müasir ekosistemlərin komponentləri arasında dörd növ əlaqə müəyyən edilmişdir. Bunlar Cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır. Müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin amil analizindən istifadə etməklə parçalanması mürəkkəb münasibətlərin əsas komponentlərə və funksiyalara parçalanması yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1. Müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqə növləri

Müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin növü	**Əlaqələrin formalaşması sferasına nümunələr**	**Ekosistemin komponentləri**
Texnoloji əlaqələr	Vahid rəqəmsal ekosistem arxitekturasının formalaşdırılması, birgə platforma həlləri və rəqəmsal interfeyslərin inkişafı, tətbiqlərin və super xidmətlərin inkişafı, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi	Kiber-fiziki istehsal sistemləri, Əşyaların sənaye İnterneti, sensorlar və detektorlar, rəqəmsal əkizlər, aşqar və digər başdan-başa istehsal texnologiyaları; bulud xidmətləri və məlumatların saxlanması
Əməliyyat əlaqələri	Məhsulların istehsalı, saxlanması, logistika və satışdan sonrakı xidmət, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, robotlar və avtomatik sistemlərdən istifadə etməklə proseslərin	Malların, xidmətlərin və texnologiyaların tədarükçüləri, podratçı şirkətlər, ixtisaslaşmış autsorsinq və xidmət şirkətləri; istehsalın idarə edilməsi sistemləri, inventarların uçotu və nəzarət sistemləri və s.

	avtomatlaşdırılması	(ERP sistemləri); rəqəmsal əkizlər
Marketinq əlaqələri	Fəaliyyətin şaxələndirilməsi, mal və xidmətlərin fərdiləşdirilməsi, satış və logistika kanallarının inkişafı, məhsulların dizaynının və erqonomikasının təkmilləşdirilməsi, e-ticarət üçün internet resurslarının və tətbiqlərinin inkişafı, müştərilər və tərəfdaşlarla şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsi; Satışları artırmaq üçün böyük məlumatlardan istifadə	Malların və xidmətlərin son istehlakçıları (ev təsərrüfatları və təşkilatlar), vasitəçi təşkilatlar (dilerlər, distribyutorlar və s.), ixtisaslaşmış marketinq şirkətləri və s.; müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi sistemləri (CRM sistemləri); rəqəmsal bazarlar
Personal əlaqələri	Yeni səlahiyyətlərin formalaşdırılması, innovativ və rəqəmsal düşüncə və təşkilati davranış növlərinin inkişafı, qeyri-rəsmi münasibətlər və peşəkar bilik mənbələri	Təhsil müəssisələri, layihə qrupları, ayrı-ayrı işçilər, həmkarlar ittifaqı və birlikləri, işə qəbul agentlikləri

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ekosistemin komponentləri arasında müxtəlif növ əlaqələrin iqtisadi inkişafa qeyri-taraz təsiri danılmazdır. İqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasına ən mühüm təsir son 10 ildə formalaşan və əslində müasir ekosistemlərin əsas komponentlərinin bütün strukturuna nüfuz edən texnoloji əlaqələr tərəfindən həyata keçirilir. Bir vaxtlar iqtisadi inkişaf üçün əsas əhəmiyyət kəsb edən əməliyyat və marketinq əlaqələri yenədə mühüm amil olaraq qalır. HR kommunikasiyaları indi müasir ekosistemlərə və sosial şəbəkələrə tam inteqrasiya olunub.

Müasir ekosistemlərin komponentləri və onlar arasındakı əlaqələr iqtisadi inkişafda ekosistemlərin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün əsasdır. Bu funksiyaların sistemləşdirilməsi cədvəl 2-də əks olunur.

Cədvəl 2. İqtisadi inkişafda müasir ekosistemlərin əsas funksiyaları

Ekosistemlərin funksiyaları	**Müasir ekosistemlərin iqtisadi inkişafda funksiyasının məzmunu**
Məlumatlara əsaslanan əməliyyat xərclərinin azaldılması	Təsərrüfat subyektləri üçün böyük həcmdə məlumatların formalaşdırılması və təqdim edilməsi: bazar tərəfindən tələb olunan mal və xidmətlərin kateqoriyaları, vicdanlı podratçılar və s.

Ədalətli bazar qiymətinin formalaşması	Ekosistem iştirakçılarının böyük həcmdə tələb və təklifinin kəsişməsi əmtəə və xidmətlərin tarazlıq qiymətlərində satışını asanlaşdırır, iqtisadi inkişafın bazar mexanizmlərinin işləməsini təmin edir.
Platformalar əsasında müxtəlif bazarların inteqrasiyası	Müxtəlif kateqoriyalara, sahələrə və ərazilərə aid olan təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət üçün ümumi platformanın yaradılması.
İnnovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması	Ekosistemdə iştirak üçün lazımi rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini saxlamaq məqsədilə təsərrüfat subyektlərinin innovativ fəaliyyət səviyyəsinin artırılması, rəqəmsal texnologiyalar əsasında əsas biznes proseslərinin optimallaşdırılması.
Ekosistemin özünütənzimləməsinin formalaşması	İşgüzar etikanın mövcud formal normaları və qeyri-rəsmi təcrübələri çərçivəsində alıcılar və satıcılar arasında iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Nəticə. Beləliklə, rəqəmsal ekosistemlərin formalaşması istehsalın təşkili formalarının təkamülünün növbəti mərhələsini təmsil edir, daim dəyişən bazar vəziyyəti kontekstində lider mövqe tutmaq istəyindən irəli gəlir və müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın mühüm sahələrindən biridir. Rəqəmsal ekosistemlər iştirakçılara innovativ, qənaətcil, yüksək səmərəli və davamlı həllər yaratmaq, paylaşmaq və miqyasını artırmaq üçün platforma təqdim edən əməkdaşlıq rəqabətinin formasıdır.

Belə qənaətə gəlinir ki, müasir ekosistemlərin komponentləri arasında əlaqələrin inkişafı iqtisadi inkişaf üçün müsbət nəticələrə səbəb ola bilər. Müsbət təsirə aşağıdakı aspektləri aid edirik:

- ✓ bazarda təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində əməliyyat xərclərinin azalması,
- ✓ rəqabət mühitinin inkişafı və iştirakçılar arasında informasiya asimmetriyasının azalması,
- ✓ həmçinin vaxta qənaət hesabına qarşılıqlı əlaqə iştirakçılarının sayının artması.

İstehlakçılar üçün müxtəlif xidmət növlərinə vahid çıxış nöqtəsi sayəsində ekosistem xidmətlərindən istifadənin rahatlığını, eləcə də hərtərəfli təkliflər və loyallıq proqramları sayəsində pula qənaət etmək imkanını qeyd edirik.

Ədəbiyyat

1. Авазашвили Н. Цифровые экосистемы: развитие, преимущества и возможные риски / Н. Авазашвили, Е. О. Гаркавенко, А. И. Курильчик // Актуальные вопросы современной экономики. — 2023. — № 3. — С. 329—336

2. Анищенко К. Л. Цифровые экосистемы для малых предприятий: драйвер

роста и повышения конкурентоспособности бизнеса / К. Л. Анищенко // Вестник Национального Института Бизнеса. — 2023. — № 4 (52). —С. 64—69.

3. Бушуева, М. А. Декомпозиция влияния цифровых преобразований на экосистемы экономики регионов ЦФО с использованием метода факторного анализа / М. А. Бушуева // Естественно-гуманитарные исследования. – 2023. – № 6(50). – С. 84-93.

4. Дорошенко С.В., Шеломенцев А.Г. Предпринимательская экосистема в современных социоэкономических исследованиях // Журнал экономической теории. 2017. № 4. С. 212–221.

5. Еремина И.А., Полянин А.В. Цифровизация комплексных региональных проектов развития территорий // Естественно-гуманитарные исследования. 2021. № 33 (1). С. 90-95.

6. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем // Пер. с англ. под ред. В. Г. Трилиса. К.: «София»; М.: ИД. «София». 2003. 336 с.

7. Куимов В.В., Симонов К.В., Кобалинский М.В., Ананина Р.Ф., Цацорин А.В. Бизнес-экосистемы региона: возможности развития в цифровом пространстве // Креативная экономика. 2021. Т. 15. № 2. С.359-378.

8. Масюк Н.Н. Основные тренды цифровой трансформации экономики // Масюк Н.Н., Бушуева М.А., Брагина З.В. и др. Владивосток: Издательство ВГУЭС, 2021. – 200 с.

9. Николаев М.А., Махотаева М.Ю., Гусарова В.Н. Анализ влияния процессов цифровизации на экономическое развитие регионов // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 2020. Т. 13. № 4. С. 46-56.

10. Платформенная экономика в России: потенциал развития: аналитический доклад / Г. И. Абдрахманова, Л. М. Гохберг, А. В. Демьянова и др.;под ред. Л. М. Гохберга, Б. М. Глазкова, П. Б. Рудника, Г. И. Абдрахмановой. М.: ИСИЭЗ ВШЭ,2023. 72 с.

11. Прикладная информационная экономика: региональный аспект: Науч. Изд. / Под общ. ред. Фоминой Н.В. Иваново: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г.В. Плеханова», Ивановский филиал, 2021. – 134 с.

12. Сердюков, Р. Д. Сущность и структурные компоненты цифровой экосистемы промышленного предприятия / Р. Д. Сердюков // Естественно-гуманитарные исследования. – 2020. – № 29(3). – С. 300-304. – DOI 10.24411/2309-4788-2020-10277

13. Сердюков, Р. Д. Сущность и структурные компоненты цифровой экосистемы промышленного предприятия / Р. Д. Сердюков // Естественно-гуманитарные исследования. – 2020. – № 29(3). – С. 300-304. – DOI 10.24411/2309-4788-2020-10277

14. Цифровые экосистемы в России: эволюция, типология, подходы к регулированию [Электронный ресурс] / Институт экономической политики им.

Е.Т.Гайдара.
URL: https://www.iep.ru/files/news/Issledovanie_jekosistem_Otchet.pdf
(дата обращения: 21.12.2024).

15. Bailin Rivares, A, P Gal, V Millot and S Sorbe (2019), "Like it or not? The impact of online platforms on the productivity of incumbent service providers", OECD Economics Department Working Papers, No. 1548. https://doi.org/10.1787/080a17ce-en

16. Bughin J., Catlin T., Dietz M. The Right Digital-Platform Strategy, McKinsey Quarterly. May 2019// https://www.mckinsey. com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/the-right-digital-platform-strategy (date of access: 28.12.2024).

17. Goolsbee A.D., Klenow P.J. Internet Rising, Prices Falling: Measuring Inflation in a World of E-Commerce. AEA Papers and Proceedings. 2018;108:488-492. https://doi.org/10.1257/pandp.20181038

18. Gupta R., Mejia C., Kajikawa Y. Business, innovation and digital ecosystems landscape survey and knowledge cross sharing. Technological Forecasting & Social Change. October 2019. 100-109.

19. Iansiti M., Levien R. Strategy as Ecology. Harvard Business Review 82.3. March 2004// https://hbr.org/2004/03/strategy-asecology (дата обращения: 29.12.2024).

20. Jacobides M. Designing Digital Ecosystems. In Jacobides M. et.al. Platforms and Ecosystems: Enabling the Digital Economy, Briefing Paper, World Economic Forum. 2019// http://www3.weforum.org/docs/WEF_Digital_Platforms_and_Ecosystems_2019.pdf (дата обращения: 28.12.2024).

21. Lingens B, Miehé L, Gassmann O (2020) The ecosystem blueprint: how firms shape the design of an ecosystem according to the surrounding conditions. L Rang Plann. https://doi.org/10.1016/j.lrp.2020.102043.

22. Van Alstyne M. The Opportunity and Challenge of Platforms. In Jacobides M. et. al. Platforms and Ecosystems: Enabling the Digital Economy, Briefing Paper, World Economic Forum.2019// http://www3.weforum.org/docs/WEF_Digital_Platforms_and_Ecosystems_2019.pdf (date of access: 28.12.2024

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 20.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 03.03.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 01.04.2025

UOT:339.13
Rauf RZAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant
rrzayev2020@ada.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-4855-2336
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.4

DAYANIQLI İQTİSADİ İNKİŞAF ÜÇÜN TƏHSİL MARKETİNQİ VƏ BİLİK İQTİSADİYYATININ ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə: Tədqiqat hökumətin təşəbbüslərini, o cümlədən rəqəmsal bacarıqlar üzrə boşluqların aradan qaldırılmasına və inklüziv təhsilin təşviqinə yönəlmiş "4IR Akademiyası"nın yaradılmasını araşdırır. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) sənayeyə uyğun kurikulumların yaradılması və tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyətlərinin artırılması üçün əsas strategiya kimi vurğulanır. Tədqiqat həmçinin Azərbaycanın üzləşdiyi problemlərə, məsələn, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə məhdud sərmayə, qeyri-kafi akademik-sənaye əməkdaşlığı və ali təhsildə keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac kimi problemləri həll edir. Tədqiqat Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin innovasiyaların, rəqəmsallaşmanın və iqtisadi rəqabətədavamlılığın hərəkətverici qüvvəsi kimi yerləşdirilməsində təhsil marketinqinin vacibliyini vurğulayır. O, daha sonra iddia edir ki, ölkə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etsə də, təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi və təhsilin nəticələrinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı davamlı problemlər mövcuddur.

Açar sözlər: Təhsil marketinqi, bilik iqtisadiyyatı, rəqəmsal transformasiya, əmək bazarının uyğunlaşdırılması

Rauf RZAYEV

LINKING EDUCATION MARKETING AND THE KNOWLEDGE ECONOMY FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: The study examines government initiatives, including the establishment of the "4IR Academy", which aims to close the digital skills gap and promote inclusive education. It highlights public-private partnerships (PPPs) as a key strategy for creating sector-specific curricula and boosting research and development (R&D) activities. It also addresses the challenges facing Azerbaijan, such as limited investment in research and development, lack of academic-industry cooperation, and the need to improve quality assurance mechanisms in higher education. The study highlights the importance of education marketing in positioning Azerbaijan's

educational institutions as drivers of innovation, digitalization and economic competitiveness. It argues that the country has achieved significant successes, but there are persistent challenges in implementing education reforms and aligning educational outcomes with labor market demands.

Keywords: Education marketing, Knowledge economy, Digital transformation, Labor market adjustment

Рауф РЗАЕВ

СВЯЗЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО МАРКЕТИНГА И ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Абстракт: В исследовании рассматриваются правительственные инициативы, в том числе создание «Академии 4IR», направленные на ликвидацию разрыва в цифровых навыках и развитие инклюзивного образования. В нем подчеркивается, что государственно-частное партнерство (ГЧП) является ключевой стратегией для создания отраслевых учебных программ и активизации научно-исследовательской деятельности (НИОКР). В исследовании также рассматриваются проблемы, стоящие перед Азербайджаном, такие как ограниченные инвестиции в исследования и разработки, отсутствие сотрудничества между академическими и промышленными кругами и необходимость совершенствования механизмов обеспечения качества высшего образования. В исследовании подчеркивается важность образовательного маркетинга для позиционирования учебных заведений Азербайджана в качестве движущей силы инноваций, цифровизации и экономической конкурентоспособности. В нем утверждается, что страна достигла значительных успехов, но существуют постоянные проблемы в проведении реформ образования и согласовании результатов обучения с требованиями рынка труда.

Ключевые слова: Маркетинг образования, экономика знаний, цифровая трансформация, адаптация рынка труда

Giriş

İntellektual kapital və innovasiya ilə idarə olunan bilik iqtisadiyyatı müasir iqtisadi inkişafın təməl daşına çevrilmişdir. Bu bölmədə təhsil marketinqi, təhsil nəticələrini iqtisadi tələblərə uyğunlaşdırmaq strategiyaları, və Azərbaycan da daxil olmaqla, sinergiyalara, problemlərə və ölkəyə xas nümunələrə diqqət yetirməklə bilik iqtisadiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqə təhlil edilib.

Bilik iqtisadiyyatı qeyri-maddi aktivləri – məsələn, intellektual kapital, texnoloji yeniliklər və ixtisaslı işçi qüvvəsini – ənənəvi fiziki resurslardan üstün tutur. Bu paradiqma dəyişikliyi bilik və məlumatın iqtisadi artımın, məhsuldarlığın və sosial inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğunu qəbul edir. İqtisadiyyatlar

getdikcə daha çox biliklərin yaradılmasına, yayılmasına və tətbiqinə arxalandığı üçün təhsil müəssisələri fərdlərin bu yeni iqtisadi çərçivədə səmərəli iştirak etmək üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edilməsində mühüm rol oynayır. Ali təhsilə, tədqiqata və texnoloji tərəqqiyə sərmayə qoyan ölkələr davamlı iqtisadi artım və qlobal rəqabət qabiliyyətini yaşayırlar. Bu kontekstdə təhsil marketinqi təhsil sistemlərini əmək bazarının tələbləri və cəmiyyətin ehtiyacları ilə uyğunlaşdırmaq üçün strateji vasitə kimi meydana çıxır. Kurikulumları sənaye tələblərinə uyğunlaşdırmaqla, institusional brendləşməi gücləndirməklə və dövlət-özəl tərəfdaşlığı inkişaf etdirməklə, təhsil marketinqi akademiya ilə iqtisadi məhsuldarlıq arasındakı boşluğu aradan qaldırır.

Təhsil marketinqi tələbələri, tədqiqatçıları və sənaye tərəfdaşlarını cəlb etmək üçün təhsil müəssisələrinin və proqramların təşviqini nəzərdə tutur. Universitetlər və digər akademik qurumlar özlərini strateji olaraq yerləşdirməklə, onların görmə qabiliyyətini, nüfuzunu və təsirini artıra bilərlər. Təhsil marketinqinin ən kritik aspektlərindən biri kurikulumların sənayenin inkişaf edən tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Bu uyğunlaşma nəinki məzunların məşğulluğunu artırır, həm də iqtisadiyyatdakı bacarıq boşluqlarını aradan qaldırır. Dünya Bankı "əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən təhsil sistemlərinin vacibliyini vurğulayaraq, cari və gələcək işçi qüvvəsi tələblərinə cavab vermək üçün kurikulumların sənayenin maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıqda mütəmadi olaraq yenilənməsini təklif edir" [7]. Bu prosesə süni intellekt, məlumat elmi və bərpa olunan enerji kimi inkişaf etməkdə olan sahələrin akademik proqramlara daxil edilməsi, məzunların bilik iqtisadiyyatının tələblərinə yaxşı hazırlaşmasını təmin etmək daxildir.

Qloballaşan təhsil bazarında institutlar tələbələri, fakültələri və tərəfdaşlıqları cəlb etmək üçün özlərini fərqləndirməlidirlər. Effektiv brendləşmə strategiyaları xüsusi proqramlar, tədqiqat mükəmməlliyi və ya sənaye əlaqələri kimi unikal güclü tərəfləri vurğulayır. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) qeyd edir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlıq təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını artıra, bununla da institusional reputasiya və cəlbediciliyi artıra bilər. Sənaye liderləri ilə güclü əlaqələr quran, qabaqcıl tədqiqat proqramları inkişaf etdirən və beynəlxalq əməkdaşlıq təklif edən universitetlər rəqabət qabiliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Bu brendləşmə marketinq kampaniyaları ilə məhdudlaşmır, akademik mədəniyyətə, innovasiya mərkəzlərinə və institutun şəxsiyyətini müəyyən edən fənlərarası proqramlara şamil edilir.

Təhsil müəssisələri ilə özəl sektor arasında əməkdaşlıq innovasiyaları təşviq etmək və akademik tədqiqatların praktik tətbiqlərə çevrilməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. "Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən birgə tədqiqat təşəbbüsləri, akademik proqramların maliyyələşdirilməsi və ortaq infrastruktur. Dünya Bankı vurğulayır ki, PPP-lər keyfiyyətli təhsilə çıxışı artıra və təhsil nəticələrini bazar ehtiyaclarına uyğunlaşdıra, bununla da iqtisadi məhsuldarlığı artıra bilər" [8]. Dünyadakı bir çox universitetlər tədqiqat mərkəzləri yaratmaq, sənayeyə uyğun kurikulumlar hazırlamaq və tələbələrə təcrübə və kooperativ təhsil proqramları vasitəsilə praktiki təlim vermək üçün korporasiyalarla

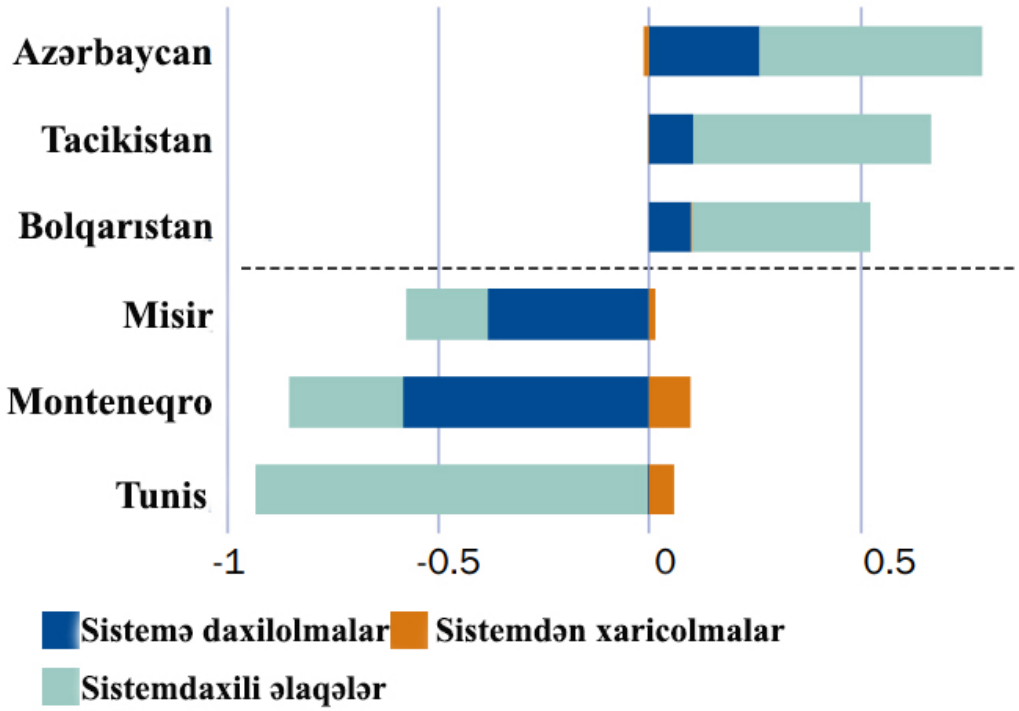
uğurla əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıqlar təkcə akademik proqramların praktiki əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, texnoloji irəliləyişlərə və sahibkarlıq fəaliyyətlərinə də töhfə verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bilik və təhsil marketinqi

Azərbaycan biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin vacibliyini dərk edib və bu məqsədi dəstəkləmək üçün təhsil islahatları həyata keçirib. "Azərbaycan 2030: Gələcəyə Baxış" strategiyasında insan kapitalının inkişafı və texnologiyanın tədris mühitinə inteqrasiyası vurğulanaraq təhsil sisteminin modernləşdirilməsi strategiyaları əksini tapıb" [4]. Ölkənin işçi qüvvəsinin sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatda rəqabətədavamlı qalmasını təmin etmək üçün rəqəmsal infrastruktura, STEM təhsilinə və tədqiqatın maliyyələşdirilməsinə investisiyalar prioritetləşdirilib. Azərbaycan alimləri həmçinin beynəlxalq tələbələrin cəlb edilməsində və qlobal akademik qurumlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsində təhsil marketinqinin rolunu vurğulamışlar [1, s. 40–60]. Bu səylər ölkənin təhsil və innovasiya üçün regional mərkəz kimi mövqeyini gücləndirmək kimi ümumi məqsədə töhfə verir. Təsadüfi deyil ki, innovasiya sistemi çərçivəsində beynəlxalq araştırmalara görə Azərbaycanda daxili sistemin qurulması istiqamətində sürətlə işlər görüldüyü vurğulanıb (qrafik 1).

Qrafik 1

İnnovasiya sistemi

Mənbə: Ədəbiyyat icmalı [3]

Təhsil marketinqi təhsil müəssisələrinin əmək bazarının və cəmiyyətin dinamik tələbatlarına cavab verməsini təmin etməklə, bilik iqtisadiyyatında kritik bir stimul rolunu oynayır. Kurrikulumun uyğunlaşdırılması, strateji brendləşmə və möhkəm dövlət-özəl tərəfdaşlıq vasitəsilə təhsil sistemləri innovasiyaları və davamlı inkişafı təşviq edərək, akademiya ilə iqtisadi məhsuldarlıq arasındakı uçurumu aradan qaldıra bilər. Biliyin yaradılması və yayılmasına üstünlük verməklə təhsil müəssisələri gələcəyin iqtisadi mənzərəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Təhsil marketinqi təhsil təkliflərinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır və bununla da həm institusional rəqabət qabiliyyətini, həm də tələbələrin məşğulluğunu artırır. Xidmətlərin marketinqi və insan kapitalı nəzəriyyəsinin prinsiplərini birləşdirərək, təhsil müəssisələri iqtisadiyyatın inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verən proqramları strateji şəkildə tərtib edə və təşviq edə bilərlər.

Azərbaycanda hökumətin "Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri" siyasətində gənc nəslin rəqəmsal gələcəyə hazırlanması üçün təhsil sisteminin müasirləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Buraya erkən yaşlarından rəqəmsal səriştələrə diqqət yetirmək və tələbələri inkişaf etməkdə olan sənayelərə uyğun yeni bacarıq və keyfiyyətlərlə təchiz etmək daxildir [5].

Ənənəvi olaraq neftin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatında bacarıq uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsilinə sərmayə qoyur. Əmək bazarındakı tendensiyaları təhlil edərək, ölkə təhsil proqramlarını bərpa olunan enerji və informasiya texnologiyaları kimi sektorların ehtiyacları ilə uyğunlaşdırmaq, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və davamlı artıma kömək etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, "Azərbaycan universitetləri daha çox tələbə cəlb etmək və rəqabətli ali təhsil bazarında fərqlənmək üçün brendləşmə və rebrendləşmə strategiyaları həyata keçirirlər. Bu səylər Avropada tələbə mobilliyini və akademik əməkdaşlığı gücləndirən Boloniya Sazişinin həyata keçirilməsindən sonra intensivləşdi" [9].

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq Azərbaycanın təhsil marketinqi mənzərəsində də həlledici rol oynayır. Təhsil müəssisələri və özəl sektor arasında əməkdaşlıq sənaye yönümlü kursların inkişafını asanlaşdırır, bacarıqların inkişafını artırır və tələbələrə maliyyə dəstəyi verir, bununla da akademik və iqtisadi məhsuldarlıq arasında körpü yaradır. Təhsil marketinqindən strateji istifadə etməklə Azərbaycan təhsil müəssisələrini iqtisadi inkişafın katalizatorlarına çevirmək, məzunların sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verməkk üçün yaxşı təchiz olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Burada da bilik istehsalı məsələsi ortaya çıxır.

Azərbaycan daha çoxşaxəli və dayanıqlı iqtisadiyyata keçid üçün öz bilik istehsal imkanlarını gücləndirməyə fəal şəkildə diqqət yetirir. İnsan kapitalının kritik rolunu dərk edən Azərbaycan hökuməti təhsil sektorunda islahatlara üstünlük verib. Qeyd edək ki, ölkə hazırda dünya miqyasında 20-ci yerdə olan tələbə-müəllim

nisbətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm irəliləyiş əldə edib və təhsilə dövlət investisiyalarını artıraraq, dünya miqyasında 53-cü yeri tutub. Bu səylər müasir əmək bazarının tələblərinə cavab vermək üçün təchiz edilmiş yaxşı təhsilli işçi qüvvəsinin artırılması öhdəliyini vurğulayır [10]. Buna rəğmən Azərbaycanın bilik iqtisadiyyatına keçidi aşağı elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin və məhdud əməkdaşlıq şəbəkələrinin problemlərini vurğulayır. 2023-cü ildə Azərbaycanın elmi-tədqiqat və inkişaf xərcləri ÜDM-in 0,9%-ni təşkil edib ki, bu da İƏİT üzrə orta hesabla olan 2,5%-dən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Buna baxmayaraq, STEM təhsilinə və dövlət-özəl tərəfdaşlığa məqsədyönlü investisiyalar innovasiya məhsullarında cüzi qazanclar əldə etmişdir. Cədvəl 1-də Azərbaycanın innovasiya metriksi təqdim edilir. Oradan da göründüyü kimi orta səviyyədə inkişaf vardır.

Cədvəl 1
Azərbaycanın innovasiya metriksi (2023)

İndikator	Dəyər
Tədqiqat və inkişaf xərcləri (ÜDM %)	0.9
Alınmış patentlər (illik)	150
STEM məzunları (illik)	10000
Birgə Hablar	15

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Tədqiqat və İnkişaf sahəsində Azərbaycan güclü texniki istedad bazası nümayiş etdirərək elm və mühəndislik məzunlarının sayına görə dünya miqyasında 45-ci yerdədir. Bacarıqlı mütəxəssislərdən ibarət bu hovuz texnologiya və mühəndislik kimi əsas sektorlar üzrə innovasiyaları idarə etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, ölkənin elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə yönəlmiş korporativ investisiyalar üzrə 41-ci yeri tutması innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsində özəl sektorun cəlb edilməsinin vacibliyini vurğulayır [13].

Öz texnoloji infrastrukturunu daha da təkmilləşdirmək üçün Azərbaycan rəqəmsal bacarıqlar boşluğunu aradan qaldırmaq və təhsili əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyan "4IR Akademiyası" kimi təşəbbüslərə başlayıb. Bu gündəm rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın yaradılmasına, inklüziv cəmiyyətin təşviqinə və Dördüncü Sənaye İnqilabının tələblərinə uyğunlaşdırılmış insan kapitalının inkişafına yönəlib [11]. Təhsil marketinqi təqaüdlər və rəqəmsal platformalar vasitəsilə inklüzivliyi təşviq edir. Sosial marketinq kampaniyalarından sonra Azərbaycanda kənd yerlərində qeydiyyat əmsalı 22% artaraq şəhər-kənd təhsili fərqlərini daraltdı.

Azərbaycan insan kapitalının inkişafına strateji sərmayə qoymaqla, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməni təşviq etməklə və texnoloji infrastrukturu

təkmilləşdirməklə öz bilik istehsalı funksiyasını fəal şəkildə gücləndirir. Bu səylər davamlı iqtisadi artımı asanlaşdırmaq və qlobal bilik iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli mövqe tutmaq üçün nəzərdə tutulub. Bu istiqamətə uyğun olaraq vacib addımlar atılır. Bunlardan əsası STEM təhsildir.

Məqsədli işə qəbul və kurrikulumun diversifikasiyası da daxil olmaqla təhsil marketinq strategiyaları yüksək tələbat olan sahələr üzrə qeydiyyatın artırılmasında mühüm rol oynayır [2]. Azərbaycanda hökumət əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına təkan vermək üçün STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat) təhsilinə üstünlük verib. 2018 və 2023-cü illər arasında STEM qeydiyyatının faiz artımı ilə bağlı konkret məlumatlar əldə olunmasa da, yeniyetmə qızları STEM karyeralarını davam etdirməyə təşviq edən proqramlar kimi səylər həyata keçirilib. Məsələn, UNICEF beş regiondan olan 125 yeniyetmə qıza texnologiya, mühəndislik və İKT sahəsində bacarıqlarını gücləndirməyə imkan verən və onları STEM peşələrinə həvəsləndirən təşəbbüslər haqqında məlumat verdi. Azərbaycanın təhsilə və innovasiyaya davam edən investisiyaları onun bilik iqtisadiyyatının artırılmasına diqqətin davam etdirilməsini təklif edir.

Təhsil marketinqində dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) hər iki sektorun resurslarını və təcrübəsini birləşdirərək tədqiqat və inkişaf (R&D) nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Cənubi Koreya bu sinerji nümunəsidir, 2023-cü ildə 119,74 trilyon von əhəmiyyətli R&D investisiyası ilə ÜDM-nin 5,21%-ni təşkil edir. Xüsusilə, özəl sektor bu investisiyanın təxminən 80%-ni təşkil edir, bu da sənaye əməkdaşlığının innovasiyaların idarə edilməsində mühüm rolunu vurğulayır. Cənubi Koreyanın ÜDM-in 5%-ni R&D-yə ayırması hər il 6000 patent verir. Cədvəl 2-də bu haqda statistik məlumatlar yer alır.

Cədvəl 2
Tədqiqat və inkişaf xərcləri, patent sayı

Ölkə	R&D xərcləri (ÜDM nisbətində)	Patent sayı (illik)
Cənubi Koreya	4,8	6000
Finlandiya	3,5	2500

Mənbə: Dünya Bankının statistika hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 3-də tədqiqat inkişaf xərcləri və patent sayıları (rezidentlər) təqdim olunur. Xüsusi ilə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı innovasiya fəaliyyətində vacibli yer tutur. Belə ki, Azərbaycanda da BP ilə əməkdaşlıq bərpa olunan enerji sektorlarında 15 innovasiya mərkəzini maliyyələşdirir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda tədqiqat və inkişaf xərcləri, patent sayı

İllər	R&D xərcləri (ÜDM nisbətində)	Patent sayı (illik)
2001	0,34	203
2002	0,30	234
2003	0,32	246
2004	0,29	270
2005	0,22	281
2006	0,17	246
2007	0,17	287
2008	0,16	226
2009	0,25	264
2010	0,22	254
2011	0,21	193
2012	0,21	144
2013	0,21	156
2014	0,21	168
2015	0,22	184
2016	0,21	144
2017	0,18	204
2018	0,18	155
2019	0,20	147
2020	0,22	90
2021	0,21	119

Mənbə: Dünya Bankının statistika hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanın ali təhsil islahatları, xüsusən də onun Boloniya prosesinə uyğunlaşdırılması bir sıra sistem dəyişikliklərinə səbəb olub, lakin icrada əhəmiyyətli boşluqlar qalmaqdadır.

Azərbaycanın 2005-ci ildən Boloniya prosesinə inteqrasiyası onun ali təhsil sistemində Avropa standartlarına uyğunlaşmaq və akademik mobilliyi artırmaq məqsədi daşıyan əhəmiyyətli islahatlara səbəb olmuşdur. Əsas mərhələlərə 2009-cu il Təhsil Qanunu vasitəsilə Avropa Kredit Transfer Sisteminin (AKTS) qəbulu daxildir və bu, institutlar arasında standartlaşdırılmış kredit tanınmasını asanlaşdırır. Bundan əlavə, kurikulumların müasirləşdirilməsi və innovativ təhsil texnologiyalarının tətbiqi məqsədilə "Azərbaycan Respublikası ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı" həyata keçirilib [12]. Cədvəl 4-də Azərbaycanda Boloniya prosesinə tətbiq vəziyyəti təqdim edilib. Cədvəldə eyni zamanda proqresə təsir edən faktorlar da yer alır.

Cədvəl 4

Azərbaycanda Boloniya Prosesinin Tətbiqi (2023)

Metrik	Proqress (%)	Çağırışlar
Kurrikulumun uğunlaşdırılması	60	Dəyişikliyə qarşı müqavimət, resurs azlığı
Keyfiyyət təminatı	70	Uyğun olmayan standartlar, məhdud maliyyə
Tələbə mobillik proqramları	25	Aşağı məlumatlılıq, məhdud maliyyə
Tədqiqatın inteqrasiyası	40	Aşağı R&D xərcləri, zəif əməkdaşlıq

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Hökumət kurikulumların standartlaşdırılması, akademik mobilliyin təkmilləşdirilməsi və institusional idarəetmənin müasirləşdirilməsi üzərində çalışsa da, tələbələrin yalnız 40%-i keyfiyyətin təminatı proseslərində fəal iştirak etdiyini bildirir. Avropa Universitetlər Assosiasiyasının (2017) sorğularında qeyd olunduğu kimi, "bu aşağı səviyyəli məşğulluq davamlı təkmilləşdirmə üçün vacib olan əks əlaqə və hesabatlılıq mexanizmlərində kritik zəifliyi vurğulayır" [6].

Nəticə

Azərbaycanın ali təhsil sisteminə dair Eurydice (2021) hesabatı daha sonra vurğulayır ki, "Avropa standartlarının qəbulunda irəliləyiş əldə olunsa da, bir çox qurumlar hələ də tələbə perspektivlərini keyfiyyət təminatı təcrübələrinə inteqrasiya etmək üçün güclü strategiyalara malik deyillər". Bu cür çatışmazlıqlar islahatların effektivliyini azaltmaqla yanaşı, həm də sürətlə dəyişən qlobal tələblərə uyğunlaşa bilən akademik mədəniyyətin inkişafını məhdudlaşdırır. UNESCO (2020) vurğulayır ki, fəal tələbə iştirakı innovasiyalara və davamlı böyüməyə təkan verə bilən davamlı təhsil sistemlərinin qurulması üçün çox vacibdir. Azərbaycan öz islahat prosesində naviqasiyanı davam etdirərkən, bu tətbiq boşluqlarının aradan qaldırılması - xüsusilə keyfiyyət təminatında tələbələrin iştirakını artırmaqla - ali təhsil sektorunun ölkənin biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçidinə tam töhfə verməsini təmin etmək üçün həyati prioritet olaraq qalır.

Maliyyə tərəfinə nəzər yetirsək, 2023-cü ildə dövlət büdcəsindən ayrılan 2,6 milyard ABŞ dolları əvvəlki illə müqayisədə 13,8 faiz artaraq ümumi dövlət büdcəsinin 13,3 faizini təşkil etməklə təhsilə maliyyə sərmayəsi müsbət trayektoriyaya malik olub. Bu maliyyənin ölkənin ÜDM-nin 4,2%-nə bərabər olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da təhsilin inkişafına güclü öhdəliyi əks etdirir.

Rəqəmsal transformasiya baxımından 2023–2024-cü tədris ilində 4305 təhsil müəssisəsi Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsinə (ATN) və internetə qoşulmaqla mühüm irəliləyişlərin şahidi olub. Bu təşəbbüs rəqəmsal resurslara çıxışı artırır, inklüzivliyi təşviq edir və öyrənmə mühitini müasirləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Suleymanov, T. – Transformation of higher education in Azerbaijan: Reforms, policies and current trends // The Journal of Economic Sciences: Theory and Practice, –2020. –№2. Cild 77,– s. 40–60.
2.Valiyev, A. Higher education reforms in Azerbaijan //European Journal of Higher Education, –2016. – №2. cild 6,– s. 123–135.
3.Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – 2019 - Introducing the EBRD Knowledge Economy Index https://www.ebrd.com/news/publications/brochures/ebrd-knowledge-economy-index.html?utm_source
4.Azerbaijan Ministry of Education. (2021). Azerbaijan 2030: A Vision of the Future. Baku: Ministry of Education Publications https://president.az/en/articles/view/50474?utm_source
5.Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı - https://leap.unep.org/en/countries/az/national-legislation/azerbaijan-2030-national-priorities-socio-economic-development?utm_source
6.European University Association. (2017). Quality Assurance and Student Participation in European Higher Education. Retrieved from https://eua.eu/resources/publications
7.World Bank. (2020, February 20). Education is key to sustained poverty reduction in Azerbaijan. Retrieved from https://blogs.worldbank.org/en/europeandcentralasia/education-key-sustained-poverty-reduction-azerbaijan
8.World Bank. (2022). Public-Private Partnerships in Higher Education: A Global Perspective. Washington, D.C.: World Bank Publications. Retrieved from https://data.worldbank.org
9.https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/202311/NQF%20Azerbaijan.pdf?utm_sourc
10. https://www.azernews.az/nation/231882.html?utm_source
11. https://www.coursera.org/enterprise/articles/azerbaijan-bridges-the-digital-skills-gap-cm
12.https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/202401/Country%20Fiche_Azerbaijan_2023_EN_web.pdf
13.https://report.az/en/business/azerbaijan-rises-to-15th-place-in-global-innovation-index/?utm_source

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 11.03.2025

UOT: 33
Şəfiqə RƏSULZADƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti, doktorant
shafiga.rasulzada@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-7481-4966
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.5

NƏQLİYYAT ŞİRKƏTLƏRİNDƏ ERP SİSTEMLƏRİNİN İNSAN RESURSLARI İDARƏÇİLİYİNƏ İQTİSADİ TƏSİRİ

Xülasə:Müasir iqtisadiyyatda nəqliyyat sektoru qlobal ticarət və sosial-iqtisadi inkişaf üçün əsas həlqələrdən biridir. Nəqliyyat şirkətlərində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, xüsusilə ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərinin inteqrasiyası, insan resurslarının idarə edilməsində strateji dönüş yaradır. Bu məqalədə ERP sistemlərinin nəqliyyat sektorundakı insan resursları idarəçiliyinə təsiri və onun iqtisadi nəticələri təhlil edilmişdir.

Tədqiqat zamanı ERP sistemlərinin əməkdaşların performansını izləmə, resursların optimallaşdırılması və idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması vasitəsilə əməliyyat effektivliyini artırdığı müşahidə edilmişdir. ERP sistemlərinin tətbiqi nəticəsində işçi qüvvəsinin məhsuldarlığı artır, əməliyyat xərcləri azalır və qərar qəbuletmə prosesi sürətlənir.

Məqalədə həmçinin ERP sistemlərinin insan resursları funksiyalarında, məsələn, işçi seçimi, təlim və inkişaf, əmək haqqı idarəçiliyi və fəaliyyət qiymətləndirilməsi sahələrindəki təsirləri araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, ERP sistemləri nəqliyyat şirkətlərində daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi modelin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: ERP sistemləri, Nəqliyyat sektoru, İnsan resursları idarəçiliyi, İqtisadi effektivlik.

Shafiga RASULZADA

ECONOMIC IMPACT OF ERP SYSTEMS ON HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN TRANSPORTATION COMPANIES

Abstract: In modern economies, the transportation sector is one of the key links for global trade and socio-economic development. The application of digital technologies in transportation companies, particularly the integration of ERP (Enterprise Resource Planning) systems, creates a strategic shift in human resource management. This article analyses the impact of ERP systems on human resource management in the transportation sector and its economic implications.

The research observed that ERP systems enhance operational efficiency by tracking employee performance, optimizing resources, and automating management

processes. The implementation of ERP systems leads to increased workforce productivity, reduced operational costs, and faster decision-making processes.

The article also examines the impact of ERP systems on human resource functions such as recruitment, training and development, payroll management, and performance evaluation. The results show that ERP systems play a significant role in establishing a more sustainable and competitive economic model in transportation companies.

Keywords: ERP systems, Transportation sector, Human resource management, Economic efficiency.

Шафига РАСУЛЗАДА

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ ERP-СИСТЕМ НА УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ТРАНСПОРТНЫХ КОМПАНИЯХ

Абстракт: В современных экономиках транспортный сектор является важным звеном в глобальной торговле и социально-экономическом развитии. Внедрение цифровых технологий в транспортных компаниях, в частности интеграция ERP (системы планирования ресурсов предприятия), приводит к стратегическим изменениям в управлении человеческими ресурсами. В данной статье анализируется влияние ERP-систем на управление человеческими ресурсами в транспортном секторе и экономические последствия этого процесса.

Исследование показало, что ERP-системы повышают операционную эффективность за счет отслеживания производительности сотрудников, оптимизации распределения ресурсов и автоматизации управленческих процессов. Внедрение ERP-систем способствует увеличению производительности рабочей силы, снижению операционных затрат и ускорению процесса принятия решений.

Кроме того, статья исследует влияние ERP-систем на функции управления человеческими ресурсами, такие как набор сотрудников, обучение и развитие, управление зарплатой и оценка эффективности. Результаты показывают, что ERP-системы играют важную роль в создании более устойчивой и конкурентоспособной экономической модели в транспортных компаниях.

Ключевые слова: ERP-системы, транспортный сектор, управление человеческими ресурсами, экономическая эффективность.

Giriş

Müasir dövrdə qlobal ticarət və iqtisadiyyatın inkişafı nəqliyyat sektoru ilə sıx bağlıdır. Nəqliyyat, həm yüklərin, həm də sərnişinlərin daşınması üçün vacib infrastrukturu təmin edir və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqəli olaraq böyük rol oynayır. Nəqliyyat sektoru, yalnız fiziki daşımalarla məhdudlaşmır, həm də texnoloji

yeniliklər və rəqəmsal transformasiyalarla inkişaf edir. Bu dəyişikliklər sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin daha səmərəli idarə olunmasına və onların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan verir.

Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərinin tətbiqi, şirkətlərin fəaliyyətlərini birləşdirərək idarəetmə proseslərini optimallaşdırmağa və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmağa kömək etmişdir. ERP sistemləri, müxtəlif müəssisə funksiyalarını, məsələn, maliyyə, istehsalat, logistik və insan resursları kimi sahələri bir arada idarə etməyə imkan verən inteqrasiya olunmuş proqram təminatıdır. Bu sistemlər, nəqliyyat şirkətlərinin müxtəlif iş proseslərini mərkəzləşdirilmiş bir platformada birləşdirir və bu yolla səmərəliliyi artırır.

İnsan resursları idarəçiliyi isə hər bir şirkət üçün kritik əhəmiyyət daşıyan sahədir, çünki müvəffəqiyyətli bir müəssisənin fəaliyyətini təmin etmək üçün işçi qüvvəsinin doğru idarə olunması vacibdir. Nəqliyyat sektoru da istisna deyil; bu sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər, əməkdaşlarının bacarıqlarını inkişaf etdirmək, performanslarını izləmək və resurslardan səmərəli istifadə etmək üçün qabaqcıl idarəetmə vasitələrinə ehtiyac duyurlar. Ənənəvi insan resursları idarəetmə metodları artıq müasir tələblərə cavab vermir və buna görə də ERP sistemləri, işçi qüvvəsinin idarə olunmasında və inkişafında daha effektiv və innovativ həllər təklif edir.

Bu məqalənin məqsədi, ERP sistemlərinin nəqliyyat şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinə təsirini və bu təsirlərin iqtisadi nəticələrini geniş şəkildə araşdırmaqdır. Nəqliyyat sektoru, xüsusilə işçi qüvvəsinin idarə olunması baxımından çətinliklər və komplekslikliklər ilə üzləşir. Bu səbəbdən ERP sistemlərinin tətbiqi, həm işçi resurslarının səmərəli istifadəsini, həm də iqtisadiyyatın digər sahələri ilə koordinasiyasını təmin etməklə, sektorda yüksək performans və iqtisadi üstünlük əldə etməyə kömək edir.

Nəqliyyat şirkətlərində ERP sistemlərinin tətbiqi, yalnız idarəetmə və resurs optimallaşdırılması baxımından deyil, eyni zamanda işçilərin inkişafı, təlim və fəaliyyət qiymətləndirilməsi kimi sahələrdə də təsirli olur. Bu sistemlərin tətbiqi, işçi resurslarının təkmilləşdirilməsi və potensialın artırılması üçün yeni imkanlar yaradır, nəticədə sektorda daha rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadi modellər qurulur.

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyindəki rolunu aydınlaşdırmaq

Müasir dövrün ən mühüm inkişaflarından biri, biznes idarəetməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və bu texnologiyaların müxtəlif sahələrdə, o cümlədən insan resursları idarəçiliyindəki roludur. Nəqliyyat sektoru kimi mürəkkəb və sürətlə dəyişən sahələrdə, insan resursları idarəçiliyi (HRM) müəssisənin strateji məqsədlərinə çatmaq üçün kritik bir funksiyadır. Bu səbəbdən, ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərinin insan resursları idarəçiliyində istifadəsi, şirkətlərin fəaliyyətini və işçi qüvvəsinin effektivliyini artırmaq üçün vacibdir. ERP sistemləri, müxtəlif əməliyyatları və funksiyaları birləşdirərək, iş gücünün idarə edilməsini daha səmərəli və şəffaf hala gətirir.

1. İşçi seçimi və işə qəbul

İnsan resursları idarəçiliyinin ən mühüm mərhələlərindən biri işçi seçimi və işə qəbul prosesidir. Ənənəvi metodlarla müqayisədə, ERP sistemləri işə qəbul prosesini sürətləndirir və avtomatlaşdırır. Bu sistemlər, müraciət edənlərin məlumatlarını mərkəzləşdirir, ən uyğun namizədləri müəyyən etmək üçün analitik alətlər təqdim edir. Nəqliyyat sektoru, fərqli coğrafi mövqelərdə fəaliyyət göstərən geniş işçi qüvvəsi ilə işlədiyi üçün ERP sistemləri, işə qəbul prosesində məlumatların asanlıqla toplanması, emalı və təhlilini təmin edir.

ERP sistemləri, namizədlərin təcrübələrini, bacarıqlarını və digər vacib parametrlərini qiymətləndirərək, ən uyğun işçiləri seçməyə kömək edir. Nəqliyyat şirkətləri, əməkdaşlarının xüsusilə təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsi sahələrindəki bacarıqlarını nəzərə alaraq, ERP sistemlərinin təklif etdiyi analitik imkanlardan faydalana bilərlər. Bu prosesin daha düzgün və şəffaf həyata keçirilməsi, yalnız işə qəbul xərclərini azaldır, həm də işə qəbulun keyfiyyətini artırır.

2. Təlim və inkişaf

İnsan resurslarının inkişafı, işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını artırmaq və uzunmüddətli davamlılıq yaratmaq üçün əsasdır. Nəqliyyat şirkətləri üçün təlim və inkişaf, yalnız sürücülər və logistika menecerləri üçün deyil, bütün işçilər üçün vacibdir. ERP sistemləri, təlim proqramlarını izləmək, işçilərin inkişafını izləmək və müxtəlif təlimlərə dair məlumatları saxlamaq üçün faydalıdır. Bu sistemlər, həmçinin təlimlərdən sonra işçilərin performansını qiymətləndirərək, nəzarət etmək və inkişaf sahələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

ERP sistemləri, təlim və inkişaf proqramlarının düzgün şəkildə planlaşdırılmasına və icrasına şərait yaradır. Bu sistemlər, təlimlərə qatılmaq üçün işçilərin müəyyənləşdirilməsi, təlim materiallarının paylanması, nəticələrin qiymətləndirilməsi və növbəti inkişaf mərhələlərinin planlaşdırılmasında çox əhəmiyyətlidir. Bu şəkildə, şirkət daha bacarıqlı və ixtisaslı işçilərə sahib olur, bu da əməliyyatların effektivliyini artırır və işçilərin motivasiyasını yüksəldir [1].

3. Əmək haqqı idarəçiliyi

Nəqliyyat şirkətlərində əmək haqqı və mükafat sistemlərinin düzgün idarə olunması, işçilərin məmnuniyyətini və şirkətin performansını təmin etmək üçün vacibdir. ERP sistemləri, əmək haqqı hesabatlarını avtomatlaşdıraraq və ödəmələrin düzgün və vaxtında həyata keçirilməsini təmin edərək, bu sahədə böyük bir asanlıq yaradır. ERP proqramları, həmçinin mükafatlandırma və təşviq proqramlarını idarə etmək üçün analitik vasitələr təklif edir ki, bu da işçilərin məhsuldarlığını artırmağa yönəlmişdir.

ERP sistemləri, əmək haqqı və bonusların hesablanmasını şəffaf və doğru şəkildə həyata keçirir. Həmçinin, müxtəlif iş qruplarının və coğrafi mövqelərin fərqli əmək haqqı strukturlarını dəstəkləyir. Nəqliyyat sektoru, bir çox hallarda işçilərinin müxtəlif növ fəaliyyətlərini və iş saatlarını izləməli olduğu üçün, ERP sistemləri bu məsələləri effektiv şəkildə həll edir. Bu, həm də əməkdaşların məmnuniyyətini artırır, çünki onlar əmək haqqı məsələlərində şəffaflıq və ədalət gözləyirlər.

4. Fəaliyyət qiymətləndirmə və performansın izlənməsi

İşçilərin performansının qiymətləndirilməsi və izlənməsi, müəssisənin uğurlu inkişafı üçün kritik rol oynayır. ERP sistemləri, işçilərin fəaliyyətini izləyərək və onları müxtəlif göstəricilərə görə qiymətləndirərək bu prosesin optimallaşdırılmasına kömək edir. ERP vasitəsilə, əməkdaşların gündəlik fəaliyyətləri, layihə idarəçiliyi və digər əməliyyatlar asanlıqla izlənə bilər.

Bu sistemlər həmçinin, işçilərin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə kömək edir, buna əsasən inkişaf planları və təkmilləşdirmə tədbirləri hazırlanır. ERP sistemləri ilə fəaliyyət qiymətləndirmə prosesi şəffaflaşır və obyektivləşir. Nəqliyyat sektoru üçün bu, xüsusilə vacibdir, çünki sürücülük və logistik fəaliyyətlərdəki səhvlər ciddi maliyyə və əməliyyat xərclərinə səbəb ola bilər. ERP sistemi vasitəsilə işçilərin performansı izlənərək, müvafiq tədbirlər görülür.

İnsan resursları idarəçiliyindəki fəaliyyətlər və ERP sistemlərinin təsiri

İnsan resursları idarəçiliyi (HRM), hər bir təşkilatın ən vacib fəaliyyət sahələrindən biridir, çünki işçilərin effektiv idarə olunması və inkişaf etdirilməsi, şirkətin ümumi performansına birbaşa təsir edir. Nəqliyyat sektoru kimi mürəkkəb və sürətlə dəyişən bir sahədə, insan resursları idarəçiliyi xüsusilə böyük önəm daşıyır. Burada doğru kadr seçimi, təlim və inkişaf, əmək haqqı və mükafatlandırma sistemləri, fəaliyyət qiymətləndirməsi kimi proseslər böyük əhəmiyyət kəsb edir. ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, bu fəaliyyətləri daha səmərəli və avtomatlaşdırılmış şəkildə həyata keçirərək, nəqliyyat şirkətlərinin işçi resurslarını daha yaxşı idarə etmələrinə imkan tanıyır.

Nəqliyyat şirkətləri, işçilərin vaxtında işə gəlməsini, təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməsini və əməliyyatların düzgün aparılmasını təmin etməlidir. ERP sistemləri, işçilərin intizamını izləmək üçün istifadə edilə bilər. Məsələn, işçilərin iş saatları, tətil və xəstəlik izni, hətta gecikmələr kimi məlumatlar ERP sistemində qeydə alınır. Bu məlumatlar, işçilərin intizamını izləməyə və lazımi tədbirləri görməyə imkan verir. İnsan resursları idarəçiliyində ERP sistemlərinin tətbiqi, müxtəlif fəaliyyətlərin daha şəffaf, sürətli və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu sistemlər, işə qəbul, təlim, əmək haqqı, performans qiymətləndirməsi və digər HR funksiyalarını optimallaşdıraraq, şirkətlərin işçi resurslarını daha səmərəli şəkildə idarə etmələrinə imkan tanıyır. Nəqliyyat sektoru kimi mürəkkəb və geniş miqyaslı sahələrdə, ERP sistemləri yalnız işçi resurslarının idarə edilməsində deyil, həm də ümumi əməliyyat effektivliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, şirkətlərin məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırır və uzunmüddətli fəaliyyətinə töhfə verir [3].

İqtisadi təsirlər və faydalar: ERP sistemlərinin insan esursları idarəçiliyinə təsiri

ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, yalnız biznes əməliyyatlarının effektivliyini artırmaqla qalmır, həm də müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir göstərir. Bu sistemlər, təşkilatların resurslarını daha səmərəli idarə etmələrini, işçi qüvvəsini optimallaşdırmalarını və daha düzgün qərarlar qəbul etmələrini təmin

edir. Xüsusilə nəqliyyat sektorunda, ERP sistemlərinin tətbiqi, işçi resurslarının daha yaxşı idarə olunmasını təmin edir və bununla da sektorda ciddi iqtisadi faydalar əldə edilir. Bu bölüm, ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyinə təsirlərinin iqtisadi aspektlərini daha dərindən izah edəcək.

1. Əməliyyat xərclərinin azalması

ERP sistemləri, əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına və daha şəffaf həyata keçirilməsinə kömək edir. İnsan resursları idarəçiliyində ERP-nin tətbiqi, xüsusilə əmək haqqı hesablamaları, təlim, işçi performansının qiymətləndirilməsi və digər administrativ fəaliyyətlər üzrə xərcləri azaldır. Ənənəvi üsullarla bu proseslər çox vaxt və resurs tələb edirdi, lakin ERP sistemləri vasitəsilə bu əməliyyatlar asanlıqla avtomatlaşdırılır.

- **Əmək haqqı və mükafatlandırma**: ERP sistemləri əmək haqqı hesabatlarını, bonusları və digər mükafatları avtomatlaşdırır. Bu, işçi resursları şöbəsinin əməliyyat xərclərini azaldır, çünki artıq bu proseslər üçün çox sayda əməkdaş və vaxt sərf edilmir.
- **İnsan resursları funksiyalarının inteqrasiyası**: Əmək haqqı, təlim, işə qəbul və fəaliyyət qiymətləndirmə kimi müxtəlif funksiyalar mərkəzləşdirilir və bir platformada birləşdirilir. Bu, fərqli bölmələr arasında əlaqə qurmağı asanlaşdırır və idarəetmə işlərini daha səmərəli edir, nəticədə xərclər azalır.

Bu növ avtomatlaşdırma və optimallaşdırma, şirkətlərin əməliyyat xərclərini azaldır, daha çox gəlir əldə etmələrinə və resursları daha düzgün istifadə etmələrinə şərait yaradır.

2. İşçi performansının artırılması və iqtisadi effektivlik

İnsan resursları idarəçiliyində ERP sistemlərinin tətbiqi, işçilərin performansını izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Bu da işçilərin bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün əsaslı məlumatlar təqdim edir. Nəqliyyat sektoru kimi sahələrdə, işçilərin düzgün idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsi, əməliyyatın effektivliyini artırır və təşkilatın iqtisadi nəticələrini müsbət təsir edir.

- **İşçi performansının optimallaşdırılması**: ERP sistemləri vasitəsilə işçilərin fəaliyyətləri izlənilir, nəticələr qiymətləndirilir və işçilərin güclü tərəfləri ilə yanaşı inkişaf etdirilməli sahələri müəyyən edilir. Bu, daha məhsuldar işçilərin yaranmasına, şirkətin ümumi effektivliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. Yüksək performanslı işçilər daha az səhv edirlər, daha sürətli və daha keyfiyyətli iş görürlər, bu da nəticədə əməliyyatların səmərəliliyini artırır.
- **İşgüzar inkişaf**: ERP vasitəsilə işçilərin təlim və inkişaf ehtiyacları təhlil edilə bilər, buna görə də işçilər üçün daha hədəfli və effektiv təlimlər təşkil edilə bilər. Bu təlimlər, onların iş bacarıqlarını artıraraq, şirkətin məhsuldarlığını artırmağa kömək edir. Məsələn, nəqliyyat sektorunda sürücülərin və ya logistika menecerlərinin təhlükəsizlik, yük daşıma və digər əməliyyatlar üzrə təlimləri, əməliyyatın ümumi səmərəliliyini artırır.

3. Məhsuldarlığın artması

ERP sistemləri, işçi qüvvəsinin daha yaxşı idarə olunmasına imkan verir və bunun nəticəsində daha yüksək məhsuldarlıq əldə edilir. Nəqliyyat şirkətləri, işçilərin təlim və inkişafını, fəaliyyət qiymətləndirmələrini və əmək haqqı məlumatlarını mərkəzləşdirilmiş bir sistemdə izləyərək, daha dəqiq qərarlar qəbul edə bilərlər. Bu cür sistemlər, işçilərin işə daha motivasiyalı gəlmələrini təmin edir və uzun müddətli iş yeri bağlılığını artırır.

- **Zamanın optimallaşdırılması**: ERP sistemləri, işçilərin vaxtlarını daha səmərəli istifadə etmələrinə kömək edir. Məsələn, işə başlama və bitmə vaxtlarını izləyən ERP sistemləri, əməkdaşların vaxtını optimallaşdırmağa kömək edir, bununla da ümumi əməliyyat vaxtını azaldır. Bu, nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün xüsusilə vacibdir, çünki sürücülərin, logistika menecerlərinin və digər işçilərin vaxtının səmərəli istifadəsi, xərcləri azaldır və məhsuldarlığı artırır.
- **İşçi dövriyyəsinin azalması**: ERP sistemləri, işçilərin inkişafını izləyərək onlara hədəflər və inkişaf planları təklif edir. Bu, işçilərin daha çox motivasiya olmalarına və şirkətdə uzun müddət qalma arzusuna səbəb olur. Yüksək dövriyyə, şirkətlər üçün əhəmiyyətli bir xərclə nəticələnir və ERP sistemləri bu dövriyyəni azaldır [4].

4. Qərar qəbuletmə prosesinin təkmilləşdirilməsi

ERP sistemləri, böyük həcmdə məlumatı toplayaraq və analiz edərək, rəhbərlərə daha düzgün və məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. İnsan resursları ilə əlaqəli məlumatlar – işçi performansı, təlim ehtiyacları, əmək haqqı, mükafatlandırma və digər aspektlər – ERP sistemində mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanır. Bu məlumatların təhlili, rəhbərliyə daha yaxşı planlaşdırma və strategiya qurma imkanı verir.

- **İqtisadi faydalı qərarların alınması**: ERP sistemləri vasitəsilə əldə edilən analitik məlumatlar, rəhbərlərə resursların daha doğru idarə olunmasına kömək edir. Nəqliyyat sektoru üçün bu, işçi qüvvəsinin təyinatı, bölgələr üzrə ehtiyaclar və əməliyyat optimallaşdırılması kimi məsələlərdə daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə şərait yaradır.
- **Əməkdaşlar üzrə optimallaşdırma**: ERP vasitəsilə, hansı işçilərin daha çox və ya az iş yükü olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu, işçi resurslarının daha balanslı şəkildə paylanmasına və iş gücünün səmərəli istifadə olunmasına kömək edir. Bu növ optimallaşdırma, əməliyyat xərclərini azaldır və şirkətin ümumi iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırır.

5. Daha yaxşı idarəetmə və resurs istifadəsi

ERP sistemləri, bütün işçi resurslarını, həmçinin digər müəssisə resurslarını mərkəzləşdirir və inteqrasiya edir. Bu, resursların daha düzgün istifadə olunmasına imkan verir. İnsan resurslarının düzgün idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, ERP sistemləri, işçilərin və digər resursların bölüşdürülməsində daha düzgün qərarların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu da nəticə etibarilə şirkətin iqtisadi effektliliyini artırır. ERP sistemləri, nəqliyyat şirkətlərində insan resursları idarəçiliyinin daha

effektiv və səmərəli həyata keçirilməsini təmin edərək, ciddi iqtisadi faydalar gətirir. Əməliyyat xərclərinin azaldılması, məhsuldarlığın artırılması, işçi dövriyyəsinin azalması, qərar qəbuletmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi və resursların optimallaşdırılması kimi faydalar, ERP sistemlərinin tətbiqinin nəqliyyat sektoru üçün müsbət iqtisadi təsirlərini ortaya qoyur. Bu təsirlər, nəticədə şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına və sektorda daha dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətli bir mövqe əldə etmələrinə gətirib çıxarır.

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyindəki uzunmüddətli faydaları

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyinə təsiri yalnız qısa müddətli iqtisadi faydalarla məhdudlaşmır. Bu sistemlərin uzunmüddətli təsirləri, şirkətlərin davamlı inkişafını təmin edən strateji üstünlüklər yaradır. Əlavə olaraq, ERP sistemlərinin tətbiqi, təşkilatın mədəniyyətini və işçi münasibətlərini də yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu bölümdə, ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyinə uzunmüddətli təsirləri və daha geniş iqtisadi faydaları ətraflı şəkildə izah ediləcək [5].

1. Strateji resurs idarəçiliyi və uğurlu idarəetmə

ERP sistemləri, yalnız əməliyyatları avtomatlaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də uzunmüddətli strateji qərarların alınmasında rəhbərliyə dəstək verir. İnsan resursları sahəsində ERP sistemlərinin tətbiqi, rəhbərlərə əməkdaşların ehtiyaclarını və bacarıqlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Bu, şirkətlərin gələcək inkişafına uyğun işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasına və resursların strateji idarə edilməsinə imkan yaradır.

- **Uzunmüddətli işçi planlaşdırılması**: ERP sistemləri işçi qüvvəsinin tələblərini təhlil edərək, şirkətlərin gələcək ehtiyaclarını müəyyənləşdirir. Bu, işçi resurslarının gələcək inkişafı və təlim ehtiyaclarını daha əvvəlcədən görməyə imkan verir. Nəqliyyat sektorunda bu xüsusiyyət, işçi qüvvəsinin coğrafi paylanması və regional ehtiyacları nəzərə alaraq optimal işçi qüvvəsi ilə təmin edilməyə kömək edir.
- **Sürətli adaptasiya və çeviklik**: ERP sistemləri vasitəsilə təşkilatlar bazardakı dəyişikliklərə daha çevik reaksiya verə bilər. İnsan resursları sahəsindəki dəyişikliklərə, məsələn, yeni qanunvericilik tələblərinə, işçi ehtiyaclarına və əməliyyat proseslərindəki dəyişikliklərə sürətli adaptasiya mümkün olur. Bu, şirkətlərin daha səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməsini və maliyyə resurslarını daha düzgün yönəltməsini təmin edir.

2. İşçi məmnuniyyəti və motivasiya

ERP sistemləri, işçi məmnuniyyətini artırmağa və əməkdaşların motivasiyasını gücləndirməyə imkan verir. İnsan resursları idarəçiliyi sahəsində bu sistemlərin tətbiqi, işçilərin daha şəffaf və ədalətli mühitdə işləmələrinə kömək edir. Məmnun işçilər daha uzun müddət şirkətdə qalır, bu da işçi dövriyyəsini azaldır və yüksək təcrübəyə malik kadrları saxlamağa imkan verir.

- **Şəffaf əmək haqqı və mükafat sistemləri**: ERP sistemləri, əmək haqqı və mükafatlandırma proseslərini daha şəffaf və ədalətli edir. İşçilər öz maaşlarını, bonuslarını və digər mükafatlarını daha yaxşı anlaya bilərlər. Bu, işçilərin özlərinə olan inamını artırır və onların motivasiyasını yüksəldir. Nəqliyyat sektoru kimi yüksək dövriyyə göstəricilərinə sahib sahələrdə bu, işçi saxlanması və yüksək performanslı işçilərin cəlb edilməsi üçün vacibdir.
- **İşçi inkişafı və karyera imkanları**: ERP sistemləri, işçilərin bacarıq inkişaflarını izləməyə və onlara daha çox inkişaf imkanları təqdim etməyə imkan verir. Bu, işçilərin karyera hədəflərini reallaşdırmalarına kömək edir, bu da onların şirkətə bağlılığını artırır. İrəliləyiş və yüksəlmə imkanlarının olması, işçilərin yüksək performans sərgiləməsinə təşviq edir [6].

3. İnsan resursları ilə əlaqəli risklərin azaldılması

ERP sistemləri, insan resursları ilə əlaqəli riskləri izləməyə və bu risklərin qarşısını almağa kömək edir. İşçi hüquqları, əmək qanunvericiliyi və təhlükəsizlik standartları kimi sahələrdə risklərin azaldılması, təşkilatın hüquqi və maliyyə cəhətdən təhlükəsizliyini təmin edir.

- **Hüquqi tələblərə uyğunluq**: ERP sistemləri, işə qəbul, əmək haqqı və digər işçi resursları ilə əlaqəli əməliyyatların hüquqi tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilməsini təmin edir. Bu, nəqliyyat şirkətlərinin əmək qanunvericiliyi ilə bağlı yaranacaq problemlərin qarşısını alır və şirkətləri potensial cərimələrdən və hüquqi sanksiyalardan qoruyur.
- **Təhlükəsizlik və sağlamlıq riskləri**: Nəqliyyat sektoru xüsusilə təhlükəsizlik standartlarına ciddi riayət etməli olan bir sahədir. ERP sistemləri vasitəsilə işçilərin təhlükəsizlik təlimləri və əmək mühiti izlənilə bilər. Bu, iş yerindəki riskləri azaldır və işçilərin sağlamlığını qorumağa kömək edir.

4. İşçi təcrübəsi və inteqrasiya

ERP sistemləri, işçi təcrübəsini daha da yaxşılaşdırmaq və inteqrasiya etmək üçün müxtəlif alətlər təqdim edir. Bu sistemlər yalnız işçilərin performansını deyil, həm də onların gündəlik iş təcrübələrini də izləyir. ERP sistemlərinin tətbiqi, işçilərin gündəlik əməliyyatlarını asanlaşdırır, bu da onların ümumi təcrübəsini müsbət təsir edir.

- **İşçi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi**: ERP sistemləri, işçilər və rəhbərlik arasında əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Sistem vasitəsilə işçilər öz performanslarına dair geribildirim ala, təlim ehtiyaclarını bildirə və mükafatlandırma ilə əlaqədar məlumat əldə edə bilərlər. Bu növ şəffaflıq və əlaqə, işçilərin məmnuniyyətini artırır və onları şirkətə daha çox bağlı edir.
- **İnteqrasiya edilmiş əməliyyatlar**: ERP sistemləri, insan resursları ilə əlaqəli bütün əməliyyatları birləşdirir. Bu, işçilərin və rəhbərliyin eyni platformada məlumatlara çıxışını təmin edir. Nəticədə, hər iki tərəf daha sürətli qərarlar qəbul edir, əməliyyatlar daha effektiv olur və işçi təcrübəsi təkmilləşir.

5. İqtisadi dayanıqlılıq və uzunmüddətli uğur

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyinə təsiri, nəqliyyat şirkətlərinin

uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığını təmin etməyə yönəlib. İnsan resursları sahəsindəki optimallaşdırmalar və təkmilləşdirmələr, yalnız qısa müddətli faydalarla məhdudlaşmır. Bu dəyişikliklər, şirkətlərin bazar dəyişikliklərinə daha uyğunlaşmasına, maliyyə resurslarını daha yaxşı yönəltməsinə və uzunmüddətli uğur əldə etmələrinə kömək edir.

- **Rəqabət qabiliyyətinin artırılması**: ERP sistemləri, işçi qüvvəsinin səmərəli idarə olunmasını təmin edərək şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır. İnsan resursları funksiyalarının optimallaşdırılması, şirkətlərin işçi bazarlarında üstünlük qazanmasına, yeni istedadları cəlb etmələrinə və işçi dövriyyəsini azaltmalarına kömək edir.
- **Dayanıqlı biznes modeli**: ERP sistemlərinin düzgün tətbiqi, nəqliyyat şirkətlərinin iqtisadi davamlılığını təmin edir. İnsan resursları ilə əlaqəli əməliyyatlar avtomatlaşdırıldıqca və optimallaşdırıldıqca, şirkətlər daha az resursla daha çox məhsuldarlıq əldə edir və bu da uzunmüddətli iqtisadi davamlılığı təmin edir [7].

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyinə olan təsiri, yalnız qısa müddətli əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir. Uzunmüddətli təsirlər, şirkətlərin strateji inkişafına, işçi məmnuniyyətinin artırılmasına və iqtisadi dayanıqlıqlıqlarının təmin edilməsinə yönəlib. Bu sistemlərin tətbiqi, nəqliyyat sektoru kimi böyük və mürəkkəb sahələrdə daha yaxşı işçi idarəçiliyi və optimallaşdırılmış resurs istifadəsi ilə nəticələnir. Bu növ uzunmüddətli faydalar, nəqliyyat şirkətlərinin bazarda daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli olmalarını təmin edir.

ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyindəki qlobal təsiri

ERP sistemlərinin tətbiqi yalnız yerli səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərən nəqliyyat şirkətləri üçün ciddi üstünlüklər yaradır. Qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün, bu sistemlərin təkmilləşdirilməsi və inteqrasiyası, müvafiq bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa və şirkətin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir. Aşağıda, ERP sistemlərinin insan resursları idarəçiliyindəki qlobal təsirlərinə daha ətraflı baxacağıq:

1. Qlobal işçi resurslarının idarə edilməsi

Nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən qlobal şirkətlər üçün, müxtəlif ölkələrdə və bölgələrdəki işçi qüvvəsini effektiv şəkildə idarə etmək böyük bir çətinlik yaradır. ERP sistemləri, çoxsaylı coğrafi yerlərdəki işçi resurslarının mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. Bu, müxtəlif ölkələrin əmək qanunvericiliyinə uyğunluğun təmin edilməsi, işçi performansının izlənməsi və işçilərin inkişafı kimi aspektləri əhatə edir.

- **Coğrafi olaraq müxtəlif əməliyyatlar**: ERP sistemləri, fərqli coğrafi bölgələrdəki işçi resurslarının idarə edilməsi üçün uyğun alətlər təqdim edir. Bu, əmək haqqı, təlim, təcrübə və mükafatlandırma kimi fəaliyyətlərin hər bir ölkənin xüsusi qanunlarına və mədəniyyətinə uyğun şəkildə idarə olunmasına imkan verir. Nəqliyyat sektoru kimi beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərən

şirkətlər, ERP vasitəsilə qlobal əməkdaşlar arasında əlaqəni asanlaşdırır və əməkdaşların fərqli bölgələrdəki ehtiyaclarını qarşılayır.

- **Təşkilatın qlobal strateji uyğunluğu**: ERP sistemləri, şirkətlərin beynəlxalq biznes stratejilərinə uyğun olaraq insan resurslarını yönəltmələrinə imkan verir. Bu, qlobal miqyasda insan resursları idarəçiliyinin daha effektiv olmasına və təşkilatın ümumi məqsədləri ilə uyğunlaşmasına kömək edir [8].

2. İşçi sağlamlığı və təhlükəsizlik üzrə qlobal standartların tətbiqi

Qlobal nəqliyyat şirkətləri, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərərkən, hər bir regionun təhlükəsizlik və sağlamlıq tələblərinə uyğun işləməlidirlər. ERP sistemləri, beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarını və qanunvericiliyi izləməyi asanlaşdırır, bu da şirkətlərin həm işçi sağlamlığını qorumasına, həm də hüquqi riskləri azaltmasına kömək edir.

- **Təhlükəsizlik və sağlamlıq standartlarının izlənməsi**: ERP sistemləri, təhlükəsizlik tədbirlərinin izlənməsini və təhlilini təmin edir. Şirkətlər müxtəlif bölgələrdəki əməliyyatlarını hər bir yerli qanunvericiliyə uyğun şəkildə tənzimləyərək, əmək şəraitini və işçi sağlığına dair standartlara riayət edə bilərlər. Bu, həm işçi məmnuniyyətini artırır, həm də hüquqi problemlərin qarşısını alır.
- **Müxtəlif ölkələrdəki tələblərə uyğunluq**: Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün təhlükəsizlik və sağlamlıq sahəsində tələblər dəyişə bilər. ERP sistemləri, hər bir ölkənin xüsusi tələblərinə uyğun olaraq işçi təhlükəsizliyi və sağlamlığını idarə etməyə imkan verir.

3. İnsan resursları üzrə data təhlili və rəqabət üstünlüyü

ERP sistemləri, insan resursları ilə bağlı məlumatları toplamaq və təhlil etmək üçün güclü analitik alətlər təqdim edir. Bu məlumatlar, şirkətlərə işçi resurslarının necə istifadə edildiyini və onların performansını izləməyi təmin edir. Nəqliyyat şirkətləri bu məlumatları istifadə edərək, işçi performansını artırmaq və əmək haqqı strukturunu təkmilləşdirmək üçün strateji qərarlar qəbul edə bilərlər.

- **Data təhlili və proqnozlaşdırma**: ERP sistemləri, işçi resurslarının inkişafı və performansını izləməyə imkan verir, bu da şirkətlərin gələcəkdə hansı sahələrdə daha çox işçi ehtiyacı olacağını proqnozlaşdırmalarına kömək edir. Bu məlumatlar, işçi heyətini gələcək tələblərə uyğun şəkildə idarə etməyə kömək edir.
- **Rəqabət üstünlüyü**: ERP sistemlərinin təqdim etdiyi məlumatlar, şirkətlərin bazar təhlili etmələrinə və gələcəkdə hansı işçi tələblərinin yaranacağını öncədən görmələrinə imkan verir. Bu, onlara bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa və rəqiblərinə qarşı üstünlük əldə etməyə kömək edir. Nəqliyyat şirkətləri üçün bu, daha səmərəli işçi resursları idarəçiliyi və daha az xərclə daha çox məhsuldarlıq əldə etmə imkanı yaradır [9].

4. İşçi bacarıqlarının qlobal bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması

ERP sistemləri, işçilərin inkişafını izləməyə və təlim ehtiyaclarını təhlil etməyə imkan verir. Beynəlxalq nəqliyyat şirkətləri, ERP sistemlərini istifadə edərək, qlobal

bazarın tələb etdiyi yeni bacarıqlara uyğun işçi qüvvəsi inkişaf etdirə bilərlər. Bu, həm təşkilatın həm də işçilərin inkişafı üçün mühüm bir strateji rol oynayır.

- **Bacarıq inkişafı və təlimlər**: ERP sistemləri vasitəsilə, işçilərin bacarıqlarını daha yaxşı başa düşmək və onların təlim ehtiyaclarını izləmək mümkündür. Bu məlumatlar, şirkətlərin yeni bacarıqlara ehtiyac duyduqları sahələri müəyyən etmələrini və işçiləri uyğun təlimlərlə hazırlamalarını təmin edir. Nəqliyyat sektoru kimi sahələrdə, yeni texnologiyaların tətbiqi və təlimlər, şirkətlərin bazarda daha rəqabətqabiliyyətli olmalarına kömək edir.
- **İnnovativ texnologiyalar və uyğunlaşma**: ERP sistemləri vasitəsilə işçilərin yeni texnologiyalara uyğunlaşması və texnoloji dəyişikliklərə cavab verməsi sürətləndirilməlidir. Nəqliyyat sektoru xüsusilə sürətli texnoloji inkişaflarla qarşı-qarşıya olduğu üçün işçilərin bu dəyişikliklərə uyğunlaşması, sektorda müvəffəqiyyət üçün vacibdir.

ERP sistemləri, yalnız yerli miqyasda deyil, qlobal səviyyədə də insan resursları idarəçiliyini təkmilləşdirir. Bu sistemlər, qlobal əməliyyatların daha koordinasiya edilmiş şəkildə idarə olunmasına, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşmağa və təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. İnsan resurslarının optimallaşdırılması və strateji idarə edilməsi, şirkətlərin beynəlxalq bazarda uğur qazanmasına və davamlı inkişaf etməsinə imkan verir. ERP sistemlərinin qlobal səviyyədə tətbiqi, nəqliyyat şirkətlərinin uzunmüddətli iqtisadi uğurlarını təmin edən mühüm bir vasitəyə çevrilir [10].

Nəticə

Nəqliyyat sektoru müasir iqtisadiyyatda mühüm rola sahibdir və bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin işçilərinin effektiv idarə olunması, əməliyyatların optimallaşdırılması və ümumi fəaliyyətin səmərəliliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, nəqliyyat şirkətlərinin insan resursları idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün güclü vasitələr təqdim edir. Bu sistemlərin tətbiqi, insan resursları sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, şirkətlərin iqtisadi performansını müsbət təsir edir.

ERP sistemlərinin tətbiqi, nəqliyyat şirkətlərində əməliyyatların daha səmərəli şəkildə aparılmasına imkan verir. Əməkdaşların iş performansının izlənməsi, resursların optimallaşdırılması və idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması sayəsində işlər daha sürətli və dəqiq şəkildə həyata keçirilir. Bu, şirkətlərin əməliyyat xərclərini azaltmalarına və resursları daha düzgün istifadəyə yönəltmələrinə şərait yaradır. Əməliyyatların optimallaşdırılması, həmçinin qərar qəbul etmə proseslərinin sürətini artırır, bu da şirkətlərin bazar dəyişikliklərinə daha çevik və effektiv cavab vermələrinə kömək edir.

ERP sistemləri, insan resursları funksiyalarını genişləndirir və onların idarə edilməsini daha mütəşəkkil və şəffaf edir. İşə qəbul, təlim, inkişaf, əmək haqqı və fəaliyyət qiymətləndirməsi kimi əsas HR fəaliyyətləri ERP vasitəsilə daha səmərəli həyata keçirilir. Məsələn, işə qəbul prosesində ERP sistemləri potensial namizədləri izləmə və qiymətləndirmə imkanları təqdim edərək, ən uyğun namizədlərin

seçilməsini təmin edir. Təlim və inkişaf sahəsində isə ERP sistemləri işçilərin bacarıqlarını izləyərək, təlim ehtiyaclarını vaxtında müəyyən edir və buna uyğun tədbirlər görür.

ERP sistemlərinin tətbiqi nəticəsində nəqliyyat şirkətləri bir çox iqtisadi fayda əldə edir. İlk növbədə, əməliyyat xərcləri azalır, çünki resursların idarə edilməsi və proseslərin avtomatlaşdırılması sayəsində insan müdaxiləsi minimuma endirilir. Bununla yanaşı, işçi məhsuldarlığı artır, çünki ERP sistemləri işçilərin iş yükünü düzgün təhlil edir və onlara daha optimallaşdırılmış iş şəraiti təqdim edir. Bu da öz növbəsində ümumi məhsuldarlığın artmasına və şirkətlərin daha az xərclə daha çox iş görmələrinə imkan verir.

ERP sistemləri həmçinin, şirkətlərin qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir. Real vaxtda məlumatların əldə olunması, menecerlərə və rəhbərliyə operativ və doğru qərarlar vermək imkanı yaradır. Bu, xüsusilə nəqliyyat sektoru kimi sürətlə dəyişən və tələbkar bazarda böyük əhəmiyyət daşıyır.

ERP sistemləri nəqliyyat şirkətlərinə yalnız yerli səviyyədə deyil, qlobal bazarda da rəqabət üstünlüyü təmin edir. Qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün ERP sistemləri, müxtəlif coğrafi bölgələrdəki işçi resurslarını effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Həmçinin, fərqli ölkələrdəki hüquqi və mədəni tələbləri izləməklə şirkətlərin beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərərkən əməliyyatlarını daha uyğun şəkildə həyata keçirməsinə kömək edir.

Beynəlxalq əməliyyatlar zamanı, ERP sistemləri hər bir regionun tələblərinə uyğun işçi resurslarının idarə edilməsini təmin edir, bu da şirkətlərin hüquqi uyğunluq və təhlükəsizlik standartlarına riayət etmələrinə kömək edir. Bunun nəticəsində, nəqliyyat şirkətləri daha səmərəli və çevik şəkildə fəaliyyət göstərərək, qlobal bazarda uzunmüddətli üstünlük əldə edirlər.

ERP sistemlərinin tətbiqi yalnız qısa müddətli iqtisadi faydalarla məhdudlaşmır. Bu sistemlər uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün də əhəmiyyətli rol oynayır. İşçi qüvvəsinin inkişafını izləmək, təlim ehtiyaclarını vaxtında müəyyənləşdirmək və əməkdaşların bacarıqlarını inkişaf etdirmək şirkətlərin dayanıqlı işçi qüvvəsi yaratmasına kömək edir. Bundan əlavə, ERP sistemləri məlumatların düzgün təhlilini və şirkətin ümumi fəaliyyətini izləməyə imkan verdiyi üçün, şirkətlər uzunmüddətli planlama və strategiya inkişaf etdirə bilirlər. Bu, gələcəkdə şirkətlərin daha səmərəli və strateji qərarlar qəbul etmələrini təmin edir.

ERP sistemləri, nəqliyyat şirkətlərinin müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərərkən yerli əmək qanunvericiliyi və təhlükəsizlik tələblərinə riayət etmələrini asanlaşdırır. İnsan resursları idarəçiliyində hüquqi uyğunluğun təmin olunması, əməliyyatların qanuni cəhətdən təhlükəsiz və etibarlı şəkildə aparılmasına imkan verir. Bu, həm də şirkətin işçi təhlükəsizliyi və sağlamlığını qorumağa kömək edir, hüquqi və maliyyə risklərini azaldır.

Nəticə olaraq, ERP sistemlərinin nəqliyyat şirkətlərində tətbiqi insan resursları idarəçiliyini daha effektiv, şəffaf və mütəşəkkil hala gətirir. Bu sistemlər, həm əməliyyat səmərəliliyini artırır, həm də işçi resurslarının idarə edilməsini

optimallaşdırır. Şirkətlər əməliyyat xərclərini azaldır, məhsuldarlığı artırır, qlobal miqyasda rəqabət üstünlüyü qazanır və uzunmüddətli inkişaf üçün möhkəm bir zəmin yaradır. Nəqliyyat sektoru kimi sürətli dəyişən bazarda bu cür sistemlərin tətbiqi, şirkətlərin uğurlu və davamlı fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ahmed, S., & Hossain, M. (2019). "ERP and its Role in Human Resource Management in Transport and Logistics Industry." International Journal of Advanced Engineering and Technology, 10(3), 99-112.
2. Bhatti, M. I., & Dahiya, R. (2018). "Impact of Enterprise Resource Planning (ERP) on Employee Performance and Organizational Efficiency in the Transport Sector." International Journal of Information Management, 38(1), 85-93.
3. Büyüközkan, G., & Göçer, F. (2022). "Impact of Digital Transformation on ERP Systems and Employee Performance in Transportation Enterprises." Journal of Engineering and Technology Management, 59, 101569.
4. Davis, J. P., & Kong, X. (2020). "ERP Systems in the Transportation Industry: Challenges and Benefits." International Journal of Operations & Production Management, 40(11), 1087-1103.
5. Garg, D., & Bhargava, S. (2021). "ERP Systems and Their Impact on Human Resources Management in Transportation Sector: A Case Study." International Journal of Project Management, 39(6), 570-583.
6. Koc, A. T., & Yalçın, S. (2017). "A Study on the Influence of ERP System Implementation on Human Resource Management in Logistics Companies." Journal of Logistics, 10(2), 134-148.
7. Kumar, A., & Srivastava, P. (2023). "Optimization of Human Resource Management in Logistics Companies through ERP Systems." Journal of Manufacturing Technology Management, 34(4), 504-520.
8. Sweeney, J., & Green, J. (2016). "The Impact of ERP Systems on Supply Chain Performance in the Transportation Industry." Journal of Business Logistics, 37(4), 280-298.
9. Wang, Z., & Liu, S. (2024). "Exploring the Economic Benefits of ERP System Implementation in Human Resource Management within the Transportation Industry." Journal of Transportation Economics and Policy, 58(2), 234-248.
10. Zhou, L., & Li, G. (2015). "Enterprise Resource Planning (ERP) Systems and Organizational Performance: A Literature Review and Future Research Directions." Journal of Business Research, 68(5), 1061-1070.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 06.01.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2025

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 81-98s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 81-98.

UOT: 336
Ayşən VƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
Aysenvelizade02@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-8844-4245
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.6

"KAPİTAL BANK" BANKININ MALİYYƏ SAĞLAMLIĞININ MALİYYƏ ƏMSALLARINA YÖNƏLİK ARAŞDIRILMASI

Xülasə: Maliyyə sağlamlığı bankların uzun müddət və stabil şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün tələb olunan maliyyə gücü və imkanlarını ifadə edir. Bu sağlamlıq bankların borclarını ödəmə, kredit vermə və digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bankların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və izlənilməsi üzrə tədqiqatlar milli iqtisadiyyatların əsas diqqət mərkəzində olan sahələrdən birini təşkil edir. Bu kontekstdə həll olunan mühüm məsələlərdən biri də maliyyə dayanıqlığıdır. Bank sektorunda maliyyə dayanıqlığı bankların iqtisadi dalğalanmalara və maliyyə zəifliklərinə qarşıdurma qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Bankların kapitalının qeyri-adekvatlığı, aktivlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, likvidlik riskləri və inflyasiya dərəcələrinin dəyişməsi kimi amillər maliyyə kövrəkliyi amillərindəndir və bankların davamlılığına birbaşa təsir göstərə bilər. Araşdırmada bankların maliyyə sistemindəki yeri və əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir. Xüsusilə, "Kapital Bank" bankı üzərindən aparılan bu araşdırmada 2023-2024-cü illərin eyni dövrünə aid məlumatlar əsasında bankın maliyyə dayanıqlığı araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi "Kapital Bank"ın maliyyə konsepsiyasını maliyyə əmsalları vasitəsilə araşdırmaq və onun 2024-cü il üçün maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdir. Tədqiqatda bankın fəaliyyəti gəlirlilik, likvidlik və kapital adekvatlığı əmsalları vasitəsilə ölçülmüşdür.

Açar sözlər: Maliyyə sağlamlığı, Bank sistemi, Maliyyə əmsalları, "Kapital Bank".

Ayşen VELİZADE

"KAPİTAL BANK" BANKASININ FİNANSAL SAĞLAMLIĞININ MALİ ORANLARA İLİŞKİN İNCELENMESİ

Özet: Finansal sağlamlık bankaların uzun vadede istikrarlı bir şekilde faaliyet gösterebilmesi için gerekli olan mali gücü ve kapasiteyi ifade eder. Bu sağlamlık bankaların borçlarını ödeme, kredi verme ve diğer finansal işlemleri gerçekleştirme yeteneğini doğrudan etkiler. Bankaların performanslarının değerlendirilmesi ve

izlenilmesine yönelik çalışmalar ülke ekonomilerinin temel odak alanlarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda ele alınan önemli konulardan biri de finansal sağlamlıktır. Bankacılık sektöründe finansal sağlamlık, bankaların ekonomik dalgalanmalara ve finansal kırılganlıklara karşı direnç gösterebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Bankaların sermaye yetersizlikleri, varlık kalitesindeki düşüşler, likidite riskleri ve enflasyon oranlarındaki dalgalanmalar gibi unsurlar finansal kırılganlık faktörleri arasında yer almakta ve bankaların sürdürebilirliğini doğrudan etkileyebilmektedir. Çalışmada bankaların finansal sistemdeki yeri ve önemine değilmiştir. Özellikle, "Kapital Bank" bankası üzerinden yapılan bu çalışmada bankanın 2023-2024 yıllarının aynı döneme ait bilgileri üzerinden finansal sağlamlığı incelenmiştir. Çalışmanın amacı "Kapital Bank" bankasının mali oranlar üzerinden finansal kavramını araştırmak ve 2024 yılındakı finansal durumunu değerlendirmektir. Araştırmada karlılık, likidite, sermaye yeterlilik oranları yardımıyla bankanın performansı ölçülmüştür.

Anahtar kelimeler: Finansal sağlamlık, Bankacılık sistemi, Finansal oran analizleri, "Kapital Bank".

Ayshan VALIZADA

EXAMINATION OF THE FINANCIAL SOUND OF THE BANK "KAPITAL BANK" WITH REGARDS TO FINANCIAL RATIOS

Abstract: Financial soundness refers to the financial strength and capacity of banks to operate stably in the long term. This soundness directly affects the ability of banks to repay debts, extend credit and carry out other financial transactions. Studies on evaluating and monitoring the performance of banks constitute one of the main focus areas of national economies. One of the important issues addressed in this context is financial soundness. Financial stability of the banking sector is defined as the ability of banks to withstand economic fluctuations and financial vulnerabilities. Factors such as lack of bank capital, declining asset quality, liquidity risks and inflation fluctuations are among the factors of financial instability and can directly affect the stability of banks. İn this study, the place and importance of banks in the financial system are discussed. Especially the financial soundness of the bank "Kapital Bank" is analyzed through the information of the bank for the same period of 2023-2024 in the study. The purpose of the study is to study the financial concept of "Kapital Bank" through financial ratios and assess its financial position in 2024. İn the study, the performance of the bank was measured with the help of profitability, liquidity and capital adequacy ratios.

Keywords: Financial soundness, Banking system, Financial ratio analysis, "Kapital Bank".

Айшан ВАЛИЗАДА

ИССЛЕДОВАНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКА «КАПИТАЛ БАНК» С УЧЕТОМ ФИНАНСОВЫХ КОЭФФИЦИЕНТОВ

Абстракт: Финансовая устойчивость относится к финансовой устойчивости и способности банков стабильно работать в долгосрочной перспективе. Эта устойчивость напрямую влияет на способность банков погашать долги, предоставлять кредиты и осуществлять другие финансовые операции. Исследования по оценке и мониторингу деятельности банков составляют одно из основных направлений национальной экономики. Одним из важных вопросов, рассматриваемых в этом контексте, является финансовая устойчивость. Финансовая устойчивость банковского сектора определяется как способность банков противостоять экономическим колебаниям и финансовой уязвимости. Такие факторы, как нехватка капитала банков, снижение качества активов, риски ликвидности и колебания темпов инфляции, относятся к числу факторов финансовой нестабильности и могут напрямую влиять на устойчивость банков. В этом исследовании обсуждаются место и значение банков в финансовой системе. В частности, финансовая устойчивость банка «Kапитал Банк» анализируется с помощью информации банка за тот же период 2023-2024 годов в исследовании. Цель исследования - изучить финансовую концепцию «Капитал Банка» через финансовые коэффициенты и оценить его финансовое положение в 2024 году. В исследовании эффективность банка измерялась с помощью коэффициентов прибыльности, ликвидности и достаточности капитала.

Ключевые слова: Финансовая устойчивость, банковская система, анализ финансовых коэффициентов, «Kапитал банк».

Giriş

Banka insanların ve kurumların para işlemleri yapabileceği, finansal hizmetler sunan bir kuruluştur. Bankalar mevduat kabul eder, kredi verir, para transferleri yapar ve genellikle tasarruf hesabı, kredi kartı ve yatırım hizmetleri gibi finansal ürünler sunar.Onlar finansal sistemin temelini oluşturarak fon fazlası olanlarla fon eksiği olanlar arasında finansal aracılık sağlarlar. Aynı şekilde bankalar ekonominin bir çok alanını da etkilemektedirler. Bu sebeple ekonomik büyüme, mali istikrar ve diğer para politikası hedeflerine ulaşmak, uluslararası ticareti geliştirmek ve güçlü bir ekonomik yapıya sahip olmak ancak gelişmiş ve güçlü bir bankacılık sektörüyle mümkün ola bilir.

“Finansal sağlamlık” nedir? Bankaların finansal sağlamlığına etki eden faktörler nelerdir? Azerbaycanın en büyük bankalarından olan “Kapital Bank” bankası finansal açıdan ne kadar sağlamdır?

Bankacılık faaliyyetleri doğası gereği bünyesinde her zaman risk unsurları barındırmaktadır. Temel olarak bankaların hem kendi yapısal özellikleri, hem de

ekonominin genel durumundan kaynaklı olarak kendi yapıları içerisinde bulundurdukları kırılganlıklara karşı dayanıklılığını ifade etmektedir. Tüm bulunan kırılganlıkların azaltılabilmesi için risklerin iyi yönetilmesi, bankaların performanslarının ve mali yapılarının takip edilmesi gerekmektedir. Bankaların performanslarının değerlendirilmesi ve takibine yönelik çalışmalar ülke ekonomilerinin odak noktasındadır. Bu kapsamda ele alınan çalışma alanlarından birini ise finansal sağlamlık oluşturmaktadır [Yıldırım, 2021 s 10]. Finansal sağlamlık bankaların kısa ve uzun vadeli finansal yükümlülüklerini zamanında yerine getirebilme gücü olarak tanımlanmaktadır [Ouma ve Kirori, 2019 s 93].

Bankacılık sektöründe sağlamlık bankaların finansal kırılganlıklara karşı dayanıklılığı olarak da ifade edilmektedir. Bankaların sermaye yetersizlikleri, aktif kalitelerinin düşük olması, likidite yetersizlikleri, enflasyon oranları vb. finansal durumlar bankalar için kırılganlık unsurunu oluşturmaktadır.Çalışmada öncelikle bankaların tarihi gelişimi, finansal sistemdeki yeri ve önemine değinilmiştir. Aynı zamanda diğer bölümde "Kapital bank" bankasının likidite, karlılık, sermaye yeterliliği oranları üzerine bankanın finansal durumu incelenmiştir.

Çalışmanın amacı "Kapital Bank" bankasının finansal sağlamlığını belirleyerek devlet ekonomisine katkısını ve finansal sağlamlığını güçlendiren faktörleri araştırmaktır.

Finansal sağlamlık ve kırılganlık üzerine teorik çerçeve

Finansal sağlamlık bir bankanın hem kısa, hem de uzun vadeli finansal yükümlülüklerini yerine getirebilme yeteneğini ve olası finansal krizlere karşı dirençli olma durumunu ifade eder. Bankaların finansal sağlamlıkları ekonomik dalgalanmalar, kredi ve piyasa riskleri, operasyonel zorluklar ve diğer dışsal etkiler karşısında dayanıklı olmalarını sağlar. Bu sağlamlık yalnızca bankaların sağlıklı bir şekilde faaliyyet göstermesini değil, aynı zamanda genel ekonomik istikrarı ve finansal sistemin güvenirliliğini de korur.

Finansal sağlamlık bankacılık sektörünün gerekli sermaye seviyesine sahip olması ve finansal yükümlülüklerini vaktinde yerine getirebilme kapasitesini gösteren bir kavram olarak tanımlanabilir [Sanar ve Kara, 2016 s 114]. Bankaların finansal sağlamlığını analiz etmek için en yaygın kullanılan göstergeler şunlardır:

- Karlılık Oranları bankaların operasyonel verimliliğini ve uzun vadeli finansal sürdürülebilirliğini gösterir.
- Likidite Oranları bankaların kısa vadeli borçlarını ödeme kapasitesini gösterir ve bankanın finansal sağlamlığını değerlendiren kritik göstergelerdendir.
- Sermaye Yeterliliği Oranları bankanın toplam riskli varlıklara karşı sahip olduğu sermayenin oranını gösterir. Bu finansal sağlığın belirleyici ölçütüdür.

Bankacılık sektörünün finansal sağlamlığı genel ekonomi için büyük bir öneme sahiptir. Bankalar ekonomideki kaynakların doğru şekilde tahsis edilmesine ve verimli kullanılmasına olanak tanır. Aynı zamanda tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesini sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik ederler [Selimler ve

Karadağ, 2020 s 81]. Bankaların ekonomiye olan etkisi finansal sistemdeki önemli rollerinden kaynaklanır ve bu durum "sistemik risk" kavramıyla açıklanır. Bankacılık sektöründe sistemik risk birden fazla bankanın aynı anda başarısız olma olasılığını ifade eder. Bankaların başarısızlığı özellikle mevduat sahipleri ve alacaklılar gibi taraflara karşı olan yükümlülüklerin yerine getirilememesi durumu olarak tanımlana bilir [Kaufman, 1996 s 19].

Bankalarda finansal kırılganlık bankaların mali durumunun zayıflaması ve ekonomik ya da operasyonel şoklar karşısında savunmasız hale gelmesi anlamına gelir. Bu durum bankaların likidite seviyeleri, sermaye yeterlilikleri, kredi portföylerinin kalitesi, piyasa koşulları ve yönetim hataları gibi faktörlerden kaynaklana bilir. Finansal kırılganlık bankaların kısa vadede ödeme yükümlülüklerini yerine getirme yeteneğini ve uzun vadede finansal sürdürülebilirliklerini olumsuz yönde etkileye bilir. Finansal kırılganlık aşağıdaki etmenlerden kaynaklanabilir:

- Makroekonomik etmenlere ekonomik durgunluk, yüksek enflasyon, faiz oranlarındaki dalgalanmalar ve döviz kuru krizleri gibi etmenler aittir. Bu gibi makroekonomik etmenler bankaların faaliyyetlerini zayıflata bilir [Parasız, 2011 s 130].
- Mikroekonomik etmenler olarak bankaların iç yapısal problemleri, yönetim kusurları, sermaye yeterliliğinin düşük olması ve kötü kullanılan kredi portföyleri bankalarda finansal kırılganlık yarata bilir [Parasız, 2011 s 127].
- Genel yapısal sorunları ifade eden yapısal etmenler finansal sektöre duyulan güvenin azalmasına ve bankaların risklere daha açık hale gelmesine neden ola bilir. Finansal tablolardaki yetersizlikler, denetimdeki eksiklikler bankaların kırılganlıklarını artıran yapısal unsurlar arasında yer almaktadır [Parasız, 2011 s 130].
- Bankaya özgü etmenler bankaların tek bir sektöre ve ya coğrafi bölgeye bağımlı olması, belirli bir alanla ilgili risklerin artmasına neden ola bilir.

Finansal sağlamlığı değerlendire bilmek ve güçlendire bilmek için farklı teorik modeller geliştirilmiştir. Bu nedenle literatürde bankaların finansal sağlamlıklarının farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde ele alındığı pek çok çalışma bulunmaktadır. Aşağıda bankaların finansal sağlamlıklarını değerlendiren başlıca teorik bakış açıları ve bu yaklaşımların finansal sağlamlık üzerindeki etkilerine dair genel bir özet sunulmaktadır.

1.Bankaların finansal sağlamlıklarını anlamada önemli bir diğer teorik yaklaşım ise risk yönetimi ile ilgilidir. Bankalar kredi riski, piyasa riski, operasyonel risk, faiz oranı riski ve likidite riski gibi çeşitli risklerle karşı karşıyadır. Bu riskleri yönetebilme yetenekleri bankaların finansal sağlamlıklarını doğrudan etkiler. "Portföy Teorisi" (Markowitz, 1952) bankaların varlık portföylerini çeşitlendirerek risklerini nasıl minimize edebileceklerini açıklar. Varlık çeşitlendirmesi bankaların potansiyel zararlarını azaltmalarına ve daha sağlam bir finansal yapı kurmalarına yardımcı olabilir.

2.Sermaye yapısı teorisi bankaların finansal sağlamlıklarını nasıl etkileyen bir diğer önemli faktör olarak sahip oldukları sermaye miktarının bankaların genel finansal durumu üzerindeki rolünü inceleyen bir yaklaşımdır. "Modigliani-Miller Teoremi"nin (1958) temel varsayımı piyasa koşullarının mükemmel olduğu ve vergi, iflas maliyetleri gibi faktörlerin devreye girmediği durumda sermaye yapısının, şirketin değerini etkilemeyeceği yönündedir. Ancak, bankaların faaliyetleri genellikle bu koşullarda gerçekleşmediğinden, sermaye yapısının bankaların finansal sağlamlıkları üzerinde belirleyici bir etkisi vardır. Basel düzenlemeleri gibi uluslararası standartlar bankaların yeterli sermaye tutmaları gerektiğini öngörmektedir.

3.Bankaların finansal sağlamlığını etkileyen bir diğer önemli teorik çerçeve mikroekonomik ve makroekonomik faktörlerin rolünü inceleyen yaklaşımlardır. Bankaların faaliyet gösterdiği ekonomik ortam onların finansal sağlamlıklarını doğrudan etkiler. "Asimetrik Bilgi ve Aşırı Borçlanma" (Jensen & Meckling, 1976) teorisine göre bankalar kredi verirken karşı taraf hakkında yeterli bilgiye sahip olmayabilirler. Bu asimetrik bilgi durumu bankaların borçlanma kararlarını etkileyebilir ve yüksek borçlanma seviyeleri bankaların finansal sağlamlıklarını zayıflatabilir.

4.Likidite bankaların finansal sağlamlıkları açısından kritik bir faktördür. Bir bankanın nakit akışlarını ve ödeme yükümlülüklerini karşılayabilmesi için likiditeyi etkin bir şekilde yönetmesi gerekir. Bu bağlamda finansal sağlamlık ve likidite arasındaki ilişkiyi açıklayan bazı teoriler mevcuttur. "Likidite Güvenliği Hipotezi" (Diamond & Dybvig, 1983) - bu teori bankaların kısa vadeli yükümlülükleri ve uzun vadeli varlıkları arasında bir uyumsuzluk olduğunu ileri sürer. Bu durum bankaların likidite krizlerine girmesine neden olabilir. Bu yüzden bankaların likidite riskini yönetmek ve kısa vadeli ödeme yükümlülüklerine karşı yeterli likidite sağlamak önemlidir.

Azerbaycan bankacılık sektörünün genel görünümü

28 Mayıs 1918-de Azerbaycan devlet tarihinin şanlı sayfalarından biri olarak Müslüman Doğunun ilk demokratik cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyet hükümeti Birinci Dünya Savaşından miras kalan ağır siyasi ve sosyo-ekonomik krizin üstesinden gelmek amacıyla vergi-bütçe, para dolaşımı, mülkiyet ilişkilerini kapsayan geniş bir reform paketini hayata geçirdi. Toplamda 200-e yakın yasa tasarısı geliştirilip meclise sunuldu ve çoğu onaylandı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinin yarattığı devlet olmanın özelliklerinden biri de ulusal banknotlar ve bağımsız bir merkez bankasıydı. 7 Mart 1919-da hükümet Azerbaycan Devlet Bankasının kurulması teklifini onayladı. 16 Eylül 1919-da Parlamento Tüzüğü onayladı, 30 Eylülde bankanın açılış töreni yapıldı ve Azerbaycan Devlet Bankası faaliyete geçti. Azerbaycanda merkez bankacılığının kuruluşu bu tür karmaşık tarihsel koşullarla örtüşmektedir [https://www.cbar.az/page-4/history].

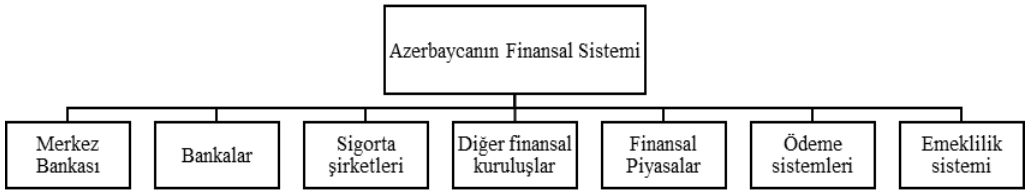
Azerbaycanın 20. yüzyılda ikinci kez bağımsızlığını kazanmasından kısa bir süre

sonra - Şubat 1992-de Azerbaycan Milli Bankası adı altında Merkez Bankası kuruldu. Bankanın asıl görevi mali amaçlarla para basmaktı. Kamu yaşamının her alanında olduğu gibi sosyo-ekonomik alanda da istikrar Azerbaycan halkının ısrarı ve talebi üzerine milli lider Haydar Aliyevin 1993 yılında siyasi liderliğe dönmesinden sonra gerçekleşti. Her şeyden önce Büyük Önder sosyal ve siyasi istikrarı yaratmış, devletin temellerini zayıflatan güçleri ustalıkla etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Bu doğrultuda, 15 Haziran 1994-te imzalanan "Nüfusun sosyal korunmasının güçlendirilmesi ve ekonominin mali durumunun istikrara kavuşturulmasına yönelik tedbirler hakkında" programlı Kararname tarihi önem kazandı. Böylece Merkez Bankası bağımsız bir para ve kredi politikası uygulama olanağına kavuştu. 1995 yılı başından itibaren döviz piyasasında istikrar sağlanmıştı.

Petrol gelirlerinin ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması için aktif olarak kullanılması koşullarında Merkez Bankası döviz kurunun güçlenmesini ve enflasyon arasında optimal bir denge oluşturmayı başardı. Banka fazla döviz arzını kısırlaştırarak ekonominin gerekli likidite ihtiyacını karşılamış, aynı zamanda manat döviz kurunu keskin bir güçlenmeden korumuştur [https://www.cbar.az/page-4/history].

Milli Liderin iktidara dönüşü diğer alanlarda olduğu gibi finans ve bankacılık sisteminin oluşumunda da bir dönüm noktasıydı. "Her milletin bankası ekonomisinin ve finansının en güvenilir parçasıdır." sloganıyla benimsediği programlarla bankacılık sistemi sağlıklı hale getirilmiş, ciddi konsolidasyon ve yeniden yapılanma süreçleri başlatılmış, özel banka sayısı optimize edilmiştir.

Azerbaycandaki mali sistem borçlanma ve borç verme ile varlıkların transferine ilişkin hükümet politikası ve düzenlemelerinden oluşmaktadır. Finansal sistem bankalar, sigorta şirketleri, çeşitli finansal kuruluşlar, emeklilik düzenlemeleri, finansal piyasalarda yapılan işlemler ve ödeme sistemlerinin tümünden meydana gelmektedir. Azerbaycanın finansal sistemi şu temel bileşenlerden oluşmaktadır:

Grafik. 1 Azerbaycanın Finansal sistemi (www.cbar.az)

Azerbaycan Cumhuriyetinin bankacılık sistemi mali piyasaları denetleyen düzenleyici organ, Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası ve kredi veren finansal kuruluşları içermektedir. Günümüzde bankaların rolü giderek artmakta ve ekonomi için temel unsurlardan biri haline gelmektedir. Azerbaycan Merkez Bankası son yıllarda ülkenin bankacılık sektörünü güçlendirmek amacıyla gerçekleştirdiği

reformlarla olumlu sonuçlar elde etmiştir. Bu reformlar bankacılık sisteminin daha etkin hale gelmesini, kredi portföyünün sağlamlaştırılmasını, likiditenin artmasını, sistemdeki banka sayısının çoğalmasını ve ekonomiye katkı sağlamayan sorunlu bankaların ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Şu anki önceliklerden biri kredi faiz oranlarını düşürmektir. Petrol dışı sektörlerin iş ortamını iyileştirmek ve sürdürülebilir kalkınmalarını sağlamak için işletmelere ve topluma uygun borç verme koşullarının sağlanması büyük önem taşımaktadır [Memmedov Z.F., 2013 s. 75-85].

Azerbaycan Merkez Bankası 2024 yılının sonunda finansal piyasa katılımcıları hakkında genel bir özet paylaşmıştır. Merkez Bankasının verilerine göre finansal piyasa katılımcılarının 2023-2024 yıl boyunca değişen sayıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

	Bankaların sayı	Devlet bankaları	Özel bankalar	Yabancı sermayeli bankalar	Yılın başından lisans alan bankaların sayısı	Yılın başından lisansı iptal edilmiş bankaların sayısı
31.10.2019	30	2	28	14	0	0
31.10.2020	26	2	24	12	0	4
31.10.2021	26	2	24	12	0	0
31.10.2022	25	2	23	11	0	1
31.10.2023	23	2	21	9	0	2
31.10.2024	22	2	20	9	0	1

Tablo. 1 Finansal Piyasa Katılımcıları (Azerbaycan Merkez Bankası, Finansal piyasaların katılımcıları hakkında genel bilgi (2024) / www.cbar.az)

31 Ekim 2024 itibarıyla faaliyet gösteren 22 bankanın şube sayısı 481, bölüm sayısı 88, ATM sayısı ise 3.180 oldu. Raporlama ayında bankacılık sektöründeki çalışan sayısı %1,5 yani 370 kişi artarak 25.066-ya ulaştı (%6,4 ve ya yıl başından itibaren 1.497 çalışan). Aktif bankaların toplam varlıkları 49.697,8 milyon manat, toplam yükümlülükler 43.254,6 milyon AZN, bakiye sermaye 6.443,2 milyon manat

olmuştur. Kredi portföyündeki büyüme 2024 yılın ekim ayında da devam etti. Rapor bankaların kredi portföyü %1,4 yani 374,6 milyon AZN artarak 27.080,5 milyon manata yükseldi [Azerbaycan Merkez Bankası 31.10.2024 İstatistik Bületen].

Bankaların temel amacı diğer işletmeler gibi kar elde etmek olup, bu doğrultuda hissedarlarına karşı sorumluluk taşımaktadırlar. Banka yönetimi kar sağlayarak hissedarlarının servetini artırmaktan sorumludur. Bu hedef gerçekleştirilmediği takdirde, bankaların iflası söz konusu olabilir ve bu durumda banka hissedarları yatırımlarını tamamen kaybetme riskiyle karşılaşabilirler. Bu nedenle, bankaların finansal yapılarının sağlam olup olmadığının değerlendirilmesi büyük önem taşır [Yıldırım, 2021 s 846].

“Kapital Bank” bankasının finansal performansı ve oran analizleri

Mali tablolar bir işletmenin mali durumunu, faaliyetlerini ve nakit hareketlerini belirgin dönemler itibarıyla gösteren raporlardır. Bu raporlar işletmenin geçmiş performansını değerlendirmek ve geleceğe yönelik finansal açıdan sağlam kararlar almak için önemli bilgiler sunar.Yatırımcılar, analistler ve yöneticiler bu tablolar aracılığıyla şirketin finansal yapısını, ödeme gücünü, karlılığını ve nakit akışlarını inceleyerek işletmenin finansal sağlığını değerlendirirler.Finansal oran analizi bir işletmenin finansal durumunu ve performansını değerlendirmek için mali tablolardan (gelir tablosu, bilanço, nakit akış tablosu vb.) alınan verilerin kullanıldığı bir yöntemdir. Bu analiz şirketin mali sağlığını, karlılığını, borç ödeme kapasitesini ve verimliliğini daha iyi anlayabilmek için farklı oranlar hesaplar.Finansal oranlar işletmenin likidite durumunu, kar elde etme gücünü, borçlarını ödeme yeteneğini ve genel operasyonel verimliliğini değerlendirmek amacıyla kullanılır [Özyürek, Hamide, and Elif Erdoğan. “Finansal kurumlarda mali analiz ve bir uygulama.” *Ekonomi Bilimleri Dergisi* 3.2 (2011)].

“Kapital Bank” 150 yıldan uzun bir süredir Azerbaycan Tasarruf Bankasının halefi olarak başarılı bir şekilde faaliyet göstermektedir. Şu anda Azerbaycandaki en geniş hizmet ağına sahip finansal kuruluş olarak öne çıkan “Kapital Bank” evrensel bir banka olarak 5 milyondan fazla bireysel müşteri ve 22 binden fazla kurumsal müşteriye hizmet sunmaktadır. Ayrıca devletin yürüttüğü sosyal programlara aktif katılım sağlayan banka reel sektörün gelişimine yönelik çeşitli projeleri hayata geçirmektedir. “Kapital Bank”-ın hisselerinin %81,08-i "Paşa Holding"-e, %7,52-si "Paşa Sigorta" -ya aitken geri kalan %11,40-lık kısmı ise diğer tüzel ve gerçek kişilere aittir. Bankanın kayıtlı sermayesi 265,849,999.85 AZN olarak belirlenmiştir [https://www.kapitalbank.az/about]

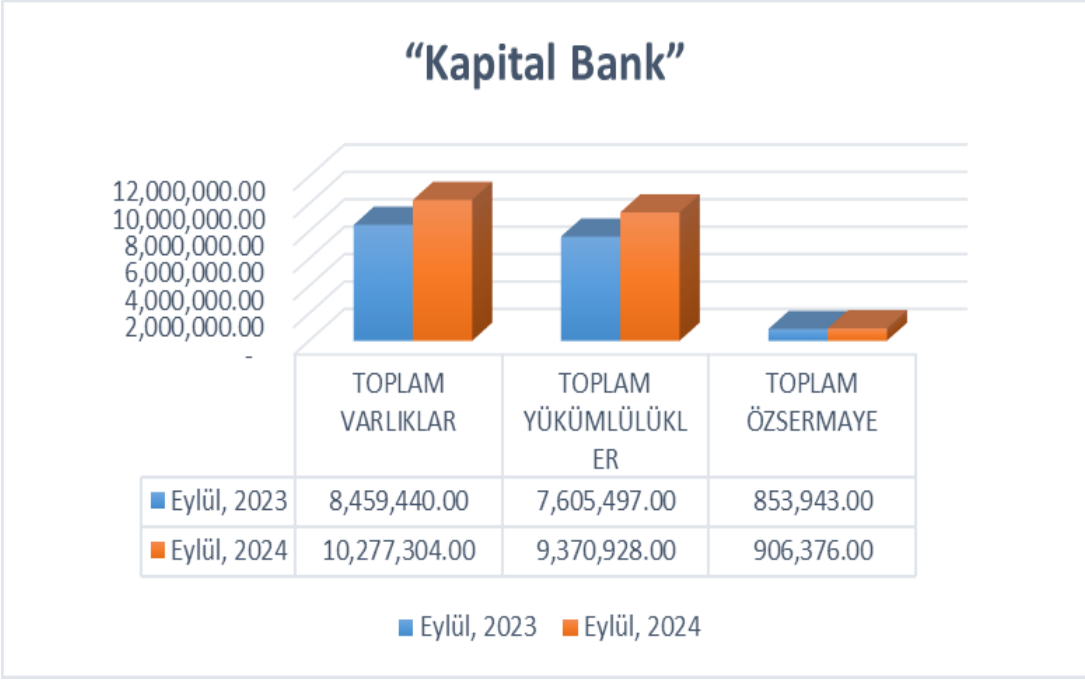
“Kapital Bank” bankasının mali durumunu ve finansal sağlığını değerlendirmek için mali (bilanço ve nakit akışı) tabloları kullanılmıştır. 2023-2024 yıllarının aynı döneme ait mali tablosu (bilançosu) aşağıda belirtilmiştir:

(bin AZN)

VARLIKLAR	***Eylül, 2023***	***Eylül, 2024***
Nakit ve nakit benzerleri	1,492,533	2,348,428
Ticaret ve yatırım amaçlı menkul kıymetler	2,211,880	2,296,323
Bankalar ve diğer finansal kuruluşlardaki mevduatlar	765,286	177,620
Bankalara ve diğer finansal kuruluşlara verilen krediler	28,026	23,597
Müşterilere verilen krediler	3,916,565	5,114,906
a)tüketici kredileri	2,148,372	2,815,683
b)işletme kredileri	1,229,189	1,689,217
c)gayrimenkul kredileri	539,004	610,006
d)diğer krediler	0	0
Olası kayıplar için oluşturulan amaçlı rezerv	(430,879)	(542,548)
Müşterilere verilen krediler (net)	3,485,686	4,572,358
Mülk ve ekipman	78,884	87,419
Maddi olmayan duran varlıklar	25,960	34,779
Ertelenmiş vergi varlıkları	47,255	71,380
Yatırımlar ve finansal katılım (net)	74,554	139,574
Bilanço dışı varlıklara ilişkin potansiyel zararlar karşılığı	(5,124)	(2,128)
Diğer varlıklar	254,499	527,956
TOPLAM VARLIKLAR	**8,459,440**	**10,277,304**
YÜKÜMLÜLÜKLER		
Mevduatlar	6,483,096	7,937,697
a)gerçek kişilerin mevduatları	1,860,665	2,585,179
b)tüzel kişilerin mevduatı	4,622,430	5,352,518
Merkez bankası ve devlet fonlarına karşı yükümlülükler	1,080	540
Kredi kuruluşlarına ve diğer mali kuruluşlara karşı yükümlülükler	767,122	720,590
Borçlanma senetleri	0	100,000
Cari vergi yükümlülükleri	11,561	14,848
Ertelenmiş vergi borcu	0	0
İkincil borç yükümlülükleri	59,500	229,500
Diğer yükümlülükler	283,139	367,753
TOPLAM YÜKÜMLÜLÜKLER	**7,605,497**	**9,370,928**
ÖZSERMAYE		
Pay sermayesi	265,850	265,850
Hisse fiyatındaki değişikliklerden elde edilen gelir	800	800

(zarar)		
Dağıtılmamış karlar	528,729	578,886
Genel kaynaklar:	58,564	60,840
a)krediler, kiralamalar ve bankalararası taleplerden kaynaklanan olası zararlar için normal kaynaklar	49,478	32,143
b)sabit kıymetler ve menkul kıymetler değerlemeden kaynaklanan olağan kaynaklar	2,065	7,020
c)diğer genel kaynaklar	7,020	21,676
TOPLAM ÖZSERMAYE	**853,943**	**906,376**
TOPLAM YÜKÜMLÜLÜKLER VE ÖZSERMAYE	**8,459,440**	**10,277,304**

Tablo. 2 "Kapital Bank" bankasının bilanço tablosu (https://www.kapitalbank.az/reports)

Bu bilanço tablosu 2023 ve 2024 yıllarının Eylül aylarına ait verileri karşılaştırarak, bankanın finansal durumundaki değişimleri ortaya koymaktadır. Aşağıda yapılan analiz bu değişikliklerin bankanın genel performansı üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir.

- **Varlıklar**

2023 yılında 1,492,533 bin AZN olan "Nakit ve nakit benzerleri" 2024-te 2,348,428 bin AZN-ye çıkarak bankanın nakit yönetiminin daha verimli hale geldiğini ve likidite durumunun olumlu bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Bu artış bankanın finansal esnekliğini artırdığını ve kısa vadeli yükümlülüklerini daha rahat karşılayabileceğini işaret eder. 2023-te 2,211,880 bin AZN olan "Ticaret ve yatırım amaçlı menkul kıymetler" 2024-te 2,296,323 bin AZN-ye çıkarak bankanın yatırım

yapma yeteneğinin güçlendiğini ve yatırım portföyünü daha geniş bir yelpazeye yaydığını gösteriyor. Bu artış bankanın finansal stratejisinde çeşitlendirmeyi ve daha fazla yatırım fırsatı yaratmayı amaçladığını ortaya koymaktadır. "Müşterilere verilen krediler (net)" 2023-te 3,485,686 bin AZN iken 2024-te 4,572,358 bin AZN-ye yükselmiştir. Bu artış bankanın kredi verme kapasitesinin genişlediğini ve daha fazla müşteriye finansal destek sağladığını, dolayısıyla büyüme sağladığını göstermektedir. 2023 yılında 254,499 bin AZN olan "Diğer varlıklar" 2024 yılında 527,956 bin AZN-ye çıkmıştır. Bu durum bankanın sahip olduğu diğer varlıkların (gayrimenkul, menkul kıymetler vb.) önemli bir şekilde arttığını ve varlık portföyünü büyüttüğünü ortaya koymaktadır.

- **Yükümlülükler**

Bankanın toplam mevduatları 2023 yılında 6,483,096 bin AZN iken 2024-te 7,937,697 bin AZN-ye çıkarak müşteri mevduatlarının arttığını ve bankanın büyüdüğünü ortaya koyuyor. 2023-te 59,500 bin AZN olan "İkincil borç yükümlülükleri" 2024 yılında 229,500 bin AZN-ye yükselmiştir ve bu artış bankanın daha fazla borçlandığını, dış finansman sağlama eğiliminde olduğunu göstermektedir. **"**Diğer yükümlülükler" 2023-te 283,139 bin AZN olmuşken 2024-te 367,753 bin AZN-ye çıkarak bankanın yükümlülüklerinin arttığını ve özellikle kısa vadeli borçlarında bir yükselme olduğunu işaret etmektedir.

- **Özsermaye**

"Toplam özsermaye" 2023 yılında 853,943 bin AZN olmuşken 2024 yılında 906,376 bin AZN-ye çıkarak bankanın sermaye gücünün arttığını ve karlılığının yükseldiğini göstermektedir. 2023-te 528,729 bin AZN olan "Dağıtılmamış karlar" 2024-te 578,886 bin AZN-ye yükselmiştir. Bu durum "Kapital Bank" bankasının kazancının büyük kısmını sermaye olarak kullanılmaya devam ettiğini ve kar sağlamaya devam ettiğini işaret etmektedir.

"Kapital Bank" bankasının bilançosuna genel değerlendirmede sonuç olarak bankanın büyümesi, varlıklarının arttığı ve kredi hacminin genişlediği bir dönemi işaret ediyor. Borçlanma ve yükümlülüklerde bir artış olsa da aynı zamanda özsermaye yapısının güçlendiği ve karlılığının sürdüğü bir süreç yaşandığını gösteriyor. Bu durum bankanın finansal sağlığının güçlü kalmaya devam ettiğini ve operasyonel olarak olumlu bir gelişim gösterdiğini yansıtıyor.

Bankanın nakit akışı tablosu, 2023 ve 2024 yıllarının aynı dönemi üzerinden analiz edilmiştir:

(bin AZN)

	Eylül, 2023	***Eylül, 2024***
İşletme faaliyetlerinden nakit akışı		
Alınan faiz	521,246	631,673
Ödenen faiz	(77,865)	(139,659)
Alınan net ücret ve komisyon	298,361	395,080
Ödenen ücret ve komisyonlar	(149,319)	(218,062)

Döviz işlemlerinden elde edilen net gelir	31,820	36,902
Ödenen genel ve idari giderler	(157,536)	(185,156)
Alınan diğer faaliyet gelirleri	2,454	6,511
Ödenen diğer işletme giderleri	(124,080)	(159,327)
Sorunlu borçlardan elde edilen gelirler	-	-
Alınan diğer faaliyet gelirleri	-	-
Ödenen diğer işletme giderleri	-	-
İşletme varlık ve yükümlülüklerindeki değişiklikler öncesi işletme faaliyetlerinden kaynaklanan nakit akışları		
İşletme varlıklarındaki net artış/azalış	(1,130,328)	(1,571,805)
Bankalara ve finansal kuruluşlara verilen kredi ve mevduatlarda net büyüme (azalma)	(132,525)	(535,930)
Müşterilere verilen kredilerde net artış (azalış)	(759,025)	(854,712)
Diğer varlıklardaki net artış (azalış)	(238,778)	(181,163)
Faaliyet yükümlülüklerindeki net artış/azalış	388,795	1,725,753
Bankalar ve diğer finansal kuruluşlardan gelen mevduatlardaki net artış (azalma)	58,825	98,347
Merkez Bankası yükümlülüklerindeki net artış (azalış)	-	-
Müşteri mevduatı ve cari hesaplardaki net artış (azalış)	388,476	1,615,059
Diğer yükümlülüklerdeki net artış (azalış)	(58,506)	12,347
Bankacılık faaliyetlerinden gelir vergisi öncesi nakit akışı	**(396,452)**	**521,910**
Ödenen gelir vergisi	(106,063)	(54,441)
İşletme faaliyetlerinde üretilen/kullanılan net nakit	**(502,515)**	**467,469**
Yatırım faaliyetlerinden nakit akışı		
Gayrimenkul ve ekipman alımı ve avans ödemeleri	(25,507)	(32,352)
Gayrimenkul ve ekipman satışından elde edilen gelirler	-	151
Maddi olmayan varlıkların edinimi	(8,917)	(5,184)
Maddi olmayan duran varlıkların satışından elde edilen gelirler	-	-
Alınan temettüler	-	-
Satışa yönelik yatırım amaçlı menkul kıymetlerin satışı ve itfası	689,677	(590,213)
Diğer	(31,732)	(65,020)
Yatırım faaliyetlerinde üretilen/kullanılan nakit akışları	**623,672**	**(692,769)**

Finansman faaliyetlerine ilişkin nakit akışları		
Diğer borç yükümlülüklerinin devralınması	-	-
Diğer borç yükümlülüklerinin ödenmesi	-	-
Özsermaye ihracından elde edilen gelirler	-	-
Ödenen temettüler	(153,990)	158,502
Diğer mali yükümlülüklerin katılımı (ödeme)	-	-
Finansman faaliyetleriyle bağlantılı olarak üretilen/kullanılan nakit	**(153,990)**	**158,502**
Dönem başındaki nakit ve nakit benzerleri	**1,559,169**	**1,189,615**
Nakit ve nakde eşdeğer varlıklardaki net artış/(azalış)	**(34,668)**	**(113,697)**
Döviz kuru değişimlerinin nakit ve nakde eşdeğer varlıklar üzerindeki etkisi	**(1,835)**	**953**
Dönem sonundaki nakit ve nakit benzerleri	**1,524,501**	**1,075,918s**

Tablo. 3 "Kapital Bank" Nakit akışı tablosu (https://www.kapitalbank.az/reports)

"Kapital Bank" bankasının nakit akışı tablosu 2023 ve 2024 yıllarına ait banka faaliyetlerinin finansal durumunu yansıtarak bankanın yatırım ve finansman faaliyetlerinden elde edilen nakit akışlarını detaylandırmaktadır. Aşağıda tablodan elde edilebilecek önemli bilgiler bulunmaktadır:

- **İşletme faaliyetlerinden nakit akışı**

"Alınan faiz ve komisyon gelirleri" 2023 yılında 521,246 bin AZN iken 2024-te 631,673 bin AZN-ye çıkarak bankanın faiz ve komisyon gelirlerinde bir artış yaşandığını ve bu da bankanın karlılık potansiyelinin güçlendiğini gösteriyor. 2024 yılında "Ödenen faizler" 139,659 bin AZN-ye yükselmişken 2023-te bu rakam 77,865 bin AZN idi. Bu artış bankanın maliyetlerinin arttığını ancak gelirlerdeki artış sayesinde bu artışların dengeye oturduğunu işaret ediyor. 2023 yılında işletme varlıklarında 1,130,328 bin AZN-lik bir azalma yaşanırken 2024 yılında bu azalma 1,571,805 bin AZN-ye çıkmıştır ve bu durum bankanın varlıklarını daha verimli bir şekilde kullanmaya ve büyüsmeye yönelik daha fazla kaynak tahsis etmeye başladığını göstermektedir. 2024 yılı itibariyle faaliyet yükümlülüklerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Bu da bankanın borç yükümlülüklerini artırarak daha fazla finansman sağladığını ve genişleme için gerekli fonları temin ettiğini gösteriyor.

- **Yatırım faaliyetlerinden nakit akışı**

2024 yılında yapılan gayrimenkul ve ekipman alımları, bankanın yatırım yapma stratejisini sürdürdüğünü ve gelecekteki büyüme için altyapı yatırımlarına odaklandığını gösteriyor. Satışa yönelik yatırım amaçlı menkul kıymetlerin satışında 2023-te önemli bir gelir sağlanmışken 2024-te bu gelirde bir azalma görülmüştür. Bu, banka varlıklarının bazılarıyla ilgili değişikliklerin ve ya değer kaybının meydana geldiğini gösterebilir. Yatırım faaliyetleri sırasında yapılan harcamaların artmış olması bankanın gelecekteki gelir getirecek varlıklar elde etmek amacıyla kaynak ayırdığını yansıtır.

- **Finansman faaliyetlerine ilişkin nakit akışı**

2024-te ödenen temettülerdeki artış bankanın karını daha büyük bir ölçüde dağıttığını ve yatırımcılara değer sunduğunu göstermektedir. Banka diğer mali yükümlülükler konusunda her hangi bir ödeme yapmamış ve ya yeni bir yükümlülük yaratmamıştır.

- **Nakit ve nakit benzerleri**

Dönem başındaki nakit 2023-te 1,559 milyon AZN iken 2024-te bu tutar 1,189 milyon AZN-ye düşmüştür. Döviz kuru etkisi de göz önüne alındığında nakit ve nakit benzerleri sonrasında 1,075 milyon AZN olarak kapanmıştır. Bu bankanın nakit rezervlerinde bir azalma olduğunu, ancak döviz kuru değişimlerinin etkisiyle bu azalma oranının farklı olduğunu göstermektedir.

Genellikle bu nakit akışı tablosu bankanın büyümeyi sürdürebilmek için kaynak sağlama, yatırım yapma ve faaliyetlerini genişletme konusunda aktif bir strateji izlediğini gösteriyor. Bankanın nakit akışındaki dalgalanmalar, özellikle borçlanma ve yatırımlar için yapılan harcamaların arttığını, ancak yüksek faiz ve komisyon gelirleri ile bunun karşılandığını gösteriyor. Buna karşın nakit seviyelerindeki azalma ve döviz kuru etkisi, bankanın önümüzdeki dönemde nakit yönetimini daha dikkatli yapması gerektiğini işaret ediyor.

Oran analizi bir işletmenin mali tablolarındaki çeşitli kalemler arasındaki matematiksel ilişkileri kullanarak yapılan bir değerlendirme yöntemidir. Bu analiz mali tabloların tamamına uygulanır ve şirketin finansal verileri arasındaki bağlantıları ortaya koyar. Oran analizi mali tabloların karmaşık yapısını daha anlaşılır hale getirerek, işletmenin finansal durumu hakkında daha derinlemesine bilgi edinmeyi sağlar. Bu sayede mali veriler arasındaki gizli ilişkiler keşfedilir ve işletmenin performansı daha net bir şekilde değerlendirilir. Oran analizinin temel amacı, bir işletmenin finansal durumunu değerlendirerek borçlarını ödeme kapasitesini, varlıklarını ne kadar verimli kullandığını, dış finansman kaynaklarını ne düzeyde kullandığını ve karlılığını ölçmektir. Bu analiz işletmenin finansal sağlığını ve etkinliğini belirlemek için önemli göstergeler sunar. (Yenisu, Ersin. "Finansal tabloların oran analizi ile incelenmesi: Adese örneği." (2019))

En yaygın kullanılan oran analizleri şu şekildedir:

- Karlılık oranları
- Likidite oranları
- Sermaye yeterliliği oranı.

Karlılık oranları bir işletmenin kar elde etme düzeyini belirlemek amacıyla kullanılan finansal göstergelerdir. Bu oranlar işletmenin gelirleri ile giderleri arasındaki farkı ortaya koyarak faaliyetlerinin etkinliğini ve kar üretme potansiyelini ölçer. Yatırımcılar ve finansal analistler için karlılık oranları bir şirketin ekonomik başarısını değerlendirmek ve gelecekteki performansını tahmin etmek için önemli bir araçtır. “Kapital Bank” bankasının 2024 Eylül ayına karlılık oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

“Kapital Bank” – Karlılık oranları	**Eylül, 2024 (%)**
Net Kar Marjı	18.64
Özsermaye Karlılığı (ROE)	18.32
Varlıklara Kar Oranı (ROA)	1.62
Verimlilik Oranı	53.9

Tablo. 4 Kaynakça www.kapitalbank.az/reports

Net Kar Marjı ve Özsermaye Karlılığı (ROE) oranları oldukça sağlıklı ve yatırımcılarına iyi bir getiri sağlıyor. Varlıklara Kar Oranı (ROA) bankanın varlıklarını verimli kullandığını, ancak daha da iyileştirilebilecek bir alan olduğunu gösterirken, Verimlilik Oranı ise banka için bir miktar geliştirme alanı olduğunu ima ediyor. Sonuç olarak, Kapital Bank oldukça iyi bir finansal performans sergiliyor. Ancak verimlilik oranındaki biraz daha iyileştirme bankanın maliyetlerini daha da düşürmesi ve varlık yönetimini daha verimli hale getirmesi karlılığını artırabilir.

Likidite Oranları bir işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeme kapasitesini ölçen finansal göstergelerdir. Bu oranlar bir işletmenin nakit ve nakit benzeri varlıklarını kullanarak kısa vadeli yükümlülüklerini ne kadar kolay karşılayabileceğini gösterir. Başka bir deyişle likidite oranları işletmenin nakit akışını ve borç ödeme gücünü analiz etmek için kullanılır. Sermaye yeterliliği işletmelerin sahip oldukları sermaye ile üstlendikleri riskler arasında dengeli bir ilişki kurmalarını sağlamak amacı taşır. Bu denge, işletmenin sermayesinin, karşılaştığı riskleri karşılamaya yeterli olup olmadığını gösterir. Bu nedenle, özsermaye yeterliliği, işletmenin özsermayesi (özkaynakları) ile risk ağırlıklı varlıkları arasındaki ilişkiyi değerlendirir [Ceylan ve Korkmaz, 2015 s 45].

“Kapital Bank” bankasının 2024 Eylül ayına likidite oranları ve sermaye yeterliliği oranı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

“Kapital Bank” – Likidite oranları	**Eylül, 2024**
Cari Oran	1.17
Asit-Test Oranı	0.985
Nakit Oranı	0.295
“Kapital Bank” – Sermaye Yeterliliği oranı	13.3

“Kapital Bank” genel olarak likidite açısından güçlü bir duruma sahip olsa da, nakit oranının düşük olması, yalnızca nakit ve nakit benzeri varlıklarla kısa vadeli borçlarını karşılama konusunda daha fazla risk taşıdığını gösteriyor. Ancak bankanın genel finansal sağlığı cari oran ve asit-test oranı güçlü olduğu için kısa vadeli ödeme yeteneği hala güvence altındadır. Basel III düzenlemelerine göre bankaların minimum sermaye yeterlilik oranı genellikle %8-dir. Bu durumda bankanın oranı %13.3 ile yeterli ve sağlam bir seviyede görünmektedir. Yüksek bir sermaye yeterlilik oranı bankanın finansal risklere karşı daha dayanıklı olduğunu ve olası krizlere karşı daha iyi bir koruma sağladığını gösterir.

Sonuç

"Kapital Bank"ın finansal oranları bankanın ekonomik şoklara karşı dayanıklılığını, likidite durumunu, karlılığını ve sermaye yapısını değerlendirir. Her bir oranı ayrı ayrı ele alarak bankanın finansal sağlığı üzerindeki etkilerini inceleyelim.

%18.64 gibi yüksek bir net kar marjı bankanın operasyonel verimliliğinin yüksek olduğunu ve iyi bir karlılık sağladığını gösterir. Bu da bankanın mali sağlığının güçlü olduğunu ve uzun vadeli sürdürülebilirliğini artırdığını gösterir. %18.32-lik bir ROE oranı bankanın özkaynaklarını etkili bir şekilde kullandığını ve güçlü bir kar elde ettiğini gösterir. Yatırımcı güvenini artırarak bankanın sermaye sağlamlığını ve uzun vadeli büyüme potansiyelini destekler. ROA %1.62-lik gösterge ile bankanın varlıklarını verimli kullandığını ve karlılığını artırmak için etkili bir şekilde yönetim sağladığını, bankanın finansal sağlamlığını artırdığını gösterir. Verimlilik oranı bankanın giderlerini iyi kontrol ettiğini ve yüksek bir verimlilik sağladığını gösterir. Sonuçta bankanın operasyonel etkinliğini artırarak karlılığını destekler. 1.17-lik cari oran "Kapital Bank" bankasının kısa vadeli yükümlülüklerini rahatlıkla yerine getirebileceğini ve likidite açısından sağlam bir pozisyonda olduğunu gösterir. Asit-test oranı bankanın likit varlıklarının kısa vadeli yükümlülüklerini karşılayacak seviyede olduğunu, ancak bankanın tüm borçlarını güvenle ödeyebilmesi için yeterince yüksek olmadığını belirtmiştir. Yani banka nakit ve hızlıca nakide dönüştürülebilen varlıklar bakımından yeterli bir düzeye sahip olsa da finansal riskleri azaltmak ve likiditeyi daha iyi yönetebilmek için dikkatli bir nakit yönetimine ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda banka ani nakit ihtiyaçları ve borç ödeme yükümlülüklerini karşılayabilmek için daha iyi bir likidite yönetimi stratejisi geliştirmelidir. Nakit oranı (0.295) ise bankanın nakit ve nakit benzeri varlıklarının kısa vadeli yükümlülüklerini karşılamak için yeterli olmadığını gösterir. Bu bankanın likidite seviyesinin düşük olduğu anlamına gelir ve olası bir finansal kriz ya da ani nakit ihtiyacı durumunda ödeme yapmakta zorlanabileceği bir durumu işaret eder. Böyle bir durumda, banka hızlıca nakde dönüştürülebilir varlıklarını kullanmakta ve ya dış kaynaklardan finansman sağlamakta güçlük yaşayabilir. Bu nedenle, banka için nakit akışını dikkatli bir şekilde izlemek, nakit yönetimini daha etkin hale getirmek ve gerektiğinde likiditeyi artıracak önlemler almak kritik önem taşır. Sermaye yeterliliği oranı (%13.3) bankanın sermaye yapısının düzenleyici otoritelerin belirlediği minimum seviyelerin oldukça üzerinde olduğunu ve bu durumun bankanın finansal krizler ve ya ekonomik dalgalanmalara karşı güçlü bir direnç sergileyebileceğini gösterir. Yüksek sermaye yeterliliği bankanın riskleri daha etkin bir şekilde yönetmesine, olası kayıpları karşılayabilmesine ve piyasa koşullarındaki değişikliklere daha kolay adapte olmasına olanak tanır. Bu da bankanın uzun vadede finansal sağlığını ve sürdürülebilirliğini pekiştirir.

Genel olarak "Kapital Bank"ın finansal oranları bankanın sağlam bir mali yapıya sahip olduğunu ve ekonomik belirsizliklere karşı direnç gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Yüksek karlılık oranları ve sağlam sermaye yeterliliği bankanın finansal gücünü ve operasyonel verimliliğini yansıtırken, likidite yönetimi konusunda dikkat edilmesi gereken noktalar da mevcuttur. Özellikle düşük nakit oranı ve asit-test oranı bankanın kısa vadeli likidite gereksinimlerini karşılamak için daha dikkatli bir nakit

yönetimi stratejisi geliştirmesi gerektiğini işaret etmektedir. Bu oranları düzenli olarak izleyerek banka olası likidite sıkıntılarından kaçınabilir ve uzun vadede finansal sağlamlığını koruyabilir.

Kaynakça

1. Akgüç, Ö. (2007). Banka Yönetimi ve Performans Analizi. İstanbul: Arayış Basım ve Yayıncılık.
2. Akgüç, Ö. (2012). Banka Finansal Tablolar Analizi. İstanbul: Arayış Basım ve Dağıtım.
3. Altıntaş, M. A. (2006). Bankacılıkta Risk Yönetimi ve Sermaye Yeterliliği. Ankara: Turhan Kitabevi.
4. Aloğlu, Z.T. (2005), Bankacılık Sektörünün Karşılaştığı Riskler ve Bankacılık Krizleri Üzerindeki Etkileri. Uzmanlık Yeterlilik Tezi.
5. TCMB, Ankara. Anderson, A. (2005). Riskler ve Risk Yönetimi. İstanbul: Mida Institute.
6. Akgüneş, A. O. (2021). Finansal Risklerin Banka Karlılığı Üzerine Etkisi: Bıst Banka Endeksi Üzerine Bir Uygulama. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 23(3), 556-576
7. Aydın, N. (2006). Bankacılık Uygulamaları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
8. Yazgan, Gülçe, Ganite Kurt, and Fevzi Serkan Özdemir. "Ticari Bankalarda Finansal Sağlamliğin Bir Belirleyicisi Olarak Piyasa Yapicilik Ve Model Önerisi." İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 13.2 (2024): 466-493.
9. Özyürek, Hamide, and Elif Erdoğan. "Finansal kurumlarda mali analiz ve bir uygulama." Ekonomi Bilimleri Dergisi 3.2 (2011)
10. Yenisu, Ersin. "Finansal tabloların oran analizi ile incelenmesi: Adese örneği." (2019)
11. Özyürek H, Erdoğan E. Finansal kurumlarda mali analiz ve bir uygulama. Ekonomi Bilimleri Dergisi. 2011;3(2):229-38.
12. Omağ, Aclan. "Likidite Analizinde Kullanılan Oranlar Üzerine Bir İnceleme." Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 8.3 (2023): 783-792.
13. Hacıevliyagil, Nuri, and Ahmet Şit. "Türkiyede Sermaye Yeterliliğinin Banka Karlılıkları Üzerine Etkisi." Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi 2.1 (2019): 55-69.
14. https://www.cbar.az/page-195/banks
15. https://www.kapitalbank.az/abouts
16. https://www.kapitalbank.az/reports

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 26.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2025

UOT:93
Məhərrəm ZÜLFÜQARLI
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
tarix elmləri doktoru, professor
mzulfugarli@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-0345-4318
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.7

OBYEKTİV TƏHLİLİNƏ EHTİYAC OLAN "BİŞKEK PROTOKOLU" HAQQINDA HƏQİQƏTLƏR (5 MAY 1994-CÜ İL)

Xülasə: Məqalədə Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Rusiyanın Azərbaycana qarşı riyakar fəaliyyəti, bu riyakarlığın bir mərhələsi olaraq "Bişkek protokolu"nun obyektiv təhlilinə həsr olunub. Faktlar sübut edir ki, bu sənəd Azərbaycana qarşı qurulmuş diplomatik tələ idi. O dövrdə erməni ordusu Rusiyanın dəstəyi ilə Tərtər və Bərdə istiqamətində əməliyyatlar keçirirərək iki şərt qoymuşdu. Birincisi, rus qoşunlarının Azərbaycanda sülhməramlı qüvvələr kimi yerləşdirilməsi. İkincisi isə "Bişkek protokolu"nu üç bərabərhüquqlu tərəfin imzalaması. Dağlıq Qarabağın erməni icmasının bu sənədə imza atması həmin qurumun tərəf kimi tanınması kimi qəbul oluna bilərdi. Bu da Azərbaycanın mənafeyinə tamamilə zidd idi.

Açar sözlər: Azərbaycan**,** Rusya, Ermənistan, Dağlıq Qarabağ , "Bişkek protokolu"

Maharram ZULFUGARLI

FACTS ABOUT THE BISHKEK PROTOCOL THAT NEED OBJECTIVE ANALYSIS (MAY 5, 1994)

Abstract: The article is devoted to an objective analysis of Russia's hypocritical activity against Azerbaijan in the resolution of the Nagorno-Karabakh problem, as well as the "Bishkek Protocol" as a stage of this hypocrisy. The facts prove that this document was a diplomatic trap set against Azerbaijan. At that time, the Armenian army, with the support of Russia, carried out operations in the direction of Tartar and Barda, setting two conditions. The first is the deployment of Russian troops as peacekeeping forces in Azerbaijan. The second is the signing of the "Bishkek Protocol" by three equal parties. The signing of this document by the Armenian community of Nagorno-Karabakh could be considered as recognition of that organization as a party. This was completely contrary to the interests of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Russia, Armenia, Nagorno-Karabakh , "Bishkek Protocol"

Магеррам ЗУЛЬФУГАРЛЫ
ФАКТЫ О «БИШКЕКСКОМ ПРОТОКОЛЕ», КОТОРЫЕ НУЖДАЮТСЯ В ОБЪЕКТИВНОМ АНАЛИЗЕ (5 МАЯ 1994 ГОДА)

Абстракт: В статье объективному анализу подверглись лицемерные действия России по отношению к Азербайджану в решении Нагорно-Карабахского конфликта, а «Бишкекский протокол» стал этапом этого лицемерия. Факты свидетельствуют о том, что этот документ был дипломатическим запросом против Азербайджана. В то время армянская армия при поддержке России проводила операции в направлении Тертера и Барды и выдвинула два условия. Во-первых, размещение российских войск в Азербайджане в качестве миротворческих сил. Второе - подписание «Бишкекского протокола» тремя юридическими сторонами. Подписание протокола армянской общиной Нагорного Карабаха могло бы привести к ее признанию в качестве стороны. Это полностью противоречило позиции Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, Армения, Нагорный Карабах, «Бишкекский протокол»

"Bişkek protokolu" 1994-cü ilin mayından başlayaraq Azərbaycanda siyasi gərginliyi artıran bir sənəd olmuşdu. Bu sənəd haqqında 2008-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi"nin 7-ci cildində qeyd olunur ki, "1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının bu niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolu Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı... düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu" [1, s.271-272]

Bu protokolun imzalanmasını Azərbayacan tərəfi xarici siyasətinin uğuru kimi, Ermənistan tərəfi isə özünün qələbəsi, Dağlıq Qarabağ qondarma qurumunun tərəf kimi tanınması kimi icrimaiyyətə təqdim etmişdi. Bəs əsilndə nə baş vermişdi? Bu sənədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının təmsilçisi həqiqətən imza atmışdırmı?

1994-cü ilin mayında Rusiyanın təzyiqi ilə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri Rəsul Quliyev, Ermənistan Parlamentinin sədri Babken Ararktsyan, həmin günlərdə qondarma "DQR parlamentinin spikeri" kimi təqdim edilən Karen Baburyan, MDB ölkələri Parlamentlərarası Assambleyasının sədri Vladimir Şumeyko, Qırğızıstan Ali Sovetinin sədri Medetkan Şerimkulov, Rusiya Federasiyası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi, Rusiya vasitəçilik missiyasının rəhbəri Vladimir Kazimirov və MDB ölkələri Parlamentlərarası Assambleya Şurası katibliyinin rəhbəri Mixail Krotovun imzaladığı və özündə işğal edilmiş ərazilərdə müşahidəçilər missiyası altında rus qoşunlarının yerləşməsini nəzərdə tutan "Bişkek protokolu"na qarşı ölkədə etiraz

aksiyaları da keçirilmişdi.

Sənədin imzalanmasından 10 il keçəndən sonra Milli Məclisin sabiq sədri, həmin sənədi imzalamış R.Quliyev bu protokol haqqında demişdir: "Bişkek protokolu"nun heç zaman hüquqi qüvvəsi olmayıb. Bu protokol ölkələr arasında müqavilə sazişi deyil, sadəcə olaraq təklifdir" [5, 1 fevral 2014]

"Bişkek protokolu" imzalanarkən Azərbaycan Respublikası prezidentinin katibliyinin rəhbəri, prezidentin köməkçisi işləmiş Eldar Namazov protokol haqqında 23 il sonra belə demişdi: "Hər il "Bişkek protokolu" adlanan sənəd ətrafında erməni və ermənipərəst rus diplomatları tərəfindən böyük kampaniya aparılır. Kampaniyanın məğzi odur ki, guya atəşkəs rejimi 1994-cü ildə imzalanan "Bişkek protokolu" əsasında yaranıb. Lakin bu sənəd Azərbaycana qarşı qurulmuş diplomatik tələ idi. O dövrdə erməni ordusu Rusiyanın dəstəyi ilə Tərtər və Bərdə istiqamətində əməliyyatlar keçirirdilər. Eyni zamanda, rus diplomatları ermənilərin Gəncəyə kimi gəlməsi ilə bizi şantaj etdi və qarşımıza iki şərt qoydu. Birincisi, rus qoşunlarının Azərbaycanda sülhməramlı qüvvələr kimi yerləşdirilməsi. İkincisi isə "Bişkek protokolu"nu üç bərabərhüquqlu tərəfin imzalaması. Bu tərəflər Azərbaycan, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ idi. Guya ki, Dağlıq Qarabağ da Azərbaycan kimi müstəqil dövlət qurumudur.

Həmin üçtərəfli sazişin bağlanmasında Afiyəddin Cəlilov da iştirak edirdi və o, imza atmaqdan imtina etdi. Bundan bir neçə gün sonra Rəsul Quliyev sazişin imzası üçün iki şərt qoydu: birinci şərt o idi ki, sənəddə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan İcmasının da imzası olmalıdır. Bu şərti qəbul edirlərsə, o zaman Rəsul Quliyevin imzası qüvvəyə minərdi. İkinci şərt mətndə dəyişiklik edilməsi idi.

Erməni və rus tərəfi də Rəsul Quliyevin şərtlərini qəbul etmədi. Buna görə də o sənəd qüvvəyə minmədi. İndi o sənədi üçtərəfli saziş kimi təqdim etmək ermənilərin və rusların məqsədyönlü təbliğatıdır. Onlar sazişə Azərbaycan və Dağlıq Qarabağın ayrıca imza atdığını və ikisinin də bərabərhüquqlu dövlət olduğunu sübut etməyə çalışır" [6, 12 may 2017]

Protokolun imzalanmasından 30 il sonra jurnalist Mirşahin Ağayev sənəd haqqında aşağıdaki statusu yazmışdı: "...detallara varanda görürük ki, Bişkek protokolunun imzalanması təşəbbüsü Rusiyadan gəlib, Ermənistan tərəfdən ikiəlli dəstəklənib. Sonradan Ermənistanda "Şərəf" ordeni alan Kazimirov bu məsələdə ermənilərə olan hüsn-rəğbətinə görə çox fəallıq edib. Çünki bu saziş acı gerçəklik qarşısında qalan Azərbaycandan çox gözləmədiyi şəkildə hərbi üstünlük qazanmış Ermənistana sərf edirdi və onu qorumaq lazım idi. Ermənilər Dağlıq Qarabağı bütöv şəkildə işğal etmiş, hələ onun gözünə Azərbaycanın səkkiz rayonunu (Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan) da qatmışdılar.

O zaman bu saziş Ermənistanda qələbə sənədi kimi qəbul edilmiş və ümummili eyforiyaya səbəb olmuşdu. Azərbaycan üçün isə bu protokol kapitulyasiya aktı kimi bir şey idi. Çünki hərbi əməliyyatlar dayandırılırdı, işğal olunmuş rayonları ermənilərdən hərbi yolla geri almaq kampaniyası qeyri-müəyyən müddətə dondurulurdu. Ümid vardı ki, biz o rayonları ermənilərdən danışıqlar yolu ilə geri

alacağıq. Ancaq ermənilərin xasiyyətini yaxşı bilən siyasətçilər və politoloqlar əmin idilər ki, bu, heç vaxt baş verməyəcək, əvvəl-axır yenidən tüfəngə əl atmalı olacağıq" [2, 14 may 2024]

Protokolun imzalanması prosesinin əsas təşkilatçılarından biri olan V.N. Kazimirovun "Bişkek sazişi" ilə bağlı yaydığı informasiyaların təhlili protokol barədə maraqlı faktların ortaya çıxarır, qaranlıq məqamlara işıq salır.

"Bişkek protokolu" nun imzalanmasında Rusiya tərəfdən vasitəçi kimi iştirak etmiş, Rusiya prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesində iştiraka qədər, cənub-qərbi Afrikada münaqişələrin yoluna qoyulmasında çalışmış V.N. Kazimirov özünün şəxsi internet saytına "Bişkek protokolu" və Atəşkəs haqqında razılaşma müqaviləsinin orjinalı ilə bərabər, müəllifi olduğu "Qarabağa sülh (nizamlamanın anatomiyası) " başlıqlı bir məqalə də qoyub. Bu məqalədəki fikirlər Rusiya prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsinin rəsmi mövqeyi olsa da, fikrimizcə, həmin yazıya tənqidi yanaşmaqla bir sıra həqiqətləri üzə çıxarmaq mümkündür.

Yazıda sənədin imzalanması ərəfəsi və sonra baş verən hadisələrin xronoloji ardıcıllıqla izahı "Bişkek protokolu"nun Azərbaycan üçün nə dərəcə xeyirli və ya zərəli olduğunu üzə çıxarmağa imkan verir. Fikrimizcə, bunun üçün əvvəl V. N. Kazimirovun şəxsi internet saytında "Bişkek protokolu", Atəşkəs haqqında razılaşma sənədinin rus dilində qoyulmuş orjinalı ilə tanış olub, onları təhlil etməyə ehtiyac var.

ДОКУМЕНТ №9
БИШКЕКСКИЙ ПРОТОКОЛ

Участники встречи, проведенной 4-5 мая 1994 года в городе Бишкеке по инициативе Межпарламентской Ассамблеи СНГ, парламента Кыргызской Республики, Федерального Собрания и Министерства иностранных дел Российской Федерации:

- выразили решимость всемерно способствовать прекращению вооруженного конфликта в Нагорном Карабахе и вокруг него, который не только наносит непоправимый урон азербайджанскому и армянскому народам, но и существенно затрагивает интересы других стран региона, серьезно осложняет международную обстановку;
- поддержав Заявление Совета глав государств СНГ от 15 апреля 1994 года, высказали готовность оказать полную поддержку усилиям глав и представителей исполнительной власти по прекращению вооруженного противоборства и ликвидации его последствий путем скорейшего заключения соответствующего соглашения;
- выступили за естественную активную роль Содружества и Межпарламентской Ассамблеи в прекращении конфликта, в реализации связанных с этим принципом, целей и конкретных решений ООН и СБСЕ

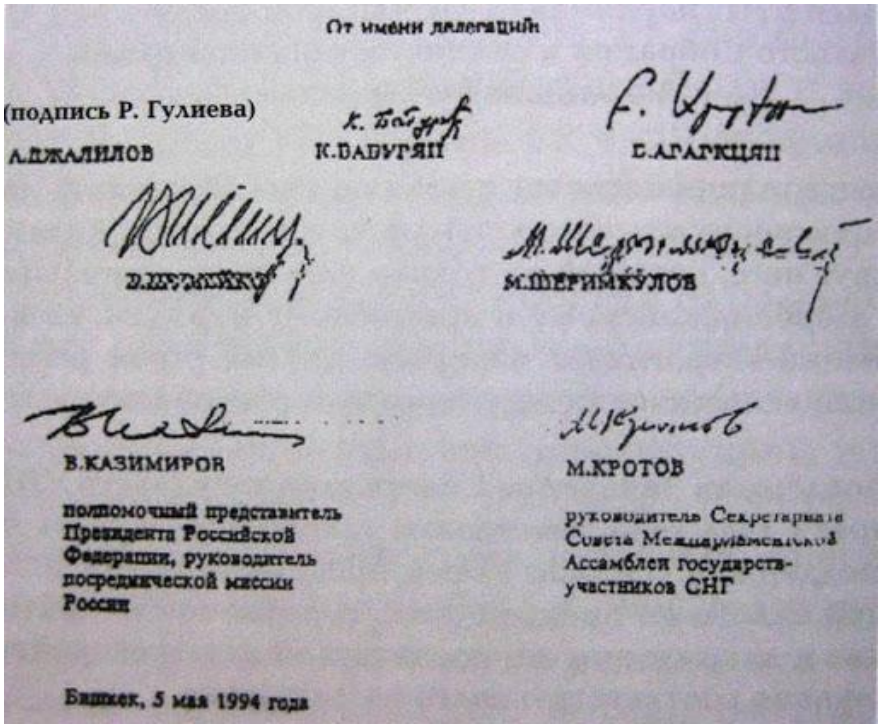
(прежде всего резолюций Совета Безопасности ООН 822, 853, 874, 884);
- призвали все противоборствующие стороны внять голосу разума: прекратить огонь в полночь с 8 на 9 мая с.г., опираясь на Протокол от 18 февраля 1994 г. (в том числе и в части размещения **наблюдателей**), и самой интенсивной работой в кратчайшие дни закрепить это путем подписания надежного, юридически обязывающего соглашения, предусматривающего механизм обеспечения невозобновления военных и враждебных действий, вывод войск с **занятых** территорий и возобновление функционирования коммуникаций, возвращение беженцев, продолжение переговорного процесса;
- согласились предложить парламентам государств-участников СНГ обсудить инициативу Председателя Совета Межпарламентской Ассамблеи В.Ф.Шумейко и Руководителя миротворческой группы Ассамблеи по Нагорному Карабаху М.Ш.Шеримкулова о создании миротворческих сил Содружества;
- считают целесообразным продолжать подобные встречи в интересах мирного решения вооруженного конфликта;
- выразили признательность народу и руководству Кыргызстана за создание превосходных условий работы, радушие и гостеприимство.

От имени делегаций:
(А.ДЖАЛИЛОВ)
Р.ГУЛИЕВ
Б.АРАРКЦЯН
К.БАБУРЯН
В.ШУМЕЙКО
М.ШЕРИМКУЛОВ
В.КАЗИМИРОВ
полномочный представитель Президента Российской Федерации, руководитель посреднической миссии России

М.КРОТОВ
руководитель Секретариата Совета Межпарламентской Ассамблеи
государств-участников СНГ
Бишкек, 5 мая 1994 года

Примечание: 8 мая 1994 г. в Баку при подписании Р.Гулиевым Бишкекского протокола в тот его экземпляр была включена следующая запись: «Подписано с условием, что в пятом абзаце настоящего текста в третьей строке сверху перед словом «наблюдателей» будет добавлено слово «международных» и в шестой строке сверху этого же абзаца слово «занятых» будет заменено на «захваченных». Выше в оригинальном тексте

выделены слова, к которым относятся эти поправки. Кроме того, предпринималась попытка дополнить тот экземпляр документа подписью Н.Бахманова, но в тот день его не нашли в Баку.

От имени делегаций

(подпись Р. Гулиева)

А.ДЖАЛИЛОВ

К.БАБУТЯН

Г.АРАРКЦЯН

М.ШЕРИМКУЛОВ

В.КАЗИМИРОВ

полномочный представитель Президента Российской Федерации, руководитель посреднической миссии России

М.КРОТОВ

руководитель Секретариата Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ

Бишкек, 5 мая 1994 года

[9]

V. Kazmirovun öz rəsmi saytında yaydığı "Bişkek protokolu"na aid bu sənəd və şəkildən aydın olur ki, Protokolun Bişkek şəhərində 5 may 1994-cü il tarixdə imzalanan nüsxəsinə Azərbaycan tərəfindən başqa bütün tərəflər, o cümlədən, qondrma Dağlıq Qarabağ qurumunun nümayəndəsi də imza atıb.

Prezident H.Əliyev mayın 3-də NATO-nun Brüsseldə təşkil etdiyi "Sülh naminə tərəfdaşlıq" görüşündə iştirak etdiyindən Konstitusiyaya görə, onun ölkədə olmadığı müddətdə Milli Məclisin sədri prezidentin səlahiyyətlərini icra etməli idi. Bu səbəbdən də Azərbaycanı bu görüşdə Milli Məclisin sədri R. Quliyev deyil, onun müavini A.Cəlilov təmsil edib. O da qondrma Dağlıq Qarabağ qurumunun tərəf kimi iştirakına, mətndəki bir sıra terminlərə və Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının nümayəndəsinin iştirakına icazə verilməməsinə etiraz edib və sənədə imza atmaqdan imtina edərək Bakıya qayıdıb.

Rusiya prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi V.N.Kazimirov tərəfindən Bakıya gətirilərək 8 may 1994-cü il tarixdə R.Quliyev tərəfindən imzalanan protokolun digər nüsxəsinin özü deyil, onun haqqında şərh 5 may nüsxəsinin axırına sonradan qeyd kimi əlavə olunub və yayımlanıb. Burda da əvvəlki illərdə olduğu kimi Azərbaycana qarşı Rusiyanın riyakarlığı bir daha özünü göstərir.

Azərbaycanın tələbi kimi protokolun 5 may nüxsəsində "müşahidəçilər" sözü qarşısına "beynəlxalq" sözü artırmaq, "tutulmuş" sözü əvəzinə "işğal olunmuş" sözü əlavə etmək əvəzinə, "müşahidəçilər" sözünün qarşısına heç nə əlavə etmədən, "tutulmuş" sözünü olduğu kimi saxlayaraq, sadəcə, əvvəlki mətndəki sözləri qara şriftlə verməklə kifayətlənmişdilər. Bundan böyük riyakarlıq isə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının rəhbəri N.Bəhmənova qarşı edilmiş və sənədin axırına belə bir cümlə əlavə edilmişdir: "Mayın 8-də N. Bəhmənovun da sənədə imza atması ilə sənədin yekunlaşmasına cəhd edilsə də, həmin gün onu Bakıda tapmaq mümkün olmadı"

Bu qeyddə N. Bəhmənovun Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının rəhbəri olmasının qeyd olunmaması, fikrimizcə, Azərbaycana qarşı açıq düşmənçilikdən başqa bir şey deyildi. Çünki 30 ildən artıq yayımlanan bu sənədin qeyd hissəsində adı keçən N.Bəhmənovun hansı səlahiyyətə malik olmasını özümüzdən başqa digər ölkələrin vətəndaşlarının mütləq əksəriyyəti o zaman da, indi də bilmir.

"Bişkek protokolu"na istinad edən Azərbaycan Müdafiə Nazirinin 9 may, Ermənistan Müdafiə Nazirinin 10 may və qondarma qurumun "baş komandanının" 11 mayda imzalayıb, Rusiya Müdafiə Naziri və Xarici İşlər Nazirlərinə göndərdiyi Atəşkəs Haqqında Müqavilə 12 may 1994-cü ildə qüvvəyə minib.

ДОКУМЕН Т №10

Соглашение о прекращении огня с 12 мая 1994 г.

МИНОБОРОНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
П.С.ГРАЧЁВУ
МИД РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
А.В.КОЗЫРЕВУ
В.Н.КАЗИМИРОВУ

Откликаясь на призыв к прекращению огня, изложенный в Бишкекском протоколе от 5 мая 1994 года, и опираясь на Протокол от 18 февраля 1994 года, противоборствующие Стороны согласились о следующем:

1. Обеспечить полное прекращение огня и военных действий с 00 часов 01 минуты 12 мая 1994 года. Соответствующие приказы о прекращении огня будут отданы и доведены до командиров воинских формирований, ответственных за их выполнение, не позднее 11 мая 1994 года.

   12 мая до 23.00 Стороны обменяются текстами своих приказов о прекращении огня с целью их возможного взаимного дополнения и в дальнейшем унификации основных положений аналогичных документов.
2. Просить министра обороны Российской Федерации о созыве в Москве не позднее 12 мая с.г. срочного совещания министров обороны Азербайджана, Армении и командующего армией

Нагорного Карабаха с целью согласования рубежей развода войск, других неотложных военно-технических вопросов и подготовки развёртывания передовой группы международных наблюдателей.

3. Настоящая договоренность будет использована для завершения в предстоящие 10 дней переговоров и заключения не позднее 22 мая с.г. Соглашения о прекращении вооруженного конфликта.
4. Настоящая договоренность вступит в силу сразу после того, как Посредник уведомит о том, что он получил от противоборствующих сил полностью идентичные документы, подписанные уполномоченными представителями.

Министр обороны Азербайджана **Министр обороны Армении**

Командующий армией Нагорного Карабаха

« » мая 1994 г.

Примечание: текст подписан соответственно М.И.Мамедовым в Баку 9 мая, С.А.Саркисяном в Ереване 10 мая, С.Бабаяном в Степанакерте 11 мая 1994 г.

[9]

Həmin müqavilənin 3-cü maddəsində qeyd olunurdu ki, bu müqavilə qarşıdakı 10 gün ərzində danışıqların başa çatdırılması, 22 maydan gec olmayaraq hərbi münaqişənin qutarması haqqında razılaşmanın əldə olunması üçün istifadə olunacaq. Göründüyü kimi, nəinki 10 gün ərzində, hətta Müzəffər Azərbaycan ordusunun 44 günlük qələbəsinə qədər heç bir razılaşma əldə olunmasına imkan verilməyib.

V.N.Kazimirovun "Qarabağa sülh (nizamlamanın anatomiyası)" mövzusunda yazdığı məqalənin təhlili isə "Bişkek prtokolu" ilə bağlı daha geniş məlumat əldə etməyə imkan verir.

Yazıda Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin memarı olan Rusiyanın guya bu qanlı münaqişənin tezliklə sülh yolu ilə başa çatmasını istəməsi xüsusi vurğulanır. Hətta bunun üçün MDB Parlamentlərarası assambleyasının 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Qırğızıstan Parlamentinin sədri M.Ş.Şerimkulovun rəhbərliyi ilə qrup da yarandığı, həmin qrupun təşəbbüsü və Aland İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 21-22 dekabr 1993-cü ildə Azərbaycan, Ermənistan və qondarma "Dağlıq Qarabağ" qurumu nümayəndələrinin millətlərarası münaqişənin tənzimlənməsində Aland adasının təcrübəsini öyrənmək üçün bu adaya səfərinin təşkil edildiyi qeyd olunub. O vaxt M.Ş. Şerimkulov Aland adasının əsas şəhəri olan Mariexamn şəhərində görüşün Qırğızıstanın paytaxtında davam etdirilməsi təşəbbüsünü irəli sürüb və buna görə də növbəti görüş Bişkekdə olub.

Məlumat üçün qeyd edək ki, beynəlxalq münasibətlərdə millətlərarası

regional münaqişələrin "sponsoru olan münaqişələr" və "sponsoru olmayan münaqişələr" adlanan iki forması mövcuddur. Finlandiya ərazisi olan Aland adasının əhalisinin çox hissəsi İsveç xalqının nümayəndələrindən ibarət olduğundan burda vaxtilə İcveçlə Finlandiya arasında müəyyən problem yaranıb. Lakin Dağlıq Qarabağ problemindən fərqli olaraq, Aland adasının problemi beynəlxalq münasibətlərdə "sponsoru olmayan", yəni kənar, üçüncü qüvvənin qızışdırıcı təsiri, müdaxiləsi olmayan münaqişə hesab olunurdu. Buna görə də Finlandiya ilə İsveç bu problemi qısa müddətə öz aralarında həll edə bildilər. Bunu bilə-bilə Azərbaycan-Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sponsoru olan Rusiyanın bu dırnaqarası təşəbbüsü təəccüb doğurur və problemin həlli üçün heç nə vəd etmirdi. Rusiyanın bu dövrdə əsas məqsədi vəziyyəti daha da gərginləşdirmək və öz ordusunu yenidən Azərbaycana qaytarmaq idi. "Aland təcrübəsi"ni tərəflərə öyrətmək məqsədilə səfərin təşkili isə gözdən pərdə asmaq, imitasiya xarakteri daşıyırdı.

Fikrimizcə, Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün heç bir əhəmiyyət daşımayan bu səfərdən ümumən imtina etməliydi. Əgər bunu etməyə imkan yox idisə, heç olmasa bu səfəri təşkil edənlərə iki Respublika nümayəndələri ilə yanaşı qondarma "Dağlıq Qarabağ" qurumu nümayəndələrinin iştirakına etiraz etməliydi. Bunu da edə bilmirdisə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının da iştirakına nail olmalı idi. Bu mümkün olmadıqda, ümumiyyətlə, bu səfərdən və buna oxşar səfərlərdən imtina etməliydi. Bütün bunlar baş verdiyindən bu amil əhalinin haqlı olaraq narahatlığı və etirazına səbəb olmuşdu.

Alanddan sonra 1994-cü ilin mayın 4-5 də Bişkekdə keçirilən ikinci görüşdə tərəflər V.N.Kazimirovun Moskvada hazırladığı, sonradan "Bişkek protokolu" adlanan sənədi müzakirə etdilər. Azərbaycan tərəfi ilə qondarma Dağlıq Qarabağ qurumu arasında iki gün ərzində aparılan müzakirələrdə saatlarla mübahisələr baş verdi və buna görə də görüş iştirakçıları üçün nəzərdə tutulmuş "İssi-Kul" gölündə gəzinti və digər mədəni-istirahət tədbirləri təxirə salındı.

A.Cəlilov qondarma Dağlıq Qarabağ qurumunun bu görüşdə tərəf kimi iştirakına etiraz edərək, onlarla yanaşı Dağlıq Qarabağın Azərbaycan icmasının rəhbəri N. Bəhmənovun da iştirakını tələb etmişdi. Əks tərəf isə N.Bəhmənovun nə vaxtsa Şuşanın İcra Başçısı olmasını, heç bir seçkili qurumu, parlament və ya bələdiyyəni təmsil etmədiyini bəhanə gətirərək, onun iştirakına etiraz etmişdilər.

"Bişekek protokolu"nu hazırlayan Rusiya tərəfinin əsas məqsədi Böyük Vətən Müharibəsində faşizm üzərində qələbənin ildönümü, yəni 9 maya qədər, 8 maydan 9 maya keçən gecə atəşkəsə nail olmaq idi.

Azərbaycan tərəfi atəşkəsin əldə olunması, işğalçı qoşunların ərazimizdən çıxarılması, qərb ölkələrinin də daxil olduğu beynəxalq sülməramlıların regiona yerləşdirilməsi və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtmasını təklif edirdi. Rusiya və erməni tərəfi isə Dağlıq Qarabağ qondarma qurumunun tərəf kimi tanınmasını, atəşkəsin əldə olunmasını və Rusiyanın rəhbərlik etdiyi MDB ölkələri sülhməramlılarının yerləşdirilməsi fikrini irəli sürürdü. Azərbaycanın irəli sürdüyü "Münaqişə regionun digər ölkələrinin maraqlarına uyğun gəlir" fikrini digər

iştirakçılar qəbul etmirdilər.

Rusiya və erməni tərəfi 5 mayda A.Cəlilovun sənədə imza atmaqdan imtina etməsini Prezident H.Əliyevin mayın 4-də NATO-nun Bürüsseldəki toplantısında "Sülh naminə tərəfdaşlıq" sazişinə imza atması, yəni Azərbaycanın qərbə inteqrasiyaya meyl etməsiylə əlaqələndirirdilər.

Bundan başqa, V.N.Kazimirov qeyd edir ki, protokola R.Quliyev imza atandan sonra N.Bəhmənov tapılmadığına görə sənədi Moskvaya onun imzası olmadan aparıb. Bir də vurğulayır ki, Azərbaycan tərəfinin etdiyi düzəlişlərə yalnız onların xüsusi rəyi kimi baxmaq lazımdır, Bişkekdə protokola imza atanların hamısı üçün isə tekst əvvəlki kimi, yəni onlar imza atdıqları vaxt necə idisə, elə də qalır. Burdan belə çıxır ki, rus və erməni tərəfi Azərbaycanın etdiyi düzəlişləri qəbul etməyib.

V.N.Kazimirov məqaləsində daha sonra yazır ki, 10 və 12 mayda Azərbaycanın müxalif siyasi partiyaları bəyanatla çıxış edərək, protokola etiraz edir, sənədə imza atan parlament sədrini xəyanətdə ittiham edərək bildirirlər ki, R.Quliyevin K.Baburyanla yanaşı sənədə imza atması gələcəkdə qondarma Dağlıq Qarabağ qurumunun beynəlxalq aləmdə tanınmasına gətirib çıxara bilər.

R.Quliyev mayın 18-də Milli Məclisin iclasını açaraq bildirdi ki, protokolun heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur, yalnız məsləhətverici bir sənəddir. Onu imzalamaq üçün parlamentin razılıq verməsi tələb olunmur və ratifikasiyasına da ehtiyac yoxdur.

Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda əksəriyyət "Bişkek protokolu"nu Dağlıq Qarabağ qondarma qurumunun münaqişə tərəfi kimi tanınması kimi qəbul edirdi. A.Quqasyan "Ermənistan Respublikası" qəzetində bu sənədi tarixi sənəd, B.Ararksyan erməni tərəfi üçün nailiyyət adlandırmışdı. Sonuncusu mətbuat konfransında qeyd edirdi ki, Azərbaycandan başqa protokola imza atanların hamısı, o cümlədən, Rusiya tərəfi də Dağlıq Qarabağ qondarma qurumunu de-fakto tanınmışdır.

Rusiya tərəfi protokoldan 20 gün əvvəl, 1994-cü il aprelin 15-də Moskvada Rusiyanın təşəbbüsü ilə MDB dövlət başçılarının Dağlıq Qarabağ probleminin tənzimlənməsi üçün atəşkəsin əldə olunması ilə bağlı imzaladığı sənədin "Bişkek protokolu"nda daha çox hüquqi qüvvəyə malik olduğunu iddia edir, bu sənədin "Bişekek protokolu"nun imzalanması üçün əsas olduğunu bildirirdi [8]

Lakin Rusiya tərəfi yaddan çıxarırdı ki, 15 apreldə imzalanmış sənəddə Dağlıq Qarabağ qondarma qurumu təmsil olunmamış, Bişkekdə isə ilk dəfə olaraq tərəf kimi protokola imza atmışdı. Rusiya tərəfi bundan sonra da məsələnin mahiyyətini ört-basdır etmək üçün Bişkek görüşünü parlament üzvlərinin Aland görüşünün davamı kimi təqdim edərək, öz riyakarlığını davam etdirirdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar Rusiyanın qərb ölkələri ilə münasibətlərinin indikindən fərqli olaraq normal olduğu, demokratik, qərb yönümlü partiyaların və qeyri-hökümət təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyi, Rusiya ərazisində SSRİ-nin süqutunda mühüm rol oynamış proseslərə rəhbərlik etmiş, demokrat hesab olunan prezident B.Yeltsinin hakimiyyəti dövründə baş verirdi.

Lakin belə gərgin bir vaxtda Azərbaycan böyük bir uğura imza atmasına düşmən olan qüvvələr, o cümlədən Rusiya mane ola bilmədi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında ADNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu konsersuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. [1, s.306]

Sazişin imzalanması ərəfəsi Rusiyanın mövqeyi ilə bağlı dövlət müşaviri Vəfa Quluzadə deyirdi: "O zaman heç kəs düşünmürdü ki, sentyabrın 20-də kontraktlar imzalanacaq. Rusiyanın Azərbaycanda kəşfiyyatı çox güclü idi. Amma kəşfiyyat da dəqiq deyə bilmədi ki, bu neft kontraktları imzalanacaq, ya yox. Bu da bizim böyük uğurumuz oldu. Çünki onlar bunu bilsəydilər, özlərinə məxsus müxtəlif metodlarla prosesi dağıdardılar. Mənim yadımdadır, neft müqavilələri imzalanan zaman Vladimir Kazimirov da dəvət olunmuşdu. Kazimirovu həmin tədbirdə mən müşayiət edirdim. Nahar yeməyi zamanı gördüm Kazimirov narahatdır. Neft kontraktlarının imzalanması onun üçün böyük ağrı olmuşdu. Mən də zarafatla ona bir böyük stəkan araq süzüb rahat olmasını dedim. O da üzünü turşudub birdən-birə bu arağı başına çəkdi. Kefi çox pis idi.

Rusiya Yeltsin dövründə bərbad vəziyyətdə idi. Ölkədə anarxiya hökm sürürdü. Rusiya təyyarələri uçmurdu. Çünki yanacağın hamısını parçalayıb satırdılar. Bəlkə də başqa zaman olsaydı, Moskva nəsə edərdi, amma xoşbəxtlikdən onların vəziyyəti ağır idi. Ona görə də heç nə edə bilmədilər.

Onda müxtəlif şayiələr gəzirdi ki, dövlət çevrilişi cəhdləri olacaq. Onlarda panika olurdu və həmin anda dörd-beşi birdən-birə mənim kabinetimə gəlirdi. Mən də deyirdim ki, narahat olmayın" [4, 20 sentyabr 2014;7]

1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra bir sıra xarici və yerli qüvvələr Azərbaycana qarşı yeni təxribatlara əl atdılar. Heydər Əliyev ABŞ-da olarkən sentyabrın 29-da parlament sədrinin müavini Afiyəddin Cəlilovun və Prezident yanında Xüsusi İdarənin rəisi Şəmsi Rəhimovun qətlə yetirilməsi dövlət çevrilişinə hazırlıq planının tərkib hissəsi idi. Həmin vaxt Nyu-Yorkda BMT-nin 49-cu sessiyasında iştirak edən H.Əliyev hadisə ilə əlaqədar bəyanat verərək, bu terror aktını son vaxtlar Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş cəhdlərin yeni dalğası kimi xarakterizə etdi.

Oktyabrın 2-də Heydər Əliyev Bakıya qayıdanda respublikada hadisələr kritik həddə çatmışdı. Xətai rayonunun prokuroru Mahir Cavadovun qardaşı Rövşən Cavadovun komandanlığı altında olan Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin bir qrup silahlısı ilə Respublika Prokurorluğuna basqın etməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

1994-cü il oktyabrın 4-də bəzi xarici dövlətlərin təhriki və maliyyə dəstəyi və o vaxtkı baş nazir Surət Hüseynovun rəhbərliyi ilə ölkədə dövlət çevrilişinə cəhd göstərildi. Vəziyyətin son dərəcə təhlükəli məcraya yönəldiyini görən Heydər Əliyev

televiziya ilə xalqa müraciət etdi, əhalini Azərbaycan dövlətçiliyini qorumağa çağırdı...

Oktyabrın 4-də Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətlərinə, hökumətlərinə və beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək, birbaşa xaricdən yönəldilən qüvvələrin silahlı qiyam yolu ilə dövlət çevrilişinə cəhd göstərdiklərini bəyan etdi, onları ölkənin müstəqillik və suverenliyini qorumaq, zorakılıq və irticanın qalib gəlməsinə yol verməmək naminə bütün imkanlardan istifadə etməyə çağırdı [3, 08 dekabr 2022]

1994-cü ilin 4 oktyabrında baş verən hadisələrdə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi (XTPD) əvvəl Respublika Prokurorluğuna hücum edib, Baş prokurora təzyiq göstəsələr də, sonradan keçirilən mitinqdə Prezidenti müdafiə etdiklərini bildirdilər.

Ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması digər amillərlə yanaşı Rusiyanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətlə də bağlı idi. Rusiya Federasiyası hökumətinin 1994-cü il dekabrın 21-də Azərbaycanla sərhədləri birtərəfli qaydada bağlaması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Rusiya 1994-cü ilin axırlarından Azərbaycana dəmir, şose və dəniz yollarını bağlamaq kimi ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq edərək, Ermənistana 1994-1996-cı illərdə - atəşkəs şəraitində ümumi dəyəri 1 milyard dollardan çox olan 84 ədəd T-72 markalı tank, 50 ədəd piyadalar üçün RDM-2 döyüş maşını, 8 ədəd R-17 uzaqmənzilli raket kompleksi, "OCA" zenit kompleksi üçün 40 raket, 349 raketlə birlikdə 27 ədəd "Kruq" raket-zenit kompleksi, 40 ədəd "İqla" səyyar raket kompleksi, 18 ədəd reaktiv "Qrad" qurğusu, 1000-ə qədər "Strela-2" və "Strela-3" raketləri, külli miqdarda başqa silah və sursat verdi. Ermənistanda öz hərbi bazalarını yerləşdirib daim modernləşdirərək Rusiya-İran-Ermənistan strateji əməkdaşlıq xətti yaratdı [1,s.278]

İran İslam Respublikası isə 1995-ci ilin ortalarından bir sıra mühüm məhsulların Azərbaycana ixracına qadağan qoyaraq, Respublikanı Rusiya ilə birlikdə demək olar ki, blokadaya saldı [1,s.302]

Rusiya Federasiyası hökumətinin Azərbaycanla əlaqələrin kəsilməsi haqqında qərarı Azərbaycana külli miqdarda iqtisadi zərər vurmaqla yanaşı, Respublikada əhalinin onsuz da son dərəcə ağır sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da pisləşdirməyə və bunun birbaşa nəticəsi olaraq, kövrək olan ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasına xidmət edir. Bütün bunlar və Rusiyanın bəzi rəsmi dövlət nümayəndələrinin Azərbaycana qarşı ciddi təxribatların hazırlanması haqqındakı çıxışları Respublikanın siyasi qüvvələrindən sayıqlıq nümayiş etdirməyi və müvafiq əks tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Azərbaycanın siyasi qüvvələri bu sınaqdan da alnı açıq- üzü ağ çıxaraq, dövlətin iqtisadiyyatının və ordunun daha da güclənməsinə nail oldular. Bu da sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpasında mühüm rol oynadı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər) Bakı, Elm, 2008. 608 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
2. “Yeni Müsavat” qəzeti
3. https://azertag.az/xeber/xalqa_bagislanmis_omurden_anlar_1994_cu_ilin_oktyabri-2401154 AZƏRTAC 08.12.2022
4. https://axar.az/news/gundem/29899.html, Axar.az 2014.09.20
5. https://modern.az/ news/51273/, 1 Fevral 2014,
6. https://xezernews.az/ index.php?c=news&id=23443, 12.05.2017
7. Гулузаде В. Среди врагов и друзей. Статьи, интервью, выступления. Баку 2002, 231 с.
8. http://vn.kazimirov.ru/x013.htm
9. http://www.vn.kazimirov.ru/doc9.htm

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 14.02.2025

UOT: 9.327
Aqil ƏHMƏDOV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
agilahma@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9212-5147
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.8

ƏHALİNİN MÜTƏRƏDDİD MİQRASİYASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə: Dövlətlərin daxili və xarici siyasətində, milli təhlükəsizliyinin qorunmasında miqrasiya kimi həssas və qlobal proseslər mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, məqalə müasir beynəlxalq münasibətlər tarixində zəif öyrənilən, əhalinin "mütərəddid", yaxud "rəqqas" formalı miqrasiyasının nəzəri aspektlərinə və praktik əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Bu məqsədlə yerli və xarici mütəxəssislərin əsərlərinə müraciət olunaraq, faktoloji materiallar əsasında qeyd olunan miqrasiya növünün ümumi mənzərəsi təhlil edilmişdir. Elmi-tədqiqat işində miqrantların yaxın məntəqələr arasında müntəzəm hərəkətliliyi və şəhər aqlomerasiyasında, eləcə də qəsəbə və kəndlərdə proseslərin davam etdiyi göstərilmişdir. Mövcud sahədə regional və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, tətbiq olunmasının əhəmiyyəti, sosial-iqtisadi faydaları geniş şərh olunmuşdur. Xüsusilə inkişaf etmiş bəzi Qərbi Avropa dövlətlərinin adları çəkilərək, onların "rəqqas" miqrasiya sahəsində əldə etdikləri uğurlara diqqət yetirilmişdir. Tədqiq olunan miqrasiya forması ilə yanaşı, digər 12 miqrasiya növünün adları qeyd olunaraq araşdırmada elmi-nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Həmçinin qısada olsa, Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti sahəsində qazandığı mütərəqqi təcrübəyə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: miqrasiya, tarix, regional, beynəlxalq, miqrant, dövlətlər, sosial, siyasət

Agil AHMADOV

THEORETICAL ASPECTS OF THE PENDULUM MIGRATION OF THE POPULATION

Abstract: Sensitive and global processes such as migration play an important role in the domestic and foreign policy of States and in protecting their national security. In this regard, the article is devoted to the theoretical aspects and practical significance of the little-studied in the history of modern international relations, the pendulum migration of the population. To this end, referring to the works of domestic and foreign specialists, the general picture of the noted type of migration was analyzed on the basis of factual materials. The research work shows the regular

mobility of migrants between nearby settlements and the processes in the urban agglomeration, as well as in towns and villages. The study of regional and international experience in the current field, the significance of its application, and the socio-economic benefits have been widely commented on. In particular, some of the most developed Western European states were named, and attention was paid to their achievements in the field of pendulum migration. Along with the studied form of migration, the names of 12 more types of migrations are noted, the scientific and theoretical significance of which is substantiated in the study. The progressive experience gained by the Republic of Azerbaijan in the field of migration policy was also briefly touched upon.

Keywords: migration, history, regional, international, migrant, state, social, policy

Агиль АХМЕДОВ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАЯТНИКОВОЙ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ

Абстракт: Важную роль во внутренней и внешней политике государств, в защите их национальной безопасности играют такие деликатные и глобальные процессы, как миграция. В связи с этим статья посвящена теоретическим аспектам и практическому значению малоизученной в истории современных международных отношений, маятниковой миграции населения. С этой целью, обратившись к трудам отечественных и зарубежных специалистов, на основе фактологических материалов была проанализирована общая картина отмеченного вида миграции. В научно-исследовательской работе показана регулярная мобильность мигрантов между близлежащими населенными пунктами и протекание процессов в городской агломерации, а также в поселках и деревнях. Изучение регионального и международного опыта в текущей области, значение его применения, социально-экономические выгоды широко комментировались. В частности, были названы некоторые из наиболее развитых западноевропейских государств, уделено внимание их достижениям в области маятниковой миграции. Наряду с изучаемой формой миграции, отмечены названия еще 12 видов миграций, научно-теоретическая значимость, которых обоснована в исследовании. Также в кратком изложении был, затронут прогрессивный опыт, приобретенный Азербайджанской Республикой в области миграционной политики.

Ключевые слова: миграция, история, региональная, международная, мигрант, государства, социальная, политика

Giriş. Mühacirət, digər adıyla miqrasiyalar XXI əsr insanının həyatında mühüm rol oynayan hərəkətlilik kimi populyarlığını artırmağa davam edir. Bu baxımdan, beynəlxalq və regional olmaqla, qloballaşan dünyada miqrasiyanın, nəzəri

aspektləri və praktik (sosial-iqtisadi) əhəmiyyəti aktual olaraq qalır. Bir sıra forma və növləri tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılan bu prosesdə məcazi mənada işlənən – "mütərəddid", digər adıyla "rəqqas formalı" miqrasiya insanların müntəzəm qarşılaşdığı və sıxlıqla müşahidə olunan hərəkətlilik kimi diqqət çəkir.

Ərəb dilində tərəddüd edən mənasında işlənən – "mütərəddid" miqrasiya və bu prosesdə iştirak edən miqrantların müntəzəm hərəkətliliyi sanki yekdil qərar verəməkdə çətinlik çəkən şəxs kimi gedib, yenidən geri qayıdan insana bənzədilir. İngilis dilində – "pendulum migration", rus dilində isə «маятниковая миграция» adlanır və eyni konteksdə istifadə olunur. Burada söhbət yaxın məntəqələr arasında, hər gün miqrantların evdən çıxıb işə getməsi və geri qayıtması, nəticə etibarilə bunun intensiv xarakter alması ilə izah olunur. Yəni, davamlı gediş və gəlişlər "tərəddüd edənlə" yanaşı, həmçinin "rəqs edən" insana da bənzədilmişdir.

Miqrasiyanın mövcud növü müasir beynəlxalq münasibətlər tarixində, eləcə də regional və dövlətdaxili sosial-iqtisadi, siyasi proseslərdə zəif tədqiq olunan istiqamətlərdən biri olub, müasir insanın həyatında az əhəmiyyət daşımır. Qeyd olunan miqrasiya növünə yaxın – sinonim təşkil edən digər formalar – "qərarsız", "get-gəl", "kəfkirli" miqrasiyalar da eyni mahiyyət kəsb edir və gündəlik gediş və gəlişlərlə müşühidə olunur. Göründüyü kimi, göstərilən terminlər "mütərddid", yəni "rəqqas" miqrasiyanın qeyd olunan sinonimlərini əhatə edir. Burada "kəfkirli", saat kəfkirinə bənzədilir və davamlı hərəkətdədir, gündəlik işə gediş və geri dönüşü simvolizə edir. Ümumilikdə "mütərəddid" miqrasiya növü yaxın sərhədlər arasında da baş verməkdədir. Hər gün işə gediş və geri qayıdış uzun müddətli olsa da, bəzi hallarda həftəlik də baş verə bilər.

Hər gün yenilənən, innovativ xarakter daşıyan qlobal prosesdə, qeyd olunan miqrasiya növü bununla məhdudlaşmır. Həmçinin, miqrasiya proseslərində – regional və beynəlxalq hərəkətlilik müşühidə olunur. Bu hərəkətlilik və sıxlığı tədqiq etmək, ölçmək üçün digər miqrasiya formalarını da nəzərdən keçirmək tədqiqat işinin elmi-nəzəri, eləcə də praktik əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsində faydalı ola bilər.

Bu məqsədlə, miqrasiya növlərinin aşağıdakı kimi sistemləşdirilməsi geniş yayılmışdır:

- daxili;
- xarici;
- bir istiqamətli (geri dönməyi nəzərdə tutmayan);
- daimi yaşayış yerinə emiqrasiya;
- müvəqqəti (qayıdışı nəzərdə tutan);
- uzunmüddətli (6 aydan çox müddətdə davam edən);
- mövsümi;
- köçərilik və ziyarət məqsədli;
- epizodik;
- tranzit (sərhədyanı);
- məcburi (obyektdən asılı olmayan səbəblərdən baş verən miqrasiya);

- əks istiqamətli, dönüş məqsədli miqrasiya (özünün və ya dövlətin təşəbbüsü ilə dönüşü nəzərdə tutan miqrasiya növü) [2, s. 14-15]. Dünyanın dördbir tərəfində müşahidə olunan miqrasiya müasir dövrdə miqyasını genişləndirmiş, nəzəri və praktik aspektlərinin öyrənilməsi onun növlərinin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Yuxarıda sadalanan miqrasiya növləri tədqiqat obyektinə çevrilən hazırki mövzu kimi, praktikada geniş yayılmış və əmək miqrasiyasına qoşulmuş miqrantların bütün hallarda proseslərdə uzun və qısa müddətli yaxından iştirakı, daimi gediş və qayıdışı nəzərdə tutan "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiyanın baş verdiyini təsdiq edir. Haqqında tədqiqat apardığımız miqrasiyanın dövlətlərin daxili siyasətində daha çox rast gəlindiyini göstərməklə, sosial-iqtisadi və milli təhlükəsizlik kimi məsələlər də mövcud şəraitdə elmi diskussiyaya yol açır. Miqrasiyaların çeşidliliyi onların xarakterini üzə çıxarır və nisbətən böyük şəhərlərdə və ya qəsəbələrdə fərqli təzahür etdiyini əks etdirir.

Mövzu ilə bağlı tarixi, sosioloji, siyasi, iqtisadi, hüquqi araşdırmalara XX əsrin ortalarından daha çox müraciət olunmağa başlanmış, əsasən sovet dövründə məsələyə elmi-nəzəri yanaşma tələb edən tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın tarixşünaslığına nəzər salaraq, mövzuya yaxın araşdırma aparan alimlərin gəldikləri qənaətlər və elmi nəticələr "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiya proseslərinin göstərilən nəzəri aspektlərinin və praktik əhəmiyyətinin aydınlaşması baxımından mühüm rola malikdir.

"Mütərəddid" əhali miqrasiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk əsərlər sovet dövründə 1960-cı illərin ikinci yarısı, 1970-ci illərin əvvəllərində ortaya çıxmışdır. Beləliklə, "mütərəddid" miqrasiyanın iqtisadi və demoqrafik aspektləri A.G.Vişnevski, M.V.Kurman, V.N.Lixoded, İ.M.Taborisskayanın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Nəqliyyat və məskunlaşmanın qarşılıqlı təsirindəki rolu G.A.Goltz və İ.G.Hasdan tərəfindən göstərilmişdir. "Mütərəddid" yaxud "rəqqas miqrasiya"nın coğrafi aspektləri, SSRİ-nin şəhər məskunlaşma sisteminin formalaşması prosesləri B.S.Xorev və A.X.Markso tərəfindən araşdırılmışdır [25, s. 57]. Göründüyü kimi yaxın tarixdə mövzu ilə bağlı yerinə yetirilən tədqiqatlar yaşadığımız müasir dövrdə də aktuallığını qorumuş, mövcud sahəyə maraq azalmamışdır. Burada azərbaycanlı alimlərdən Ş.Muradov, M.Sərdarov, F.Abdullayev, E.Nəsibov, A.Aslanova, türk tədqiqatçılardan S.Çağlayan, E.Dağaşan, K.Kolbaşı, eləcədə ingilis dilli gənc tədqiqatçılardan H.Haas, Y.Voloshyna və digərlərinin əsərlərində "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiya ilə bağlı qeydlərə rast gəlinir.

Aparılan tədqiqatlarda tarixi, coğrafi, sosial, iqtisadi, demoqrafik, şəhər məskunlaşması və nəqliyyat aspektləri əsas alınmışdır. Sovet məkanında, ardınca postsovet və müstəqil dövlətlər birliyi dövründə, həmçinin regional və beynəlxlaq səviyyədə "mütərəddid" miqrasiya istiqamətində aparılan tədqiqatlar mövcud miqrasiya növü ilə bağlı yeni məlumatların və tədqiqatların yaranmasına müsbət təsir göstərir. Tarixi, sosial-iqtisadi və demoqrafik aspektlərin öyrənilməsi bizə imkan verir ki, "mütərəddid" miqrasiya daha yaxşı anlaşılsın, mövcud kontekstdə müxtəlif sahələri tədqiq edən alimlərin fikirlərinin elmi diskussiya üçün faydalı olması

müəyyən olunsun.

1. Mütərəddid miqrasiyanın məntəqələrarası hərəkətliliyi

1.1 Problemlər və təhlil: "Mütərəddid" miqrasiyanın məntəqələrarası hərəkətliliyinin və ya gediş-gəlişlər zamanı əhali sıxlığının ölçülməsi müntəzəm baş verən prosesdə yarana biləcək problemlərin, həmçinin mövzu ilə bağlı digər məsələlərin təhlilinin vacib olduğunu göstərir. Burada nəzəri aspektlər və praktik əhəmiyyətin şəhər, qəsəbə, kənd, yaxud sərhədlərarası hərəkətlilikdə fərqli şəkildə təzahür etdiyi məlum olur. Belə olduğu təqdirdə, miqrasiya proseslərində demoqrafik faktor, yəni əhalinin say tərkibinin nəzərə alınması tədqiqata işıq tutur.

Miqrasiya demoqrafik inkişafın ən vacib amilidir. Müasir dünyada kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərində, habelə miqrasiya axınlarının istiqamətindəki vektorlarda dəyişikliklər, onların yeni növlərinin meydana çıxması (elmi kadrların, korporativ menecerlərin miqrasiyası) müşahidə olunur [22, s. 206]. Demoqrafiya və miqrasiya bir-birilə vəhdət təşkil edir. Əhalinin sıxlığı ilə müşahidə olunan gediş və gəlişlər daxili miqrasiya proseslərində "mütərəddid", yəni "rəqqas" miqrasiyanın müsbət inkişaf tendensiyası kimi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmır. Burada həm kəmiyyət var, həm də keyfiyyət. Keyfiyyət isə birincidən hər zaman öndə gəlməklə miqrasiya növlərinin meydana çıxmasına kömək edir. Əhalinin say tərkibinin öyrənilməsi paralel olraq iş yerləri arasında intensiv hal alan hərəkətin sürətini müəyyənləşdirir.

"Mütərəddid" əmək miqrasiyası əhalinin bir bölgədən digərinə gündəlik gediş-gəlişini təmsil etməklə, hazırda meqapolislərin – ona bitişik ərazi ilə birlikdə böyük şəhərlərin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır ki, bu da mövcud tədqiqatın aktuallığını göstərir [28, s. 99]. Dünyanın bütün şəhərlərində, xüsusilə böyük paytaxtlarda "mütərəddid" miqrasiya yaşanır. Şəhərlərə bitişik ərzazi və qəsəbələrdə də nisbətən zəif proseslər davam edir və bu hal hər gün gediş və gəlişlərlə, izdihamla müşahidə olunur.

Tədqiqat işində təklif olunan yanaşmanın əsası, bütövlükdə əmək ehtiyatlarının hərəkətliliyi və xüsusilə "rəqqas" miqrasiyanın üç əsas amil ilə müəyyən edildiyi fərziyyəsidir: işçilərin gəlir səviyyəsi (əmək haqqı); yaşayış dəyəri; yaşayış və iş yerləri arasında səyahət xərcləri [29, s. 151]. Hər üç amil – "mütərəddid", yəni "rəqqas" miqrasiyanın sürətlənməsində mühüm rol oynayan detallardır. Burada hərəkətliliyin gündəlik və qısa məsafələr arasında baş verməsi prosesin məsuliyyətini və infrastruktur əhəmiyyətini artırır. Əməkçi miqrantların gəlir səviyyəsinin ölçülməsi, həyatına verilən dəyər və səyahət xərclərinin hesablanması kimi sosial-iqtisadi faktorlar əslində dövlətlərin iqtisadi siyasətində yer alan əsas məqamlardan biri kimi ölkələrə görə dəyişir və hər dəfə yeni tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Məlum olduğu kimi, miqrasiya müxtəlif elmlər tərəfindən qəbul olunur. Onun yalnız iqtisadi səbəblərlə deyil, həm də insanlara xas olan tələbat, maraq və səylərlə də sıx bağlı olduğu aşkar olunur [8, s. 6]. Müxtəlif səbəblər, insanların miqrasiya proseslərinə qatılaraq, həyat şəraitinin yaxşılaşmasına xidmət etməklə, sosial təminatının yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Mövcud miqrasiyanın elmi-nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanması bu baxımdan diqqət çəkir. İnsanların gündəlik

rastlaşdıqları əmək miqrasiyası Azərbaycan tarixşünaslığında az müraciət olunan "mütərəddid" yaxud "rəqqas" formalı miqrasiyanın öyrənilməsini zəruri edir. Hər gün yüz minlərlə insanın yaxından iştirak etdiyi həmin miqrasiya növü miqrant hüquqlarının müdafiəsi və dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasətinin miqrasiya proseslərinə müsbət təsirini və inkişaf dinamikasının tədqiqini aktuallaşdırır.

1.2 Prosesdə şəhər, qəsəbələrin iştirakı və infrastruktur vasitələr: Prosesdə əsasən böyük şəhərlər, qəsəbələr və ya kəndlərin iştirakı nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu onu göstərir ki, "rəqqas" miqrasiya həyat tərzi kimi miqrantların sosial-iqtisadi təminatının qarantına çevrilmişdir. Şəhər və qəsəbələr arasında hərəkətliliyin ölçülməsində "məntəqələrarası məsafələr"lə yanaşı digər məsələlər – böyük sənaye şəhərlərinin, qəsəbə və kəndlərin yaxınlığı, infrastrukturun əlverişli olub olmaması, iqlim şəraiti, hətta miqrantların aldıqları məvacib ümui prosesə müsbət yaxud mənfi təsir göstərən amillərdir.

Miqrasiya, sözün geniş mənasında, həm ölkə daxilində, həm də xaricində insanların hər hansı bir hərəkəti ilə əlaqələndirilir. Bu konsepsiyanın daha dar mənasında – "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiya böyük şəhərlərin şəhər zonalarına yaxşı məlumdur. Bu tip miqrasiya insanların bir yaşayış məntəqəsindən digərinə, bir qayda olaraq, iş və ya təhsil almaq və geri qayıtmaq üçün müntəzəm hərəkətdir. Bu məcburi proses şəhər və qəsəbə arasındakı fərqin hər zamankından daha çox hiss olunduğu vaxt, urbanizasiya dövründə inkişaf edir. Son illərdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və avtomobilizasiya "rəqqas" miqrasiyanın sürətlə genişlənməsinə kömək edir [23, s. 186]. Ölkənin daxilində olduğu kimi xaricində müşühidə olunan sosial-iqtisadi proseslərdə "rəqqas" miqrasiyanın daha çox meqapolislərdə hiss olunması iş yerlərinin həmin məkanlarda daha geniş yayılması ilə izah olunur. Burada böyük qəsəbələr də miqrantları özünə cəlb edir. Müntəzəm hərəkətlilik özü ilə yanaşı problemlər də gətirə bilər. Bunların başında dayanan başlıca amil nəqliyyat vasitələrindən istifadə ilə bağlıdır. İctimai və özəl nəqliyyat sisteminin mövcud miqrasiya proseslərində yaxından iştirakı problemin tədqiq olunmasında az əhəmiyyət daşımır. Məcburi və ya insanların qazanc üçün məcbur olduqları gediş və gəlişlər böyük şəhərlərdə iqtisadi inkişafın göstəricisi kimi mövzuya marağı bir qədər də artırır.

Daxili miqrasiya prosesi dedikdə, insanların eyni ölkənin hüdudları daxilində bir ərazidən digər əraziyə köçməsi başa düşülür. Bu miqrasiyanın kənd (kənd-şəhər), şəhər (şəhər-kənd), şəhərlərarası (şəhər-şəhər) və kəndlərarası (kənd-kənd) istiqamətlərini fərqləndirirlər [6, s. 9]. Bu baxımdan, ölkə sərhədləri daxilində müşahidə olunan "rəqqas" miqrasiyanın geniş sosial imkanları var. Kənd və şəhər, yaxud kənd və qəsəbə arasında baş verən "mütərəddid" miqrasiya populyarlıq və demoqrafik baxımdan fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu, xarici, beynəlxalq miqrasiya amilinə nisbətlə daha geniş yayılmış və daha əlçatan proses kimi insanların həyatında vacib yer tutur. Xarici miqrasiyada insanlar ölkə sərhədlərini aşaraq hər gün yeni problemlərlə qarşılaşa bilər, tərəddüd edən insana bənzər bu miqrasiya növü maddi baxımdan yüksək gəlirlərin əldə olunmasına müsbət təsir göstərmək iqtidarındadır.

Hər bir şəhər, şəhərətrafı yaşayış məntəqələri ilə əhatə olunmuşdur, onların arasında daimi qarşılıqlı rabitə mövcuddur. Bu qarşılıqlı əlaqənin vacib amillərindən biri insanların yaşayış məntəqələri arasında hərəkət etməsidir. Bu hərəkətlər həm mərkəzdənqaçma, həm də mərkəzəqaçma aspektlərinə malikdir [16, s. 22]. Miqrantın yaşayış yeri ilə iş yeri arasında məsafənin ölçülməsi şəhər aqlomerasiyasında vacib rol oynayır. Adətən mərkəzə üz tutmağa meyilli olan iş axtaranlar hər iki hal ilə qarşılaşmış olurlar. Burada nəqliyyat vasitələrinin əl çatan olması, ictimai və özəl nəqliyyatın fəaliyyəti də müntəzəm miqrasiya proseslərinə təsir edən mühüm amillərdən biridir.

Hal-hazırda şəhərlərin böyüməsi prosesi və onsuzda geniş olan meqapolislərin inkişafı müşahidə olunur. Bu səbəbdən, şəhər aqlomerasiyasının formalaşması və inkişafına təsir göstərən amillərdən biri "rəqqas" miqrasiyanın populyarlaşması ilə bağlıdır [20, s. 25]. Bəzən insanlar fərqində olmadan "rəqqas" miqrasiya proseslərinə qoşulur, haqqında bilgiləri olmasa da qazanclarından məmnun qaldıqları halda hərəkətliliyi artırmış olurlar, beləliklə də "qərarsız qalan" insana bənzər gedişgəlişlər sürətlənmiş olur. Proses şəhərlərin hər gün böyüməsi, dolub boşalması, şəhər aqlomerasiyasının inkişafı və tədricən formalaşması ilə nəticələnir.

Yaşayış məntəqələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yüksək intensivliyi, xarici sərhədləri və daxili quruluşu, buna görə də sosial məkanın birliyi ilə xarakterizə olunan məskunlaşma forması kimi şəhər aqlomerasiyalarının tədqiqi, bir qayda olaraq, yaşayış məntəqələrinin aqlomerasiyaya daxil olma meyarlarının müəyyənləşdirilməsi probleminə təsir göstərir [21, s. 205]. "Rəqqas" yaxud "mütərəddid" miqrasiya proseslərində həssas məqamlardan biri yaşayış məntəqələri arasında mövcud olan məsafələrin ölçülməsi və intensivliyi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən şəhər məskunlaşmasında şəhər aqlomerasiyasının formalaşma imkanlarının nəzərdən keçirilməsi tədqiqat işində diqqət yetirilən vacib detallardan biridir. Bütün hallarda insan və nəqliyyat axınları, hərəkətliliyin sıxlaşması məsələyə müsbət və mənfi çalarlar qatmış olur.

2. Təcrübələr və nəzəriyyələr

2.1 Regional və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi: Ümumilikdə mövcud sahədə regional və beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi miqrasiya idarəçiliyinin tənzimlənməsi, qanunvericiliyin təkmilləşməsi baxımından zəruridir. Həmin sahədə əsasən iqtisadi və demokratik tərəqqi yolu keçmiş dövlətlərin miqrasiya siyasəti, daxildə proseslərin nizamlanmasında əldə olunan müsbət nəticələr pozitiv nümunə təşkil edə bilər. Konkret olaraq – Almaniya, İsveçrə, Norveç və digər Qərbi Avropa dövlətlərinin innovativ miqrasiya idarəçiliyi sahəsində qazandığı mütərəqqi təcrübə miqrasiyanın "mütərəddid", "rəqqas" formasının tənzimlənməsində inkişaf etmiş miqrasiya qanunvericiliklərinə diqqət yetirilməsini vacib edir.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ondan istifadə olunması ölkə daxilində miqrasiya qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsini, iki və çoxtərəfli əsaslarda beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasını, digər ölkələrlə qarşılıqlı şəkildə miqrasiya siyasətinin

uzlaşdırılmasını şərtləndirir [5, s. 185]. Miqrasiya beynəlxalq hərəkətlilik və bundan irəli gələn qlobal proses olduğu üçün beynəlxalq nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi, həmçinin mübadiləsi illər ötdükcə daha da aktuallaşır. Burada beynəlxalq təcrübə əsasən inkişaf etmiş dövlətlərin gündəlik, sosial-siyasi həyatında və ya qanunvericilik əsasında öyrənilməsinin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Qarşılıqlı təcrübə proqramlarının işlənib hazırlanması, müqavilələrin bağlanması miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni üfüqlər açmış olur. Bu baxımdan, "mütərəddid" miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq əlqələrinin yaradılması mövzunun həyatın bütün sahələrdə diqqət mərkəzində olduğunu deməyə əsas verir. Təhlükəsiz və innovativ miqrasiya idarəçiliyinə nail olmaq üçün diplomatik münasibətlərdə miqrasiyanın istənilən sahəsi ilə bağlı uzlaşma əldə etmək olar. Bu, "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında da mümkündür.

Beynəlxalq miqrasiyanın əsasında iqtisadi, milli-mədəni və sosial amillər durur. İqtisadi amillər dedikdə, daha yüksək əməkhaqqı, həyat şəraiti, yaşayış səviyyəsi və s. nəzərdə tutulur [1, s. 21]. "Rəqqas" miqrasiya növündə sosial-iqtisadi amillər daxili proseslərdə olduğu kimi beynəlxalq aləmdə də diqqət çəkən mühüm məqamlardan biridir. Xarici təcrübənin öyrənilməsi və idarəçiliyi sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlıq əlaqələri, imzalanan sənədlər dialoq və müzakirələr zamanı yeni yolların yaranması, eləcə də dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi kimi vacib məqamlarda üzə çıxır.

Beynəlxalq statistikada mövsümi miqrantlara "qısamüddətli immiqrantlar və emiqrantlar", "miqrant-mövsümi işçi" və s. terminləri uyğundur. Mütərəddid (kəfkirli) miqrasiya (məkik, sərhədyanı) – bir ölkədən digərinə və əksinə gündəlik, nadir hallarda həftəlik gedib-gəlməni əks etdirir [4, s. 178]. Miqrasiya ilə bağlı beynəlxalq statistik göstəricilər, immiqrant və emiqrantların proseslərdə iştirakı mövsümi və daimi olmaqla müxtəlif mərhələlər şəklində izah oluna bilər. Həmçinin, az təsadüf olunan həftəlik əmək miqrasiyaları sosial sferanın genişlənməsində az əhəmiyyət daşımır. Burada mütərəddid miqrasiyanın eynisi olan "kəfkirli" miqrasiya tədqiqatlarda az rast gəlinən məqamlardandır.

Qloballaşma şəraitində miqrasiyanın miqyasında əhəmiyyətli artım olmuşdur və nəticədə miqrasiya proseslərinin yeni formaları yaranmışdır. İqtisadi amillərin miqrasiya axınlarını əvvəlcədən müəyyən etməsinə baxmayaraq, qloballaşma şəraitində miqrasiyanın sosial amillərinin əhəmiyyəti artır. Qlobal miqrasiyalar müasir dünya dövlətlərinin sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafında mühüm amilə çevrilmişdir [9, s. 140]. XXI əsrdə hələdə davam etməkdə olna qlobal dəyişikliklərin miqrasiyalara təsiri qaçılmazdır. Bir sıra səbəblərdən, genişlənən və getdikcə intensivləşən əmək miqrasiyasının və onun tərkib hissəsi olan "rəqqas" miqrasiyanın gətirdiyi sosial-iqtisadi üstünlüklər onu deməyə əsas verir ki, həmin proses gündəlik olduğu üçün daha çox müzakirələrə səbəb yaradır. Beynəlxalq və regional təşkilatların qloballaşma və miqrasiya potensialının yüksəlməsi ilə bağlı məsələlərə birmənalı yanaşmaması isə mövcud sahədə fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb yaratmaqla, paralel olaraq sosial üstünlüyünün əsas alındığını bəyan edir.

Yeni minilliyin başlanğıcında beynəlxalq inkişaf agentlikləri və hökumətlər inkişafı təşviq etmək üçün kasıb ölkələrdə miqrasiya və pul köçürmələri potensialını kəşf etdilər [15, s. 8]. Miqrasiya və pul köçürmələri beynəlxalq, həmçinin regional səviyyədə aparılan tədqiqatlarda ön sıralarda gəlir. Pul köçürmələrinə təşviq, onlayn qaydaların tətbiq olunması əmək miqrasiyasının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Burada miqrasiyanın "rəqqas" formasının iştirakı məsələsi də ciddi əhəmiyyət daşıyır. Həm daxildə bölgələr arasında, həm də xaricdə ölkələr arasında baş tutan valyuta mübadiləsi bu baxımdan miqrasiyaların bütün növlərində populyarlıq qazanır.

Beynəlxalq əmək miqrasiyasının artması ilə sosial müavinətlərin köçürülməsinin mümkünlüyü məsələsi bütün dünyada getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri arasında performans göstəricilərindən biri olaraq tanınır [13, s. 525]. Əmək miqrasiyası və əməkçi miqrantlar məsələsinə beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında geniş yer verirlir. Burada BMT ilk sırada gəlir və ona bağlı olaraq fəaliyyət göstərən beynəlxalq, regional miqrasiya qurumları müntəzəm miqrasiya prosesi, gediş-gəlişli gündəlik işlərdə çalışan insanların sosial müavinətlərinin köçürülməsi kimi problemləri də gündəmə gətirməyə davam edirlər.

2.2 Prosesdə miqrasiya-miqrant münasibətləri: Miqrasiya-miqrant münasibətləri tədqiqatın yerinə yetirilməsində əsas aspektlərdən biri kimi "mütərəddid" miqrasiya proseslərinin nəzəri təhlilinin əhəmiyyətinə diqqət çəkir.

Bu baxımdan, qeyd olunan – "miqrasiya və miqrant münasibətləri" mürəkkəb və başa düşülməsi çətin, açıq bir reallıqdır. Bununla birlikdə, müasir dövrdə baş verən qloballaşma fenomeni bu qarşılıqlı münasibətlərə də təsir edir və onları daha da inkişaf etdirir. Sözügedən mürəkkəb quruluş miqrasiya tədqiqatları üçün ən böyük maneədir. Bu məqam həm də dəqiq analiz əldə etmək üçün, təhlil edilməsi lazım olan miqrasiya ilə miqrantlar arasında fərq qoyaraq tədqiqatları özəlləşdirməkdir [11, s. 68]. Miqrasiya və bu proseslərdə iştirak edən miqrantların istər xarici ölkələrdə, istərsə də daxildə bölgələrarası "rəqqas" miqrasiyada iştirakı müsbət dəyərləndirilir. Lakin, burada problemlərin yaranması və onların həlli yollarının tapılması kimi məsələlər, tarixi və sosioloji aspektdən yanaşılan mövzunun müasir dünyada daha aktual səsləndiyini əks etdirir. Mövcud miqrasiya proseslərində iştirak edən miqrantların hüquqlarının qorunması ümumi qaydalara daxil olmaqla insan üzərində məsuliyyət yaratmış olur. Miqrasiya yarandığı gündən mürəkkəb quruluş kimi tanınmış və xüsusilə onun "rəqqas" formasının öyrənilməsinin əhəmiyyətini artırmışdır.

Miqrasiya sosial varlığın bir çox aspektlərinə birbaşa təsir etdiyi kimi, bu da öz mürəkkəb dinamikasını inkişaf etdirən bir prosesdir. Beləliklə, miqrasiya tədqiqatları mahiyyət etibarilə fənlərarası xarakter daşıyır. Sosiologiya, ədəbiyyat, siyasi elm, tarix, iqtisadiyyat, coğrafiya, demoqrafiya, psixologiya və hüquq kimi elmlər miqrasiya ilə əlaqəli sahələrdir [12, s. 738]. Geniş mənada miqrasiya demək olar ki, əksər elm sahələrini əhatə etməklə miqrasiya-miqrant münasibətlərinin müzakirəsinə

yol açır. Lakin tarixi keçmişdə, yaxud yaxın tarixdə baş verən miqrasiya prosesləri və onun "rəqqas" formasının öyrənilməsi konkret sahəyə aid olmaqla məsələyə individual yanaşma tələb etmək iqtidarındadır. İnsan sosial və tarixi bilgiləri mənimsəmiş varlıq olaraq, davamlı yer dəyişir, yüksək təmin olunmuş həyat uğrunda mübarizə aparır. Miqyasından asılı olmayaraq insanlar müntəzəm miqrasiya etməyə meyillidirlər. Bu, ölkənin daxilində olduğu kimi, xaricində də müşahidə olunur və miqrasiya-miqrant münasibətlərinin öyrənilməsində rol oynayır.

Məlumdur ki, əhali içərisində baş verən demoqrafik proselərin və miqrasiyanın kortəbii şəkil alması böyük problemlərlə (aclıq, "demoqrafik partlayış" və i.a.) müşayiət olunur. Bunların idarə edilə bilməsi, demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi, müvafiq əhali siyasətinin hazırlanmasının əhəmiyyətini daha da artırır [3, s. 3-4]. Əhalinin sıxlığı ilə müşühidə olunan və demoqrafik baxımdan tənzimlənməsində fasilələr yaranan, yaxud idarə olunması məhdudlaşan miqrasiya proseslərində həyata keçirilən siyasət düzgün qurulmalıdır. Qeyd olunan məsələ, miqrasiya-miqrant münasibətlərilə birbaşa bağlı olub analitik təhlil tələb edən mühüm amildir. Belə olduğu halda, neqativ halların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına, aclıq və demoqrafik aşınma kimi ciddi problemlərin tənzimlənməsinə nail olmaq mümkündür.

Qərarsız (gəl-get) miqrasiya insanların gündəlik və ya həftəlik olaraq hərəkət etdikləri və yaşayış məntəqələrinə (müxtəlif yaşayış məntəqələri arasında) getdikləri və qayıtdıqları proseslərə aiddir. Şəhər və kənd əhalisinin əksəriyyətini əhatə edən bu miqrasiya forması da son yarım əsrdə olduqca sıxlaşmışdır. BMT-nin statistik qaydalarına görə, yeni gəldikləri yerdə 6 aydan çox yaşayan insanlar miqrant olaraq qəbul edilirlər. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin görüşünə görə, turistlərin, tətilə çıxanların, ziyarət edənlərin və digər məqsədli səfərlərin miqrasiyaya daxil edilməsi mübahisəlidir. Çünki bu vəziyyətdə söhbət daimi yaşayış yerinin dəyişdirilməsindən getmir. "Gəl-get" miqrasiyası həm də ölkə iqtisadiyyatının ən müxtəlif peşələri, ixtisasları və əmək ehtiyatları hesabına tələbatın ödənilməsi arasında tarazlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır [10, s. 25]. Adları çəkilən sahələr miqrasiya-miqrant əlaqələrinin qurulması və inkişafı baxımından fayda verə biləcək nəzəri aspektlərin müəyyən olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu səbəbdən, əmək miqrasiyasnda "rəqqas" növünün geniş imkanları və prosesin gündəlik, müntəzəm və hərəkətli şəkildə baş verməsi, şəhər və kəndlərdə sıxlaşma probleminin həllinə diqqət çəkir. Burada müxtəlif kateqoriyadan olan insanların iştirakı tədqiqatın maraq dairəsini bir qədər də artırmış olur. Onların arasında yuxarıda qeyd olunan kəsimlərin miqrant hesab olunması kimi məsələlər isə fərqli tədqiqatın mövzusu kimi qarşımıza çıxır. Son illər "mütərəddid", "qərarsız", digər adıyla "rəqqas" miqrasiya növünün araşdırılması zamanı yaşayış məntəqələri arasında sıxlığın artmasına gətirib çıxaran bəzi məqamlar tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Bu isə öz növbəsində miqrasiya-miqrant münasibətlərinin tənzimlənməsində mürəkəb vəziyyətin hər an yarana biləcəyindən xəbər verir. Əhali sayının yüksəlməsi, nəticədə demoqrafik inkişafın genişlənməsi, sözü gedən miqrasiya proseslərində təmsil olunanların

azalmasına yox, əksinə çoxalmasına şərait yaratmışdır. İqtisadi inkişafın gətirdiyi müsbət məqamlardan biri kimi, "rəqqas" miqrasiya proseslərində insanların iştirak səviyyəsi də xeyli artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya prosesinin, xüsusilə daxili miqrasiyanın tədqiq edilməsinə dair ümumi qəbul edilmiş vahid metodoloji üsul yoxdur. Burada müxtəlif metodlardan – beynəlxalq təcrübədə metodologiyanın hazırlanmasında insanların hərəkətliliyi, ev təsərrüfatları, kommunal xidmətlərə dair göstəricilər (işıq, qaz, su abonentləri və s.), nəqliyyat vasitələrində istifadə olunan kart, talon və s.dən istifadə olunur [7, s. 209]. Demək olar ki, ictimai elmlər sahəsində tədqiqat üsulları vahid metodologiyaya əsaslanmır. Bizim tədqiq etdiyimiz mövzu daha çox beynəlxalq münasibətlər tarixi və sosiologiya yönümlü olduğu üçün, burada yaxın tarixdə baş verən miqrasiya prosesləri, dövlətlərin miqrasiya siyasəti, miqrasiyaların sosial-iqtisadi, nəzəri aspektlərinin ölçülməsi kimi məsələlər ön plana çıxır.

Sadalanan məqamlar miqrasiya-miqrant münasibətlərinə də təsirsiz ötüşmür. Elmi-nəzəri metod, həyata keçirilən tədqiqatın əsas qayəsi olub, müasir dövrdə miqrasiyanın "rəqqas" formasının araşdırılmasının əhəmiyyət kəsb etdiyini deməyə əsas verir. Belə olduğu təqdirdə, miqrasiya-miqrant münasibətlərinin müsbət inkişaf dinamikası müəyyənləşmiş olur. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 30 ildən yuxarı vaxt ərzində Azərbaycanda formalaşan miqrasiya qanunvericiliyi mövcud sahədə həyata keçirilən siyasətin düzgün qurulduğunu əks etdirir və problemə elmi-analitik yanaşmanın zəruri olduğunu təsdiq edir. Hərəkətlilik, infrastruktur şəraitin üstünlüyü, xərclər və s. sosial məsələlər "rəqqas" miqrasiya növünün regionda geniş əks səda tapdığını göstərir və qeyd olunan münasibətləri tənzimləyir.

Daxili miqrasiya hərəkətləri müasir Azərbaycan Respublikasının siyasi və sosial həyatına təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. [14, s. 467]. Azərbaycan dövlətinin miqrasiya sahəsində əldə etdiyi müsbət nümunələr daxili miqrasiya proseslərinin yüksələn xətlə inkişafı ilə bağlıdır. Təkmilləşməkdə olan və mütərəqqi təcrübəni əsaslandıran miqrasiya qanunvericiliyi emiqrasiya və immiqrasiyaların, eləcə də paytaxt Bakıda "rəqqas" miqrasiyanın sosial və ictimai-siyasi həyata pozitiv təsir göstərdiyini əks etdirir. Miqrasiya Azərbaycanda 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yeni tərəqqi fazasına keçid almış, mövcud sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri genişlənmişdir. Nəticədə miqrasiya-miqrant münasibətləri pozitiv inkişaf yolu tutmuş və milli təcrübə xarici ölkələrin diqqətini çəkmişdir.

Yaşayış yerindən kənarda, gündəlik yaşayış yerinə qayıtmaqla məşğul olmağı əhatə edən "mütərəddid" gündəlik əmək miqrasiyası, şəhərdə işləyən şəhərətrafı sakinlər, rayon mərkəzlərində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd sakinləri və s. üçün ən xarakterikdir [17, s. 153]. Bu faktor miqrasiya-miqrant münasibətlərinin öyrənilməsində nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Şəhərətrafı, qəsəbə və kəndlərdən hər gün eyni qısa məsafələrdə işə gələn və geri qayıdan miqrantların hərəkəti, bəzi hallarda sıxlığın bəlli saatlarda tıxaclara səbəb yaradacaq qədər yüksəlməsi, artıq həyatın bir parçası, həyat tərzi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu xarakterik hərəkətlilik insanların sosiallaşmasına müsbət təsir göstərir və mövcud münasibətlərin

möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır.

Xarici mənbələrdə cazibə modeli "mütərəddid" miqrasiyasının qiymətləndirilməsi metodlarından biri hesab olunur, burada parametrlər iki yaşayış məntəqəsi arasındakı məsafə, onlarda yaşayan əhalinin sayı və bu yaşayış məntəqələrinin iqtisadiyyatındakı əmək haqqının miqdarıdır [19, s. 632-633]. Burada cazibə modeli dedikdə, insanların bəlli miqdarda, diqqət çəkəcək maaşla təminatının cazib görünməsi, eləcə də qısa məsafədə gediş-gəlişlərin adi hal alması ilə izah oluna bilər. Həmin metod miqrasiya-miqrant münasibətlərinə pozitiv təsir göstərmək, insanlara seçim etmək imkanı verməklə, davamlı diqqət çəkir və təmin olunmuş həyat uğrunda mübarizədə "mütərəddid" və ya "rəqqas" miqrasiya növünün sosial faydalı olduğunu göstərir.

Vətəndaşların əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli yaşayış məntəqələri arasında müntəzəm hərəkəti ("mütərəddid" əmək miqrasiyası) yerli və regional əmək bazarlarında əmək ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur. Əmək miqrasiyası mürəkkəb bir sosial-iqtisadi prosesdir, öyrənilməsi fənlərarası yanaşma tələb edir [18, s. 86]. Əmək ehtiyatlarının bölünməsi məsələsi miqrantlar arasında bir rəqabər mühiti formalaşdırır. Buna isə "mütərəddid" miqrasiya formasında tez-tez rast gəlinir. Belə olduğu təqdirdə, əmək miqrasiyası həm mürəkkəb həm də anlaşılması mümkün olan proses kimi sosial əhəmiyyətini hər gün bir qədər də artırmış olur. Şərh olunan istiqamətlər heç şübhəsiz ki, miqrasiya-miqrant münasibətlərində öz əksini tapır.

Tələb və təklif nəzəriyyəsi, əsasən əmək haqqı fərqliliyinin təsiri ilə vasitəçilik nəzəriyyəsi miqrasiyanın öyrənilməsində klassik bir ənənədir. Klassik yanaşma, artan iqtisadiyyatda "mütərəddid" əmək miqrasiyasının, ümumiyyətlə daxili miqrasiya kimi, işçi qüvvəsinə tələb və təklifdəki coğrafi fərqlərdən qaynaqlandığını göstərir [24, s. 41]. Burada coğrafi fərqlər müxtəlif cür təzahür edir. Əslində problemə klassik məntiqlə yanaşma əmək haqqı fərqliliyindən irəli gələn vasitəçilik nəzəriyyəsinin öyrənilməsini zəruri edir. Həmçinin, artan iqtisadi tələblər və sosial dəyişikliklər "rəqqas" miqrasiyanın gündəlik miqrant həyatında başlıca rol oynadığını göstərir. Bu isə təhlili gərəkən miqrasiya-miqrant münasibətlərinin tənzimlənməsi yollarını üzə çıxarır.

"Mütərəddid" əmək miqrantları işçilərin olduqca həssas bir kateqoriyasıdır, çünki hərəkətlərinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onlara xüsusi zəmanət və əmək hüquqlarının qorunmasını təmin edə biləcək xüsusi normativ hüquqi aktlar yoxdur [26, s. 53]. Gündəlik qazanc əldə etmək üçün hər gün eyni yolla məsafə qət edərək geri qayıtmaq miqrantları həssas davranmağa sövq edir. Həmin məqam tədqiq olunan miqrasiya-miqrant münasibətlərində daha tez nəzərə çarpır. Bu, diqqətin cəmləşməsi baxımından insanın nə istədiyini bilməsi, eləcə də bu yolda yarana biləcək sosial problemlərin həlli yollarının tapılması kimi anlaşıla bilər. "Rəqqas" miqrasiya ilə bağlı hüquqi baxımdan konkret qanunların olmaması, prosesdə iştirak edən miqrantların sosial müdafiəsinin təmin olunmaması kimi dəyişik tendensiyaları da bərabərində gətirmiş olur. Həmçinin, belə həssas kateqoriyaya daxil olan insanların

psixoloji dəstəklərinin məhdud olması da onların həssaslığını bir qədər qabarıq göstərir. Nəticədə hər iki tərəf – miqrasiya və miqrant münasibətləri zəifləmiş olur.

Nəticə. Miqrasiya proseslərinin intensiv hal aldığı XXI əsr mövcud sahədə reallıqların gətirdiyi bəzi məsələlərin təhlilini vacib etmişdir. Regional, beynəlxalq və dövlətlərin sərhədləri daxilində baş verən miqrasiya və onun nəticələri müsbət, həmçinin mənfi tendensiyalarla müşühidə olunur. Tədqiq olunan mövzu isə miqrasiyanın sadəcə bir probleminin araşdırılmasına, əhalinin "mütərəddid", yəni "rəqqas" formalı miqrasiyada iştirakı və faktoloji materiallar əsasında analitik analizinin aparılmasına həsr olunmuşdur.

Bir qədər də dəqiq ifadə etsək, tədqiqat işi "rəqqas" əmək miqrasiyasından bəhs edir. Bununla yanaşı əhalinin bir hissəsinin – digər adıyla "mütərəddid" əmək miqrantlarının iş və yaşayış yerləri arasında, bir-birindən xeyli məsafədə və müxtəlif təsərrüfat subyektlərində (bölgələr, şəhərlər, qəsəbələr, obyektlər və s.) gündəlik servis hərəkəti kimi başa düşülür [27, s. 63]. Məsafələrin uzun və qısa oluşu bu prosesdə iştirak edən miqrantların hərəkətliliyinin müəyyən olunmasında böyük rola malikdir. Bu, özünü qazanılan əmək haqlarında da göstərməklə əhalinin "mütərəddid" miqrasiyada yaxından iştirakına manea yaratmır. Əksinə dünyanın hər yerində, hər gün yüzminlərlə insan məntəqələrarası məsafələrlə işə gedir və geri qayıdır, aktiv miqrasiya proseslərinə təkan verirlər. Miqrantların hərəkətində böyük şəhərlərin, bölgə, qəsəbə və kəndlərin coğrafi göstəriciləri, nəqliyyat vasitələrinin rahat və problemsiz irəliləməsi və s. məsələlər sonda mövzu ilə bağlı nəticəyə gəlməyə əsas verir.

Bu baxımdan, tədqiqatçılar "rəqqas" formasına bənzər miqrasiyanı bütövlükdə "ərazi-əhali hərəkəti fenomeni" kimi şərh edirlər, sabit xarakter daşıyır və miqrantların yaşayış yerinin dəyişilməsi ilə əlaqəli deyil [30, s. 58]. Elm və texnologiyaların sürətlə genişləndiyi XXI əsrdə, təməlində tarixi proseslər dayanan sosial-iqtisadi faktorlar miqrasiyanın "mütərəddid", "rəqqas" formasının intensiv hal aldığını göstərir. Mövcud miqrasiyanın təhlilində ilk anlaşılan məsələ – ərazi, əhali və hərəkət məhfumlarıdır. Həmin prosesi canlı tutan hər gün baş verən hərəkətlilik və dinamik xarakter daşımasıdır. Bu səbəbdən, təbii şəraitdə baş verən reallıq sabit şəkildə öz varlığını davam etdirir. Gediş-gəlişlər sırasında əhalinin sıxlığı isə aydan-aya dəyişir, gəlirlərin azalması və ya yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Həyatın bütün sahələrində çatışmazlıqlar olduğu kimi belə həssas mövzuda da miqrantlar gündəlik problemlərlə qarşılaşmalı olurlar. Lakin "mütərəddid" miqrasiya ilə bağlı qanunların olmamaması, əksinə ümumilikdə miqrasiya qanunvericiliyinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan daxil olmaqla sosial-iqtisadi, hüquqi-demokratik tərəqqi yolu tutmuş dövlətlərin miqrasiya siyasətinin təkmilləşməsinə manea yaratmır. Həmin miqrasiya formasının inkişafında əməkçi miqrantlar kütləvi hərəkət etdiyi üçün, nizamlanmasında da maraqlı olub, prosesin axarının sabit qalmasına cəhd etməli və milli təhlükəsizliyə fərd olaraq öz dəstəklərini ifadə etməlidirlər. Əslində milli təhlükəsizliyin qorunması hər birimizin vətəndaş olaraq konstitusion öhdəliklərimizdən biridir.

Məqalə boyu təhlil olunan müsbət məqamları, tədqiqat işinin elmi yeniliyini və nəticəsini aşağıdakı kimi konkret müddəalarla göstərmək olar:

❖ XXI əsrdə sərhədləri aşan miqrasiya və onun inkişaf dinamikasında əhəmiyyət daşıyan nəzəri aspektlər əhalinin "mütərəddid" miqrasıyada iştirak edərək həyat uğrunda mübarizəsinin davam etdiyini əks etdirir;

❖ Miqrasiya proseslərinin inkişafı, müsbət və mənfi çalarları ilə bağlı aparılan araşdırmalar müasir dövrdə hərəkətliliyin yüksəlməsindən xəbər verir;

❖ Bu səbəbdən, miqrasiyanın bütün forma və növləri problemin araşdırılmasının aktual olduğunu təsdiq edir;

❖ "Mütərəddid" yaxud "rəqqas" miqrasiyanın insan həyatında oynadığı rol, nəzəri aspektlərinin təhlili və praktik əhəmiyyətinin üzə çıxarılması, mövzunun gələcək prioritetlərinin müəyyən olunmasında mühüm yer tutur;

❖ Regional, beynəlxalq və dövlətlərin sərhədləri daxilində hər gün baş verən "rəqqas" miqrasiya müsbət inkişafa səbəb yaratmaqla yanaşı, özü ilə bərabər bəzi problemlər də gətirir;

❖ Belə olduğu təqdirdə coğrafi, hərəkətlilik, sıxlıq, nəqliyyat və infrastruktur kimi məsələlərin nizamlanması mövcud miqrasiya prosesinin sürətlənməsinə gətirib çıxarar;

❖ Müasir beynəlxlaq münasibətlər tarixində miqrasiyanın əhəmiyyətli parçası kimi qarşımıza çıxan "mütərəddid", "rəqqas" miqrasiya tədqiqatçıların üzərində az çalışdığı mövzulardan biri kimi populyarlığını davam etdirir;

❖ Prosesdə şəhər, qəsəbə və kəndlərin iştirakı, nəqliyyat vasitələrinin dəyərləndirilməsi – hərəkətliliyin və məntəqələrarası məsafələrin öçülməsinin tədqiqatda bir metod olduğunu əks etdirir;

❖ Digər adlarıya – "qərarsız", "get-gəl", "kəfkirli" olub eyni mahiyyət daşıyan mövcud miqrasiya tədqiqatçıların diqqətini çəkir və gələcəkdə yeni əsərlərin yazılacağını göstərir;

❖ Yerli və xarici tədqiqatçıların əsərlərində mövzu ilə bağlı və ya mövzuya yaxın məsələlər tədqiqat obyektinə çevrilən miqrasiya növünün müasir çağırışlar etdiyini bəyan edir;

❖ Mövzu ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasətində müşahidə olunan mütərəqqi idarəçilik sistemi, bu baxımdan tədqiqata işıq tutan məqamlardan biridir;

❖ Bununla yanaşı, qonşu ölkələrin mövcud sahədə – xüsusilə miqrasiya idarəçiliyində innovativ nəticələr qazanan Qərbi Avropanın öndə gələn dövlətlərinin müsbət nəticələri tədqiqatın nəzəri aspektlərinin təhlilində vacib əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, F.N. XXI əsrin geosiyasətində yeni paradiqma: Miqrasiya (mahiyyəti, çağırışlar, təhdidlər). – Bakı: Elm, – 2016, – 416 s.
2. Aslanova, A.F. Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik aspektləri / iqt. üzrə fəls. dok. diss. / – Bakı, 2017, – 148 s.

3. Həsənova, L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında (sovet siyahıyaalmaları əsasında). – Bakı: BDU, – 2003, – 302 s.
4. İzahlı statistika terminləri lüğəti / redaktor-əlaqələndirici A.H.Mansurov. – Bakı: Səda nəşriyyatı, – 2010, – 720 s.
5. Quliyeva, S.Z. Azərbaycanda miqrasiyanın səbəb və istiqamətləri (XIX-XX əsrlər) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2010, № 2, – s. 181-187.
6. Qəribova, E. Rüstəmova, R. Azərbaycanda daxili miqrasiya və urbanizasiyanın sosial aspektləri. Analitik hesabat // – Bakı: "Azərbaycan barometri", – Fevral 2020, № 2(6),– 72 s.
7. Qəribova, E. Azərbaycanda urbanizasiya və daxili miqrasiya prosesinin kəsişməsinin sosial və demoqrafik mənzərəsi // – Bakı: "Sosial tədqiqatlar", – 2021, Elmi analitik jurnal, № 1, – s. 209-220.
8. "Sovetlər dönəmində miqrasiya problemi təhlükəli, yasaq məsələ sayılıb". Hüquqi İslahatlara Yardım Mərkəzinin rəhbəri Fətəli Abdullayev: "Bəşər tarixi "Böyük insan köçü" kimi tanınan hadisələrlə zəngindir" // "525-ci qəzet". – 2009, 15 aprel. – s. 6.
9. Yaqubova, N. Miqrasiya prosesləri qloballaşma şəraitində // – Bakı: "Sivilizasiya" jurnalı, – 2014, № 1, – s. 135-145.
10. Abdulayev, F.N. Modern dönemde uluslararası göç ve göç politikası. – İstanbul: Karmen Matbaacılık, – 2015, – 246 s.
11. Çağlayan, S. Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi // – Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE), – Güz 2006, Sayı 17, – s. 67-91.
12. Dağaşan, E., Aydın S. Geçmişten günümüze göç / editör O.Köse. – Samsun: İlkadım, – 2017, – 1456 s.
13. Kolbaşı, K.M. Ulusötesi hayatlar: Hollandada yaşayan türk vatandaşlarının sosyal güvenligi // – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. TAED-72, – 2021, – s. 523-539.
14. Yusifsoy, A. Özsüer, E. Azerbaycan'da İç Göçe Maruz Kalmış İnsanların Geri Dönüş Motivasyonunun Değerlendirilmesi // – VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, – Bahar 2022, Yıl 7, Sayı 1, – s. 467-510.
15. Haas, H. The Migration and Development Pendulum: A Critical View on Research and Policy // – International Migration, – 2012,Vol. 50 (3), – p. 8-25.
16. Voloshyna, Y. Theoretical and methodical bases of pendulum migrations and analysis of the sources of intra-regional flows of population movements (for example, transcarpathion region, Ukraine) // – International Journal VALLIS AUREA, – December 2015, Volume 1, № 2. Croatia, – p. 21-31.
17. Акишина, М.Л., Фанненштиль А.А. Формирование балансов трудовых ресурсов сельской местности в условиях роста маятниковой трудовой миграции // – Вестник Алтайского государственного аграрного университета, – 2013, № 11 (109), – с. 152-156.

18. Бугаев, М.А. Маятниковые миграции на рынке труда Санкт-Петербурга и Ленинградской области // – Вестник Санкт-Петербургского Университета, – 2015, Сер. 5, Вып. 4., – с. 86-116.
19. Бедрина, Е.Б. Козлова, О.А., Ишуков А. А. Методические вопросы оценки маятниковой миграции населения // – Ars Administrandi (Искусство управления), – 2018. Том 10, № 4, – с. 631-648.
20. Дорофеева, Л.А. Касьянова, Е.А. Маятниковая миграция населения в Красноярской городской агломерации (на примере населенных пунктов Емельяновского района) // – Известия Иркутского государственного университета, – 2017, Серия Науки о Земле. Т. 20, – с. 25-42.
21. Дьячкова, П.А. Мосиенко, Н.Л. Анализ маятниковых миграций в городской агломерации: социо-логические опросы и большие данные // – Мир экономики и управления, – 2021, Т. 21, № 4, – с. 205-228.
22. Забродская, Н.Г. Хацкевич, Г.А. Петриковец, Т.А. Маятниковая миграция и развитие белорусских агломераций // – Бизнес. Инновации. Экономика – 2021, № 5, – с. 205-214.
23. Комарова, А.Д. Маятниковые миграции населения и стратегия устойчивого развития периферийных пригородных районов г. Хабаровска // – Инновации и инвестиции, – 2022, № 1, – с. 186-195.
24. Мальцева, Е.С. Региональный рынок труда и проблема маятниковой трудовой миграции // – Вестник Череповецкого государственного университета, – 2012, № 3, Т. 1, – с. 41-44.
25. Михалев, Н.А. Маятниковая миграция в городах РСФСР по данным Всесоюзной переписи населения 1970 г.: размеры, потоки, структура // – Вестник Томского государственного университета. История, – 2022, № 80, – с. 56-65.
26. Соколова, А.А. Масштабы маятниковой трудовой миграции в регионах России // – Проблемы развития территории, – 2023, Т. 27, № 4, – с. 52-70.
27. Шитова, Ю.Ю. Маятниковая трудовая миграция в Московской области: методический и прикладной анализ // – Экономический журнал ВШЭ, – 2006, № 1, – с. 63-79.
28. Шитова, Ю.Ю. Влияние рынка жилья на маятниковую трудовую миграцию в Московской агломерации //– ЭНСР, – 2009 № 4 (47), – с. 99-107.
29. Шитова, Ю.Ю., Шитова, Ю.А. Анализ долгосрочной динамики факторов, определяющих маятниковую трудовую миграцию в Подмосковье // – Труд и занятость, – 2016, № 4 (157), – с. 151-162.
30. Шкарет, А.А. Социологический подход к изучению состояния маятниковой миграции на территории города Белгорода и соседних районов // – Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса, – 2020, Т. 6, № 3, – с. 57-68.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.01.2025

UOT: 39
Əfqan QASIMZADƏ
Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası,
polis polkovnik-leytenantı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
efqan.qasimov@mail.ru
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.9

QƏBƏLƏNİN XI-XIII ƏSRLƏRƏ AİD MEHTƏRƏ TİPLİ ŞİRSİZ SAXSI QABLARI VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Qəbələnin XI-XIII əsrlərə aid şirsiz keramikası içərisində ayrıca qrup kimi fərqləndirilən mehtərə tipli qablardan bəhs edilir. Giriş hissədə Azərbaycanda saxsı qabların meydana gəlməsi, əhalinin tələbatı və istehsalın daha rahat başa gəlməsinə əsasən keramika istehsalının tədricən inkişaf etməsi, saxsı məmulatının şirsiz və şirli qablar olmaqla iki qrupa ayrılması göstərilmişdir. Əsas hissədə Qədim Qəbələ şəhər yerinin Qala ərazisindən aşkar edilmiş mehtərə tipli qab nümunələri ətraflı təhlil edilmiş, eyni zamanda bu tip qabların forma və təyinatı barədə mütəxəssislərin fikirlərinə də istinad edilmişdir. Nümunələr təqdim edilərkən onların forması, naxışlanması və qabların ölçülərinin verilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Nəticə hissədə isə nümunələrin təhlili və öyrənilməsinə əsasən XI-XIII əsrlərdə Qəbələdə mehtərə tipli qabların hazırlanma texnologiyasının, xüsusilə qabların üzərinin naxışlanmasının daha da təkmilləşməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qəbələ, Qala ərazisi, saxsı qablar, mehtərə tipli qablar, istehsal texnologiyası.

Afgan GASIMZADE

MEHTERA-TYPE UNGLAZED POTTERY VESSELS OF GABALA OF THE 11TH-13TH CENTURIES AND THEIR CHARACTERISTICS

Abstract: The article discusses mehtera-type vessels, which are distinguished as a separate group among the unglazed ceramics of Gabala of the 11th-13th centuries. The introductory part shows the emergence of pottery vessels in Azerbaijan, the gradual development of ceramic production based on the demand of the population and the more affordable cost of production, and the division of pottery into two groups: unglazed and glazed vessels. The main part analyzes in detail the samples of mehtera-type vessels discovered in the Gala area of the ancient Gabala city, and also refers to the opinions of experts on the shape and purpose of this type of vessels. While presenting the samples, their shape, patterning and dimensions of the vessels were kept in the center of attention. In the conclusion, based on the analysis and study of the samples, it was concluded that the technology of making

mehtera-type vessels in Gabala, especially the patterning on the vessels, was further improved in the 11th-13th centuries.

Keywords: Azerbaijan, Gabala, Gala area, pottery, flask-type vessels, production technology.

Афган ГАСЫМЗАДЕ

НЕГЛАЗУРОВАННЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ СОСУДЫ ТИПА МЕХТЕРА ИЗ ГАБАЛЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К XI-XIII ВВ. И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Абстракт: В статье рассматриваются сосуды типа мехтер, которые выделяются в отдельную группу среди неполивной керамики Габалы XI–XIII вв. Во введении показано возникновение гончарного дела в Азербайджане, постепенное развитие керамического производства, основанное на спросе населения и более доступной стоимости продукции, а также разделение гончарных изделий на две группы: неполивную и поливную керамику. В основной части подробно анализируются образцы сосудов типа мехтер, обнаруженные в местности Гала древнего города Габала, а также приводятся мнения специалистов о форме и назначении этого типа сосудов. При предъявлении образцов обращалось внимание на их форму, рисунок и размеры. В заключении на основе анализа и изучения образцов сделан вывод о том, что технология изготовления сосудов типа мехтер, особенно узорчатость сосудов, получила дальнейшее совершенствование в Габале в XI-XIII вв.

Ключевые слова: Азербайджан, Габала, местность Гала, гончарное дело, сосуды типа мехтеры, технология производства.

Giriş. Məlumdur ki, Azərbaycanda saxsı qabların istehsalına hələ Neolit dövründən etibarən başlanılmışdır. Bu dövrdə "Neolit inqilabı" adlandırılan və cəmiyyətin inkişafında bir sıra mühüm dəyişiklikləri özündə ehtiva edən yeniliklərdən biri də saxsı qabların istehsalı idi. Hansı ki, istehsalı və istifadəsi daha rahat və əlverişli olduğuna görə uzun bir tarixi dövr ərzində məişətdə istifadə olunan qablar məhz keramikadan ibarət olmuşdur. Tarixi inkişaf prosesində dulusçuluq daha da inkişaf etmiş, insanların tələbatına görə bu qabların məişətdə rolu daha da artmış, forması və naxışlanması etibarilə daha mükəmməl saxsı qablar hazırlanmışdır.

Saxsı qabların istehsalı üçün başlıca şərt gil ehtiyatının olmasıdır. Qəbələ və ətraf ərazilərdə gil ehtiyatlarının bol olması keramika istehsalını şərtləndirən əsas səbəblərdən biridir. Ümumiyyətlə, hazırlanma texnikasına görə orta əsrlər dövrünün saxsı məmulatı şirsiz və şirli saxsı qablar olmaqla iki qrupa ayrılır [1, s.123]. Şirsiz saxsı qabların hazırlanma prosesi gilin tədarük edilməsindən başlayaraq qabların bişirilmə prosesinə qədər bir neçə mərhələdən keçir. Təsadüfi deyildir ki, Qəbələdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı dulus kürələrinə aid nümunələr də aşkar edilmişdir. İstehsal prosesinin hər bir mərhələsi özünəməxsus səciyyəvi

xüsusiyyətlərə malik olmaqla, ustadan xüsusi diqqət tələb edir. Usta tərəfindən saxsı qabların hazırlanması zamanı müəyyən qaydalara riayət edilməli idi ki, bu da istehsal texnologiyasının özünəməxsus şərtlərindən biridir. Professor Qafar Cəbiyev qeyd edir ki, yerli ustalarla aparılmış söhbətlərə əsasən məlum olur ki, dulusçuluq mövsümi xarakter daşıyan sənət sahəsidir. Belə ki, yazdan etibarən başlayan mövsüm payızın ortalarında başa çatır. Hazırlıq dövründə isə gil qabları hazırlamaq və bişirmək üçün emalatxana və kürələr sahmana salınır [4, s.27].

Göründüyü kimi keramika istehsalı ilə məşğul olan ustalar dövrün istehsal texnikası və texnologiyasını bilməklə yanaşı, eyni zamanda saxsı qabların istehsalını da müvafiq mövsümdə həyata keçirməlidirlər. Qabların hazırlanması üçün mövsümə gəldikdə isə şübhəsiz ilin soyuq fəsli qabların hazırlanması üçün əlverişsiz bir dövrdür. Soyuq aylarda, xüsusilə qış fəslində saxsı qabların hazırlanması onların donmasına, nəticədə isə çatlamasına və qırılmasına səbəb ola bilər.

Qeyd olunan anoloji əlamətlər şirli saxsı qablar üçün də xarakterikdir. Lakin, şirsiz saxsı qablardan fərqli olaraq şirli qabların hazırlanması, o cümlədən onların səthinin şirlənməsi, müxtəlif təsvirlərlə naxışlanması da dulusçu ustalardan xüsusi bacarıq və səriştə tələb edir.

Mətn. Məlumdur ki, Qəbələdə ilk arxeoloji tədqiqatlara başlanılmasından bir əsrə yaxın müddət keçir. Qədim Qəbələ şəhər yerində müxtəlif illərdə görkəmli arxeoloqlar Qara Əhmədov, Saleh Qazıyev, İlyas Babayev, Qafar Cəbiyev, Firidun Qədirov və digərləri tərəfindən arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Hal-hazırda da professor Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə şəhərin Qala ərazisində arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilməkdədir. Tədqiqatlar zamanı Qala ərazisindən istər şirsiz, istərsə də şirli keramika və inşaat keramikasına aid çoxlu sayda nümunələr aşkar olunaraq öyrənilmişdir.

Nümunələrin təhlili bir daha onu göstərir ki, XI-XIII əsrlərdə Qəbələdə digər sahələrlə yanaşı, sənətkarlıq daha da inkişaf etmişdir. Hansı ki, bu dövrü eyni zamanda nəinki şirsiz saxsı qabların istehsalında, bütövlükdə keramika istehsalında intibah dövrü kimi də səciyyələndirmək olar. Belə ki, bəhs olunan xronoloji çərçivəyə aid şirsiz saxsı qablar həm çoxçeşidli olması, həm də ilk orta əsrlərə nisbətən daha mükəmməl hazırlanması və naxışlanması ilə diqqəti cəlb edir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Qədim Qəbələ şəhər yerinin Qala ərazisindən aşkar olunmuş müxtəlif çeşidli şirsiz saxsı qabların bir qrupunu da mehtərə tipli qablar təşkil edir. Nümunələrə keçməzdən əvvəl mehtərə tipli qabların istehsalına başlanılması, forması və təyinatı ilə bağlı mütəxəssislərin fikirlərinə nəzər salaq.

Xatırladaq ki, bu qabların istehsalı hələ antik dövrdən başlayaraq tədricən genişlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, arxeoloq Fazil Osmanovun Ağsu ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı mehtərələrə aid xeyli nümunələr aşkar edilmiş və arxeoloq həmin qabları əsərlərində matralar deyə qeyd etmişdir. F.Osmanov həmçinin, qəbir abidələri və yaşayış yerlərindən müəyyən edilmiş şirsiz saxsı qabları təsnif edərkən matraları da xüsusi bir qrup kimi fərqləndirmişdir.

Belə ki, su tutumu 2-3 litrə qədər olan bu qablardan kənd təsərrüfatının

müxtəlif sahələri ilə məşğul olan insanlar içməli su götürmək üçün istifadə etmişlər ki, bu da qabların həm istifadəsi, həm də daşınmasının daha rahat olmasının göstəricilərindən biridir. Arxeoloq Fazil Osmanov matra tipli qabların yerə qoyulduqda üfüqi vəziyyətdə dayandığını, bunun da onları qayışa bağlayıb gəzdirmək məqsədi daşıdığını, eyni zamanda iri həcmli matra nümunələrinin də müəyyən edildiyini və matralara əsasən qəbir abidələrində rast gəlindiyini göstərir [9, s.75, 84-85].

Professor Qafar Cəbiyev bu tip qablara aid çoxlu sayda naxışlı nümunələrin tapıldığını, Qəbələnin basma naxışlı mehtərələrindən xüsusilə, XIV əsrin ortalarınadək istifadə olunduğunu, son orta əsrlərə aid mehtərə tipli qabları isə üzərindəki naxışlarına əsasən iki qrupa ayırmışdır ki, bunlar da cızma və basma naxışlı mehtərələrdən ibarətdir. Q.Cəbiyevin qənaətinə görə XII-XIII əsrlərdən başlayaraq bu tip qabların istehsalının artması monqol təsiri ilə əlaqədar olub. Köçəri maldarların arana-yaylağa gedərkən səfər qabları olan mehtərələrə ehtiyacın daha çox olması, eyni zamanda Orta Asiya ərazisində də mehtərələrə bənzər qabların geniş istifadə ənənəsinin də olması bu barədə düşünməyə əsas verir [3, s.73-75]. Arxeoloq eyni zamanda qabların üzərinin ornamentlərlə bəzədilməsi nöqteyi-nəzərindən süfrəyə şərab, yaxud şirələrin qoyulmasında da bu tip qablardan istifadə olunması ehtimalını da istisna etmir [2, s.247].

Professor Arif Mustafayev isə səfər məqsədi güdən diskvari matraları kəmərbəstə və yük matrası olmaqla iki yerə ayırmış, eyni zamanda bu tip qablara antik dövrün saxsı məmulatı arasında rast gəlinməsini, onların bəzilərinin qısa lüləyə malik olmasını, matraların meydana gəlməsində isə Azərbaycanda hərb sanətinin inkişafının da mühüm rol oynadığını vurğulamışdır [8, s.93]. Göründüyü kimi professor A.Mustafayev matraları iki qrupa ayırmışdır ki, bu da əsas etibarilə onların həcmi və daşınması nöqteyi-nəzərindən fərqləndirilmişdir.

Tədqiqatçı Kamil Fərhadoğlu isə Köhnə Bakı ərazisindən XII-XV əsrlərə aid zəngin basma naxışlı mehtərələrin aşkar olunduğunu, küplərdən fərqli olaraq mehtərələrin xarici qabarıq hissəsini naxışlamaq üçün qəliblərin kiçik diametrli olduğunu göstərir [6, s.220].

Qeyd edək ki, antik dövrdə qəbirlərə inventar olaraq saxsı qablar qoyulurdusa, artıq inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə bu hallar müşahidə edilməmişdir. Belə ki, mehtərə tipli qabların orta əsrlərdə artıq yaşayış yerlərindən aşkara çıxarılması bunu deməyə əsas verir. XI-XIII əsrlərə aid Qəbələ şəhər yerinin Qala ərazisindən aşkar olunmuş mehtərələr bunun bariz nümunəsidir.

İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə, xüsusilə XI-XIII əsrlərdə Qəbələnin digər şirsiz saxsı məmulatında olduğu kimi mehtərə tipli qabların da hazırlanma texnika və texnologiyası daha da təkmilləşmiş və qabların üzəri daha mükəmməl naxışlanmışdır. Qəbələ şəhər yerinin Qala ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş və inkişaf etmiş orta əsrlər dövrünə aid olan mehtərə tipli qab nümunələri bu tip qabların həm forması, həm də naxışlanması barədə aydın təsəvvür yaradır. Nümunələr içərisində həm üfüqi, həm də dik vəziyyətdə olan nümunələr

vardır. Qabların üzərinə isə basma və cızma naxışlar işlənmişdir.

Odur ki, Qəbələnin XI-XIII əsrlər dövrünə aid mehtərə tipli qabları barədə ətraflı məlumat vermək üçün Qala ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş bir neçə nümunəni təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Şəkil 1

Təqdim olunan mehtərə tipli qab nümunəsi (Şəkil 1) Qəbələ şəhər yerinin Qala ərazisində 2011-2012-ci illərin arxeoloji tədqiqatları zamanı aşkar olunmuş və XI-XII əsrlərə aiddir. Açıq sarımtıl rəngdə olan qabın hündürlüyü 16 sm, diametri isə 10 sm təşkil edir [7, s.250]. Göründüyü kimi bu mehtərə tipli qab yastı oturacaqlı olmaqla, oturacaqdan başlayaraq ağız hissəyə doğru tədricən enlənən yumru gövdəyə, lüləyə və iki qulpa malikdir. Qabın lülək hissəsi qırılmış vəziyyətdə aşkar olunsa da, lakin lüləyin yeri aydın seçilir. Lülək qulpların qarşı tərəfində olmaqla mərkəz hissədə yerləşir.

Qeyd edək ki, mehtərə tipli qablar üçün ümumi xarakterik forma oxşarlığı olsa da, lakin bəzən nümunələrin içərisində həm qulp hissəsi, həm də lülək hissəsi fərqlənən qablara da rast gəlinmişdir. Şəkil 2-də təqdim olunan nümunəni buna misal göstərmək olar. Qala ərazisindən aşkar olunan bu nümunə XI-XII əsrlərə aid olmaqla nisbətən böyük ölçüyə malikdir.

Şəkil 2

Qabın oturacağının diametri 12 sm, ağzının diametri və hündürlüyü isə 19 sm-dir [7, s.248]. Boğaz hissəyə bir-birinin altında yerləşməklə qabın çevrəsi boyu bir neçə cızıq çəkilmiş, qabın ağız hissəsi kənarlara doğru qatlanmış, qulp isə Şəkil 1-də təqdim olunan nümunədən fərqli olaraq oval formalıdır.

Qala ərazisində müəyyən edilmiş digər bir mehtərə tipli şirsiz qab nümunəsi dövr etibarilə XIII əsrə aiddir (Şəkil 3). Boğaz hissəyə qalın xətlərlə qabın çevrəsi boyu iki ədəd cızıq çəkilib. Ölçülərə gəldikdə isə qabın oturacağının diametri 8,5 sm, hündürlüyü və ağzının diametri isə 16 sm təşkil edir [7, s.291].

Şəkil 3

Qab ağız, qulp və lülək hissəsi qırılmış vəziyyətdə aşkar olunsa da, lakin mövcud formaya əsasən onu təyin etmək mümkündür. Nümunə yastı oturacaqlı olmaqla, enli gövdəyə və qulaqvari formalı qulpa malikdir.

Şəkil 4

XI-XIII əsrlərə aid olan nümunələri Qəbələnin son orta əsrlər dövrünə aid olan mehtərə tipli qabları ilə müqayisə etdikdə görürük ki, qabların formasında anoloji oxşarlıq izlənilir. Təqdim olunan nümunə (Şəkil 4) XIV əsrə aiddir və Qala ərazisində müəyyən edilib. Qabın ölçülərinə gəldikdə, hündürlüyü 20 sm, oturacağının diametri isə 9,5 sm-dir. [7, s. 308]. Qab yastı oturacaqlı olmaqla yuxarı hissəsinə iki ədəd qulp qoyulmuş, qulpların qarşı tərəfində, orta hissədə olmaqla nisbətən uzun lüləyi vardır. Əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi gövdənin yuxarı hissəsində qabın çevrəsi boyu cızıqqlar çəkilmiş, qabın forması və qulpu oxşar olmaqla sadə görünüşə malikdir.

Nümunədən də göründüyü kimi Qəbələnin son orta əsrlər dövrünə aid olan mehtərə tipli qabları da oxşar formaya malikdir. Bu da dulusçu ustaların həmin qabları hazırlayarkən anoloji istehsal texnologiyasını davam etdirdiklərini göstərir. Xatırladaq ki, professor Qafar Cəbiyev Qəbələnin XIV-XVII əsrlərə aid materialları əsasında "Azərbaycanın son orta əsrlər saxsı məmulatı"nı ətraflı tədqiq etmiş, digər saxsı qablarla yanaşı, mehtətə tipli qabların da əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etməyi diqqətdən kənarda qoymamışdır. Arxeoloq 1981-ci ildə Qəbələ qazıntılarından müəyyən edilmiş mehtərə tipli qablardan birinin hündürlüyü və gövdəsinin böyük diametrinin19 sm təşkil etdiyini göstərir ki, bu da qabların forması ilə yanaşı, ölçüsünə görə də oxşar olduqlarının bariz nümunəsidir [3, s.73].

Qəbələnin XI-XIII əsrlərə aid mehtərə tipli qabları özündən əvvəlki və sonrakı dövrün nümunələrindən daha cəlbedici və səliqəli basma naxışlarla işlənilməsi ilə seçilir. Qala ərazisində son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin basma naxışlarla işlənmiş nümunələr də müəyyən edilmişdir.

Şəkil 5

Şəkil 4-də təqdim edilmiş mehtərə tipli qab nümunəsi əvvəlki nümunələrdən fərqli olaraq naxışlanması ilə diqqəti cəlb edir. Bu nümunə də Qala ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilib və XI-XII əsrlərə aiddir. Nümunənin hündürlüyü 18 sm, oturacağının diametri 8 sm, ağzının diametri isə 5 sm-dir [7, s.249]. Qab hazırlanma formasına əsasən üfüqi vəziyyətdə dayanır, yan tərəfdə olmaqla iki ədəd qulpa malikdir. Nümunənin gövdə hissəsi səliqəli naxışlanması ilə seçilir. Belə ki, qabın gövdəsinə hər iki qulpun arasında və mərkəzdə olmaqla düymə şəkilli basma naxış işlənmiş, eyni zamanda həm naxışın üzərinə, həm də ətrafına cızma xətlərlə yarpaq şəkilli gülə oxşayan naxışlar əlavə edilmiş, basma naxışın ətrafına nisbətən kənar hissədə olmaqla dairəvi formalı cızıqlar çəkilmişdir. Boğaz hissə isə nisbətən dar olmaqla qabın ağzına doğru tədricən enlənir, ağız hissə kənarlara doğru nisbətən qatlanmış formadadır ki, bu da suyun qabdan daha asan və itkisiz tökülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı, qaba fərqli, daha cəlbedici bir forma vermiş olur.

Qeyd edək ki, Qəbələnin XI-XIII əsrlərə aid basma naxışlı mehtərə tipli qabları ilə Bakının eyni dövrə aid olan mehtərələri arasında oxşarlıq aydın müşahidə

edilir. Xatırladaq ki, 1964-cü ildə Qız qalasının yaxınlığında yerləşən ibadətgahdan basma naxışlı mehtərə nümunəsi aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı Kamil Fərhadoğlu həmin qabın naxışlanmasını xarakterizə edərkən göstərir ki, mehtərə nümunəsinin üzərinə qəlib vasitəsilə vurulmuş diskinin naxışı 8 şöbəyə bölünməklə dairədən ibarətdir. Bununla yanaşı, 1971-ci ildə Köhnə Bakıdan aşkar edilmiş, iki qulpdan ibarət olan, xarici səthi yumru və qabarıq basma naxışlı mehtərə tipli qabı da buna misal göstərmək olar. Eyni zamanda daha səliqəli və mükəmməl işlənilmiş nəbati naxışlar arasında da oxşarlıq aydın müşahidə edilir [6, s.220]. Bakının bu tip qablarına vurulmuş basma naxışlar da qabın gövdə və ağız hissəsində olmaqla, gül, yarpaqşəkilli naxışlardan ibarətdir [1, s.264].

Xatırladaq ki, basma naxışlı mehtərələr Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən də müəyyən edilib. Təsadüfi deyildir ki, professor Tarix Dostiyev Orta əsr Şəmkir şəhərinin şirsiz saxsı məmulatını təsnif edərkən su qabları içərisində matraları da fərqləndirmişdir. Müəllifin XII əsrə aid basma naxışlı, dörd ayağı olan və hissələri qəlibdə hazırlanaraq sonradan birləşdirilmiş matranın üzərinə gül və insan təsvirlərinin işlənilməsini göstərməsi onu deməyə əsas verir ki, orta əsrlərdə Şəmkirdə dulusçu ustalar nəinki matraların hazırlanmasında, eyni zamanda onların xarici səthinin daha mükəmməl naxışlanmasında da səriştəli olmuşlar. Matralara basma naxışlar vurulsa da, forma etibarilə, xüsusilə dörd ayaqlı olması onların fərqləndirici cəhətlərindən biridir [5, s.77].

Beləliklə, mütəxəssislər tərəfindən şirsiz saxsı qabların təsnifatı verilərkən mehtərə tipli qabların ayrıca bir qrup kimi fərqləndirilməsi onların özünəməxsus təyinatına, forma yetkinliyinə malik olmaqla digər şirsiz qablardan fərqləndiyini göstərir.

Nəticə. Təqdim olunan nümunələrin təhlilinə əsasən Qəbələnin XI-XIII əsrlərə aid mehtərə tipli şirsiz qabları haqqında aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

- Digər şirsiz qablardan fərqli olaraq, XI-XIII əsrlərdə Qədim Qəbələ şəhər yerində mehtərə tipli qablar nisbətən az istehsal edilmişdir.
- Qəbələdə XI-XIII əsrlərdə şirsiz keramikanın digər növlərindən olduğu kimi mehtərə tipli qablardan da məişətdə istifadə olunmuş və digər orta əsr şəhərlərinə aid anoloji nümunələrlə müəyyən oxşarlıq da izlənilmişdir.
- Qablar narın gildən hazırlandığına görə onların səthi daha hamar və məsaməsiz olmaqla səliqəli işlənmişdir.
- Qulplar qulaqvari və oval formalıdır ki, bu da insanların səfər zamanı qabları özləri ilə götürməsinə yardımçı olur.
- Qabların boğaz və gövdəsinin yuxarı hissəsi enli və nazik xətlərdən ibarət cızıqlar çəkilməklə naxışlanmışdır. Eyni zamanda gövdə hissənin daha mükəmməl olmaqla cızma və basma naxışlar fonunda işlənilməsi halları da müşahidə edilmişdir.
- Arxeoloji qazıntılar zamanı həm cızma naxışlı, həm də basma naxışlı nümunələrin aşkar olunması Qəbələ ustalarının digər şirsiz qablarla

yanaşı, mehtərə tipli qabların da hazırlanmasında peşəkar olduqlarını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası: [6 cilddə]/Baş red: Rəhimova, M.; Red.hey. Babayev, İ., Cəfərov, Ə., Cəfərov, H., Dostiyev, T., Əliyev, V., Məmmədov, A., Müseyibli, N.–Bakı: Şərq-Qərb,–c. 6.–2008. –632 s.
2. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları/ Q.C.Cəbiyev.– Bakı: Elm və təhsil, –2018. –596 s.
3. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycan keramikası/ Q.C.Cəbiyev.–Bakı, – 2003.– 236 s.
4. Cəbiyev, Q.C.Arxeologiya və romantika/ Q.C.Cəbiyev.–Bakı: Gənclik,–1990.– 128 s.
5.Dostiyev, T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası: I hissə / T.M. Dostiyev.– Bakı, – 2020. –224 s.
6. Fərhadoğlu, K.F. Bakı. İçərişəhər / K.F.Fərhadoğlu. –Bakı: Ş-Q & Çinar-Çap, – 2006. – 256 s.
7. Qəbələ Arxeoloji Ekspedisiyası 2011-2012. Tapıntılar. –Bakı, – 2013.–348 s.
8.Mustafayev, A.M. Azərbaycanda sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat):/tarix elmləri doktoru dis./ –Bakı, 1993. – 406 s.
9.Osmanov, F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV-b.e. III əsrləri) / F.L. Osmanov.– Bakı:Elm,–1982.–157 s.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 03.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 11.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2025

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 137-148s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 137-148.

UOT: 94(479.24)
Rəşad QASIMOV
Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası,
polis polkovnik-leytenantı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rqasimov1981@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-0102-5782
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.10

APREL İŞĞALININ OSMANLI MƏTBUATINDA ƏKSİ

Xülasə: Məqalədə 1920-ci ilin aprel ayında Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı həyata keçirdiyi kobud hərbi müdaxilənin səbəb və nəticələri, həmçinin bu işğal aktına qonşu dövlətlərin münasibəti, habelə bolşeviklərin Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları terror siyasəti dövrün Osmanlı mətbuatı materialları əsasında tədqiq edilmişdir. Osmanlı mətbu orqanlarında aprel işğalının müxtəlif aspektlərini əks etdirən məlumatlar dövrün müxtəlif mənbələri, habelə tarixşünaslıq materialları və memuar ədəbiyyatı ilə paralel şəkildə araşdırılmış, mətbuat materiallarının tarixi həqiqətə uyğunluğu məsələsi xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, Osmanlı mətbuatında aprel işğalı ilə bağlı verilmiş məlumatlar bu təcavüz aktının xarakterini, səbəblərini və Azərbaycan milli dövlətçiliyi üçün doğurduğu nəticələri obyektiv şəkildə əks etdirir. Məqalədə həmçinin, Osmanlı mətbuatında verilmiş məlumatların tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq baxımından daşıdığı elmi əhəmiyyət də vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, aprel işğalı, bolşeviklər, Osmanlı mətbuatı.

Rashad QASIMOV

THE REFLECTION OF THE APRIL OCCUPATION IN THE OTTOMAN PRESS

Abstract: This article examines the causes and consequences of the brutal military intervention of Soviet Russia against the Azerbaijan Democratic Republic in April 1920, the reaction of neighboring states to this act of occupation, and the policy of terror carried out by the Bolsheviks against the Azerbaijani people, based on materials from the Ottoman press of that time. Information reflecting various aspects of the April occupation in Ottoman print media was studied in parallel with various sources from that period, as well as historiographical materials and memoir literature. Particular attention was paid to the issue of the press materials' conformity to historical reality.

The study established that the information published in the Ottoman press

about the events of the April occupation objectively reflects the nature of this aggression, its causes, and its consequences for Azerbaijani statehood. The article also highlights the scientific significance of these materials from the perspectives of historiography and source studies.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, the April occupation, Bolsheviks, the Ottoman Press

Рашад ГАСЫМОВ

ОТРАЖЕНИЕ АПРЕЛЬСКОЙ ОККУПАЦИИ В ОСМАНСКОЙ ПРЕССЕ

Абстракт: В данной статье исследуются причины и последствия грубой военной интервенции Советской России против Азербайджанской Демократической Республики в апреле 1920 года, отношение соседних государств к этому акту оккупации, а также политика террора, проводимая большевиками против азербайджанского народа, на основе материалов османской прессы того времени. Сведения отражающие различные аспекты апрельской оккупации в османских печатных изданиях исследовались параллельно с различными источниками того периода, а также историографическими материалами и мемуарной литературой. При этом особое внимание уделялось к вопросу соответствия материалов прессы исторической действительности.

В ходе исследования было установлено, что информация, опубликованная в османской прессе о событиях апрельской оккупации, объективно отражает характер этой агрессии, её причины и последствия для азербайджанской государственности. В статье также подчёркивается научное значение этих сведений с точки зрения историографии и источниковедения.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, апрельская оккупация, большевики, османская пресса

Giriş. Sovet Rusiyası tərəfindən 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan dövlətinə qarşı həyata keçirilmiş kobud hərbi müdaxilə Azərbaycan tarixində silinməz izlər buraxmış, müstəqil dövlətçiliyi aradan qaldırmaqla ölkənin sonrakı 70 il ərzində sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bu baxımdan aprel işğalı, onun səbəblərinin və acı nəticələrinin araşdırılması günümüzdə də öz aktuallığını saxlayan problemlərdən biridir. Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı məsələsi çoxsaylı mənbələr elmi dövriyyəyə cəlb edilməklə Vətən və xarici tarixşünaslıqda dərindən araşdırılmış, əksər tarixçilər tərəfindən obyektiv şəkildə qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, aprel işğalının qonşu dövlətlərdə doğurduğu reaksiyanı, xarici ictimai rəyin bu məsələyə münasibətinin araşdırılması da olduqca mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan aprel işğalı ilə bağlı Osmanlı mətbuatının verdiyi məlumatlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu prosesini və onun səbəblərini, Sovet Rusiyasının

Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra ölkənin tarixi taleyində baş vermiş dəyişiklikləri öyrənmək üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

1918-ci illərdə Cənubi Qafqazda, xüsusilə Şimali Azərbaycanda baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrdə yaxından iştirak etmiş Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsində məğlub olduqdan sonra bölgənin hərbi-siyasi həyatında iştirakdan məhrum olsa da, Osmanlı mətbuatı öz məhdud imkanları daxilində Cənubi Qafqazda gedən hərbi-siyasi prosesləri dünya mətbuatı, dövrün siyasi xadimləri, habelə hadisə şahidlərinin verdiyi məlumatlar əsasında izləmiş, baş vermiş mühüm hadisələri öz səhifələrində əks etdirmişdir.

XI ordunun Azərbaycanı işğal etməsi. Osmanlı mətbuatı Sovet Rusiyasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu və ölkənin işğalını əsasən xarici mətbuat səhifələrində dərc edilmiş məqalələr və dövrün siyasi xadimlərinin məsələyə münasibəti əsasında işıqlandırmışdır. "İleri" qəzetinin fransız "Le Journal" dərgisində dərc olunmuş məqaləyə istinadən verdiyi məlumatda bolşeviklərin aprelin 27-də Bakıya qəflətən daxil olduqları göstərilir. Məlumatda qeyd edilir ki, Bu hadisə əhalidə heyrətlə yanaşı bir təşviş də yaratdı [6]. İşğal ərəfəsində mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət şərh edilərkən bolşeviklər tərəfindən ictimai rəyi sovetlərin lehinə çevirməyə hesablanmış və bir neçə aydan bəri apardılan təbliğat, Leninin buraya göndərdiyi emissarların mətbuat və digər vasitələrlə həyata keçirdikləri pozucu fəaliyyət də qeyd edilmişdir. Bu təbliğata paralel olaraq bolşevik zülmündən xilas olmuş şəxslərin söylədikləri həqiqətlərin heç kim tərəfindən qəbul edilməməsi faktı da oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Faktlar göstərir ki, işğal ərəfəsindəki dövrdə AXC-nin daxili problemlərindən, xüsusilə torpaq islahatının keçirilməsinin yubadılmasından məharətlə istifadə edən bolşeviklər müxtəlif təxribatlar törədirdilər. Hələ 1919-cu ilin əvvəllərindən bolşeviklərin rəhbərliyi ilə kəndli çıxışları baş vermişdi. Bunlardan ən güclüsü olan Gəncədə baş vermiş çıxış 1919-cu ilin sentyabrında yatırılmışdı [12, s.32]. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist Partiyasının əsas məqsədi isə ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi.

"İleri" qəzetində dərc olunmuş bu məqalədə xalqın Bakıya daxil olan Qırmızı Orduya münasibəti də öz əksini tapmışdır. Məqalədə əhalinin Qırmızı Ordu əsgərlərini xilaskar kimi qarşıladıqlarını və onların bu hadisənin ölkəni cənginə almış milli və dini münaqişələrə son qoyacağını zənn etdikləri qeyd edilir. Lakin bunun ardınca göstərilir ki, "Fəqət bolşeviklərin Bakını işğal etmələrinin ertəsi günü bütün bu ümidlərin nə qədər olduğu boş olduğu anlaşıldı" [6]. Həmçinin bu məlumatda bolşeviklərin tərəfinə keçmiş fəhlələrin səhərdən axşamadək şəhəri gəzərək nümayişlər keçirməsi, onlara isə revolverlər qurşanmış qırmızıların rəhbərlik etdiyi də bildirilir.

Aprel işğalından sonra Azərbaycanın dövlət rəmzlərinin, eləcə də milli dövlətçiliyinin tədricən ləğv edilməsi prosesi də Osmanlı mətbuatının diqqətini cəlb etmişdir. "İleri" qəzetində dərc edilmiş bir məqalədə bu proses belə təsvir dilir: "

Azərbaycan Sovet hökumətinin yeni milli bayrağı qırmızı rəngli və ağ ulduzludur. Bakıda rəsmi dil ruscadır. Tədavülə 250.000 rublluq sovet əskinası buraxılmışdır" [1]. Bundan əlavə, Bakıda "Ermənistan Kommunisti" adı ilə bir qəzetin nəşrinə başlanılması və Ermənistan təmsilçisinin də Bakıda olması məlumatı da verilir.

Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı prosesini əks etdirən məlumatlar göstərir ki, Osmanlı mətbuatı bu hadisələri uzaqdan izləməsinə, habelə həmin dövrdə geniş yayılmış bolşevik təbliğatına baxmayaraq, hadisələrin əsil mahiyyətini düzgün anlaya və obyektiv şəkildə qiymətləndirə bilmişdir.

Region dövlətlərinin aprel işğalına münasibəti. Osmanlı mətbuatında yer almış yazılar Aprel istilasının region dövlətləri – Ermənistan və Gürcüstanda doğurduğu reaksiyaları öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Ermənistan xarici işlər naziri H.Ohancanyanın Azərbaycan SSR hökumətinin Ermənistan hökumətinə verdiyi 8 may 1920-ci il tarixli sülh təklifinə cavabı xeyli maraq doğurur. "Vakit" qəzetinin erməni mətbuatına istinadla dərc etdiyi yazıda bununla bağlı qeyd edilir: "Ermənistan hökumətinə qarşı edilən təcavüzlər Azərbaycanda baş vermiş inqilabın həqiqi mahiyyətini Ermənistan hökuməti və əhalisinə açıq şəkildə anlaşılmış olduğunu sizə bəyan etməyə bizi məcbur edir. Bu inqilab nəticəsində guya Müsavat partiyasına mənsub hökumətin yerinə sosialist bir hökumət iş başına keçmişdir. Özünə sosialist adı verən bu hökumətin ilk səhvi Qarabağ və Zəngəzurun erməni kəndlərini öz hökmü altına alması olmuşdur [2]. Bəyanatdan göründüyü kimi, Ermənistan hökumətini Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi deyil, Ermənistanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə iddiaları və XI ordunun bu əraziləri nəzarətə götürməsi narahat edirdi. H.Ohancanyan Azərbaycan SSR hökumətinin erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən geri çəkilmələrini tələb edən ultimatumunun (Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun 1920-ci il 1 may tarixli teleqramı nəzərdə tutulur – R.Q.) AXC hökumətinin mövqeyi ilə heç bir fərqinin olmadığını göstərək qeyd edir ki, "Buna görə də Ermənistan Azərbaycanın yeni hökumətinin demokratik və sosialist hökuməti olaraq tanımaqda üzürlüdür" [2].

Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına Gürcüstan hökuməti bir az fərqli, lakin yenə azərbaycanlıları günahkar çıxaracaq tərzdə münasibət bildirmişdir. Gürcüstanın dövlət başçısı N.Jordaniyanın bu münasibətlə 1920-ci il aprelin 30-da parlament qarşısında etdiyi və "Akşam" qəzetində dərc olunmuş çıxışının mətni bunu deməyə əsas verir. Sovet Rusiyasının Gürcüstan üçün getdikcə təhdidə çevrilməsini vurğulayan N.Jordaniya bolşeviklərin şimaldan Soçi, indi isə şərq – Azərbaycan istiqamətindən Gürcüstan hüdudlarına yaxınlaşmalarını böyük təhlükə kimi qiymətləndirir. Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin qurulmasını isə N.Jordaniya bu şəkildə səciyyələndirir: "Bolşeviklik geri qalmış, demokratiyanı anlamamış millətlərə xas olan bir hərəkatdır. Azərbaycan buna misaldır. Burada hələ köhnə tayfa qanunları hökmrandır. Sonra başqa bir şey daha var: Bakı hökuməti (Azərbaycan SSR XKS nəzərdə tutulur – R.Q.) sabiq Azərbaycan hökumətini (AXC hökuməti nəzərdə tutulur – R.Q.) Türkiyənin bölüşdürüldüyü bir zamanda Antanta

dövlətləri ilə əlaqədə olmaqda günahlandırır və bunu açıqdan-açığa elan edir. Beləliklə, Bakı kommunistləri Antanta dövlətlərini Azərbaycanın düşməni müəyyən etmişlər" [10;11]. Fikrini davam etdirən N.Jordaniya XI ordunun Ermənistandan keçməklə guya Anadoluya köməyə gedəcəyinə dair bolşevik təbliğatının təsiri altında Müsavat partiyasını və bütövlükdə Azərbaycanı vaxtilə türkləri, indi isə bolşevikləri Qafqaza gətirməkdə ittiham etməkdən də çəkinmir. Təbii ki, Gürcüstanın dövlət başçısı bu mülahizəni irəli sürərkən məhz türklərin Qafqaza gəlməsini Azərbaycan xalqını fəlakətdən xilas etməsi, habelə XI ordunun təcavüzünə ən çox Müsavat partiyasının qarşı çıxması kimi faktları nəzərə almır. Hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi ilə bağlı Azərbaycan Parlamentinin 1920-ci aprelin 27-də keçirilmiş son iclasında Müsavat fraksiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin "... bizim razılığımızı soruşmadan sərhədlərimizi keçən qüvvələr (XI ordu nəzərdə tutulur – R.Q.) bizə dost deyil, düşməndir! Bu ultimatumun qəbul edilməsi hakimiyyəti dost maskası geyinmiş düşmənə vermək deməkdir!" [4, s.567] sözləri də AXC hakimiyyətinin və Müsavat partiyasının bolşeviklərlə bağlı sərt mövqeyini göstərir.

Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti 1920-ci ildə yaxınlaşan bolşevik təhlükəsinin ciddiyyətini dərk edərək Gürcüstan hökumətinə hələ 1919-cu ilin iyununda Azərbaycan və Gürcüstan arasında ağqvardiyaçı general Denikinlə mübarizə məqsədi ilə bağlanmış pakta əsasən zəruri tədbirlər görməyi təklif etmişdi. Lakin bu dövrdə Azərbaycanla hərbi ittifaq strategiyası Gürcüstanın mənafeyinə uyğun deyildi. Həmin dövrdə Gürcüstan nümayəndəsi Uraqadze Moskvada öz hökuməti adından Çiçerinlə (RSFSR xalq xarici işlər komissarı – R.Q.) Gürcüstanın Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması barədə danışıqlar aparırdı [4, s.562-563]. Bütün bu faktlar Azərbaycanın bolşevikləri Qafqaza gətirməsi barədə irəli sürülən ittihamları alt-üst edir.

XI ordunun "Bakı yürüşünü" asanlaşdıran amillər. XI ordunun cüzi müqavimət istisna olmaqla Azərbaycan sərhədlərini belə asanlıqla keçərək Biləcəri stansiyasına gəlib çıxmasının səbəbləri də Osmanlı mətbuatında yer almışdır. Bunu Ermənistanın baş naziri A.Xatisyanın istefa verməzdən əvvəl Qafqazdakı ümumi vəziyyətlə bağlı erməni parlamenti qarşısında verdiyi və "Vakit" qəzetində dərc olunmuş bəyanatı da bir daha əyani şəkildə sübut edir. Xatisyan bəyanatında göstərir ki, aprelin 27-də Biləcəri stansiyasına daxil olan bolşeviklər Azərbaycan hökumətinə hakimiyyətin Hərbi İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsi tələbi ilə ultimatum vermişlər. Nəticədə Bakı müqavimətsiz işğal olunmuşdur. Məlumatlı şəxs kimi Xatisyan Bakının müqavimətsiz işğal olunmasının səbəbini belə izah edir: "Bakının işğalından əvvəl bolşeviklərin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdıqları, lakin Azərbaycan əsgəri Qarabağda məşğul olduğundan onlara qarşı müqavimət üçün Azərbaycanın kifayət qədər qüvvəyə malik olmadığı və buna görə Azərbaycan əsgərini Qarabağdan çəkdiyi təqdirdə bir hücumun baş verməməsi üçün Ermənistan hökumətindən təminat istədiyi barədə mənə məlumat verildi" [7]. Xatisyan göstərir ki, guya bu məlumat ona veriləndə Azərbaycan əsgərləri artıq Yalamadan geri

çəkilmişdi.

Göründüyü kimi, erməni baş nazir Azərbaycan Ordusunun XI orduya müqavimət göstərə bilməməsinin səbəblərini düzgün izah edir. Məlumdur ki, 1920-ci ilin martında ermənilərin Qarabağ bölgəsində qiyam qaldırmaları və dinc Azərbaycan yaşayış məntəqələri üçün təhlükə yaratmaları hökumətin Ordunun böyük qismini ölkənin qərbinə göndərmək məcburiyyətində qoymuşdu. Lakin bundan xəbərsiz olması məsələsi ilə bağlı Xatisyan yumşaq desək, riyakarlıq edir. Çünki Ermənistan hökuməti hələ 1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən ermənilər Zəngəzur istiqamətindən Şuşa qəzasına doğru hərəkətə başlamışdılar. Ermənilərin Qarabağda fəallaşması qəti mövqe nümayiş etdirən Azərbaycanın əsas qüvvələrini buraya cəlb edəcəyi, bunun isə ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsiz qalması və XI ordunun yürüşü üçün geniş imkanlar yaradacağı ehtimalını artırırdı. Bu fakta diqqət yetirən F.Əhmədova haqlı olaraq qeyd edir ki, "Ermənistan hökumətinin 1920-ci ildə Qarabağla bağlı fəal müdaxilə planları RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinin Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notalarla eyni vaxta təsadüf edirdi" [8]. Beləliklə, ermənilərin 1920-ci ilin marında Qarabağda qaldırdıqları qiyam birbaşa XI ordunun "Bakı yürüşü" ilə bağlı idi. Heç təsadüfi deyildi ki, 1920-ci ilin əvvəllərində erməni sosial-demokratlar Pirumov və Zaxaryan Moskvada "ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan Respublikası hökumətini devirmək işində öz hökumətlərinin təklifini" bildirmişdilər [9]. Beləliklə, faktlardan da göründüyü kimi, Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalını asanlaşdıran "Qarabağ qiyamı" Ermənistan hökumətinin Sovet Rusiyası ilə qarşılıqlı razılığı və iştirakı ilə törədilmişdi.

Azərbaycanda aprel çevrilişindən sonra Ermənistanın bolşeviklərə münasibəti də bu iki qüvvə arasında müəyyən bir sazişin olduğunu göstərir. Bu baxımdan Ermənistanın Azərbaycanda yeni təşkil edilmiş XKS-ni tanıması olduqca səciyyəvidir. Xatisyan Azərbaycan XKS-nin Ermənistan tərəfindən rəsmi hökumət kimi tanınmasını bu şəkildə ifadə etmişdir: "Dövlət hüququ baxımından bir inqilabdan sonra bir hökumət nəzdindəki nümayəndə geri çağırılmazsa, bu hal yeni təşkil olunan hökumətin o nümayəndənin təmsil olunduğu hökumət tərəfindən tanınmış olduğuna dəlalət edir. Buna uyğun olaraq Bakıdakı nümayəndəmizə fəaliyyətinə davam etməsi üçün lazımi təlimatı verdik" [7].

Erməni baş naziri Xatisyanın çıxışı Ermənistanın RSFSR hökumətinə münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çıxışında bolşevik Rusiyası ilə əlaqələrə də toxunan Xatisyan Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinə münasibətdə Ermənistanın bitərəf mövqe tutduğunu vurğulayaraq bolşeviklərin fəaliyyətinin erməni hökuməti və ictimai rəyi tərəfindən Ermənistanın istiqlalına qarşı bir bəla kimi qiymətləndirildiyini qeyd etmişdir. Hətta Ermənistanda fəaliyyət göstərən bir neçə bolşevik təbliğatçısının ölkə hüdudlarından çıxarıldığını da qeyd edən baş nazir vurğulayırdı ki, "bununla yanaşı, bolşeviklərin Rusiyada real qüvvə təşkil etdiklərini unutmamaq lazımdır. Hətta Avropa da bu qənaətə gəlmişdir" [7].

Osmanlı mətbuatında aprel işğalı ilə bağlı öz əksini tapmış mühüm məqamlardan birini XI ordunun Azərbaycanı işğal etməsini pərdələmək məqsədilə türk faktorundan – guya bolşeviklərin Azərbaycan və Ermənistandan keçməklə Antanta dövlətlərinə qarşı mübarizə aparan kamalçılara köməyə getməsini irəli sürən təbliğata aydınlıq gətirilməsi təşkil edir. Məlumdur ki, aprel işğalı ərəfəsində milli qurtuluş savaşı aparan Türkiyə Antantanın düşməni olan Sovet Rusiyasının hərbi-siyasi və maliyyə yardımını əldə etməyə çalışırdı. Bu məsələdə istər kamalçılar, istərsə də Azərbaycanda olan türk zabitləri eyni fikirdə olub qərbmeyilli AXC hökumətini Anadoluya sovet yardımının göndərilməsində başlıca maneə hesab edirdilər. Buna görə də T.Svyaxotovskinin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycandakı türkiyəli zabitlər Bakıda rejimin dəyişməsini səbirsizliklə gözləyirdilər, çünki onlar inanırdılar ki, Sovet Azərbaycanı bolşevik Rusiyasını kamalçı Türkiyəyə yaxınlaşdıracaqdı" [19, s.177]. Bu dövrdə türk vətənpərvərlərinin nəzərində qərbmeyilli hökumətin idarə etdiyi Azərbaycan Britaniyanın siyasi aləti və Türkiyəni dost Rusiyadan ayıran baryer kimi qiymətləndirilməsini Qurtuluş savaşının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Kazım Qarabəkirin hətta AXC hökumətini Antantanın oyuncağı olan Damad Fərid paşa hökuməti ilə eyniləşdirirməsi faktı da sübut edir [13, s.503-504]. Beləliklə, göstərilən dövrdə türklərin Sovet Rusiyasının yardımına ehtiyac duymaları və bu yardımın əsasən Azərbaycan vasitəsilə gerçəkləşdirilməsinin mümkün olması bolşeviklərin bu istiqamətdə geniş təbliğat kampaniyası aparmaları üçün münbit zəmin yaratmışdı. Bu təbliğat həm türk, həm də Azərbaycan ictimai rəyini bolşevik qüvvələrinin Azərbaycana yeridilməsinin zəruriliyinə inandırmaq, eyni zamanda milli Azərbaycan hökumətini nüfuzdan salmaq kimi məqsədlər güdürdü.

Osmanlı mətbuatında dərc olunmuş yazıların araşdırılması göstərir ki, bolşeviklərin Azərbaycandan keçərək Anadoluya köməyə getmələri ilə bağlı apardıqları təbliğat türk ictimaiyyətinin mühüm bir qismini inandıra, Azərbaycan hökumətinə qarşı mənfi rəy formalaşdıra bilmişdi. "İleri" qəzetinin 1920-ci il 27 iyul tarixli 909-cu sayında dərc olunmuş yazı Azərbaycan əleyhinə daşnak və bolşeviklərin apardıqları bu təbliğatın ifşa edilməsi baxımından olduqca səciyyəvidir. Qəzet əvvəlcə erməni "Aravod" qəzetinə istinadən XI ordunun Qarabağı ələ keçirdikdən sonra Zəngəzura hücum etməsi barədə verdiyi məlumatı nəzərə çatdırır. Həmin məlumatdan belə aydın olur ki, guya öz müstəqilliyinin təhlükə altında olmasını bəhanə edən Azərbaycan Zəngəzur marşrutu vasitəsilə Mustafa Kamalla birləşmək üçün Qarabağ və Zəngəzura hərbi müdaxilə etmiş və sarsıdıcı məğlubiyyətə uğramışdır. Bundan sonra isə Qırmızı rus ordusu gəlmişdir [14]. Bu məlumat həmin dövrdə geniş şəkildə aparılan daşnak və bolşevik təbliğatını özündə əks etdirir. Erməni tərəfinin iddiasından məlum olur ki, guya azərbaycanlılar bolşeviklərlə əlbir olub Anadoluya – kamalçılara köməyə getmək niyyətində idilər. Halbuki Azərbaycan Ordusunun Qarabağda həyata keçirdiyi əməliyyat ölkənin suverenliyi və vətəndaşların təhlükəsizliyinin qorunması məqsədi daşıyırdı.

"İleri" qəzeti Azərbaycan hökumətinin bolşeviklərlə sazişi barədə əsassız

iddialara münasibət bildirərək göstərir: "Azərbaycanın Müsavat partiyasına məxsus hökumətin süqutu və bəzi liderlərinin qırmızılar tərəfindən həbs edilməsi və güllələnməsi qırmızıların tatarlarla (Azərbaycanlılar – R.Q.) gizli ittifaqının hər hansı bir əsasının olmamasına dair fikirlərdə siyasi və intellektual dönüş yaratmışdır" [14]. Eyni zamanda XI ordunun Azərbaycan və Ermənistandan keçərək guya Anadolunun köməyinə gedəcəyi ilə bağlı bolşevik təbliğatının da boş vədlərdən başqa bir şey olmadığına diqqət çəkən yazıda qeyd edilir: "Lakin rus inqilablarının detallarını və təfərrüatlarını dərindən anlayanlar və xüsusən də bolşevik müdaxiləsinin erkən dövrləri ilə tanış olanlar rusların öz əsgərlərin Ermənistan sərhədindən geri çəkərək bizi tək qoyduqlarını inkar edə bilməzlər. Məhz o zaman anlaşıldı ki, bolşeviklərin kiçik xalqlar haqqındakı müqəddəs təsəvvürləri gözqamaşdırıcı boş sözlərdən ibarətdir". Çünki söz ilə iş arasında elə dərin bir uçurum vardır ki, bizim öz köhnə rollarını oynayan adamlarla iş gördüyümüz aşkar oldu" [14].

"İleri" qəzetində verilmiş bu məqalədə rus imperializminin iç üzü açılır və qeyd edilir ki, əvvəl ölkədəki xaos və tənəzzül səbəbindən qarışıq siyasət yürüdən bolşeviklər özlərinə gələn kimi işlər öz köhnə rəng və şəklini alır. Bu gün rusiyalıların siyasətinin Sazanov və Milyukovun siyasətindən heç nə ilə fəqlənmədiyini, Lenin, Trotski və Çiçerinin bolşevik olmaqla, rus olmaqdan, rus kimi düşünməkdən imtina etmədiklərini vurğulayan yazıya olduqca maraqlı yekun vurulur: "Bu vəziyyət göstərir ki, bolşeviklər böyük Rusiya xülyası bəsləyir və köhnə Rusiyadan ayrılmış əraziləri təkrar Rusiyaya ilhaq etməyə səy göstərirlər" [14].

Bolşeviklərin törətdiyi zorakılıq və özbaşınalıqlar. Aprel işğalından sonra müstəqil dövlətçiliyə son qoyan bolşeviklərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri terror və qarət siyasətinin bəzi məqamlarını Osmanlı mətbuatının səhifələrində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlardan aydın olur ki, işğaldan sonra elan edilmiş Azərbaycan SSR formal cəhətdən müstəqil sayılsa da, əslində Sovet Rusiyasının müstəmləkəsi idi. Bolşeviklərin Rusiyada yürütdüyü siyasət Azərbaycanda kobud formada və amansızlıqla həyata keçirilirdi [15, s.45]. Alman tarixçisi Y.Baberovskinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycana işğalçı kimi gələn bolşeviklər respublikanı talan və qırğın meydanına çevirmişdilər [21, s.249].

Azərbaycanı işğal etdikdən sonra XI ordunun əsgərlərinin törətdiyi özbaşınalıqlar, o cümlədən bolşeviklərin yerli əhaliyə münasibətindən bəhs edən "İleri" qəzeti Tiflisdə nəşr edilən sosialist mətbu orqanı olan "Voltiqorç" qəzetinin məlumatlarına istinadən göstərir ki, Türküstana soxulduqdan sonra taxılı və digər ərzaq məhsullarını müsadirə edərək əhalini aclığa düçar etmiş bolşeviklər, həmçinin yüzlərlə müsəlmanı qətlə yetirərək yerliləri bütün idarəetmədən uzaqlaşdıraraq bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişlər. Mətbu orqan bolşeviklərin Azərbaycanda da eyni siyasi xətti həyata keçirdiklərini qeyd edir [20]. Bu həqiqət 1920-ci il mayın 16-da Bakıya gələrək mövcud vəziyyətlə - Qırmızı ordunun özbaşınalıqları, onların törətdiyi "Talan həftəsi"nin nəticələri ilə tanış olduqdan sonra ilk istefa ərizəsini yazmış N.Nərimanov tərəfindən də təsdiq edilirdi. Bununla bağlı İ.Stalinə yazdığı məktubunda N.Nərimanov göstərirdi ki, o, Azərbaycana gələrkən bir sıra

kommunistlər onu "Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər" sözləri ilə qarşılamışdılar [16, s.12-13].

İşğaldan sonra bolşeviklərin Bakıda törətdikləri "Talan həftəsi"nin acı nəticələri "İleri" qəzetinin 1920-ci il 7 sentyabr tarixli 947-ci sayında dərc edilmiş "Bakının bolşeviklər tərəfindən idarəsi" adlı məqalədə nisbətən detallı şəkildə öz əksini tapmışdır. Yazıda bolşevik özbaşınalıqları bu şəkildə təsvir edilir: "Dövlət müəssisələri, mehmanxana və villalar müsadirə edilərək onların sahibləri digər yerlərdə yaşamağa dəvət olundu. Dükanlar da müsadirə və zəbt edildi. Əhaliyə göz dağı vermək tapşırılmış gənc adamlar qılınc və tüfənglərini yelləyərək yük maşınlarında şəhəri dolaşırdılar" [6]. Qəzetin verdiyi bu məlumatlar arxiv sənədləri, memuar nümunələri və tarixşünaslıq materialları ilə də təsdiqlənir. XI ordunun özbaşınalıqlarının dözülməz həddə çatdığını ordu komandanı M.Levandovskinin əsgərlərin qarət və soyğunçuluq hadisələrində iştirak etmələrini təsdiqləyən 8 iyun 1920-ci il tarixli 269 saylı qərarı da sübut edir [22, s.149-150]. Bundan başqa, Azərbaycanın Moskvadakı təmsilçisi B.Şahtaxtinski də RSFSR XKS-nin sədri V.Leninə ünvanlandığı 1920-ci il 20 sentyabr tarixli məktubunda XI ordunun özünü mürtəce apardığını, qadın və qızların təcavüzə məruz qalmasını, Azərbaycan kəndlilərinin nələri varsa birdəfəlik götürülməsi müqabilində onları əsgərlərin evlərinə soxulmalarından xilas etmələri barədə yalvardıqlarını vurğulayırdı [17, s.120].

Bolşevik işğalının Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsiri ilə bağlı Osmanlı mətbuatında verilmiş bir sıra məlumatlar tarixşünaslıq baxımından xeyli maraq doğurur. Bolşevik işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olmasına toxunan "İleri" qəzetinin 1920-ci il 26 sentyabr tarixli 966-cı sayında dərc olunmuş "Türkiyə və Azərbaycanda vəziyyət" adlı yazısında ölkədə "qıtlıq və aclığın görünməmiş həddə çatması" [20] vurğulanır. Qəzetin digər sayında isə bolşeviklərin gəlişi ilə şəhərin həyat tərzinin dəyişildiyi, dükanların bağlandığı, tramvayların dayandığı, qida məhsullarının qiymətlərinin qeyri-adi sürətlə qalxdığı qeyd edilir [6].

Aprel işğalından sonra "Talan həftəsi" təşkil edən bolşeviklərin hər şeyi – ölkənin təbii sərvətlərini, əhalinin mal-mülkünü qarət edərək aclıqdan əziyyət çəkən Sovet Rusiyasına göndərmələri və beləliklə, onların Azərbaycanın özünü belə qıtlıq və aclığa məruz qoyan fəaliyyəti barədə Osmanlı mətbuatında qiymətli məlumatlar dərc edilmişdir. Bolşeviklərin qarətçi fəaliyyətindən bəhs edən "İleri" qəzeti yazırdı: "Nəhayət, bir neçə gündən sonra xəbər gəldi ki, işləri təşkil etmək üçün Moskvadan nümayəndələr gəlmişlər. Onların birinci vəzifəsi şəhərdə olan taxılı müsadirə edərək Moskvaya göndərmək oldu. Bu andan etibarən şəhərdə aclıq başladı. Həyat elə həddən artıq bahalaşdı ki, qidalanmaq üçün ayda minimum 50 min rubl lazım idi" [6]. Digər bir məqalədə isə qeyd edilir ki, "Onlar (bolşeviklər – R.Q.) ölkədə mövcud olan hər şeydən, məsələn, neft, düyü, taxıl və hətta insanların şəxsi daşınmaz mülkiyyətindən bəhrələnməkdədirlər" [20].

Bolşeviklərin aprel işğalından sonra Azərbaycanda apardıqları talançı siyasət digər analoji mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki,

bolşeviklər "Talan həftəsi"ndə qarət etdikləri qiymətli əşyalar, digər mallardan başqa 300 milyon pud nefti, 750 min pud pambığı və xeyli ipəyi Rusiyaya daşıyıb aparmışdılar [18, s.72]. Digər məlumata görə, aprel işğalından 1920-ci ilin oktyabrına qədər keçən dövr ərzində Azərbaycandan Rusiyaya aparılan neftin həcmi 145 milyon pud təşkil edirdi [23, s.148-149].

Bolşevik işğalı Azərbaycan xalqının və onun təbii sərvətlərinin talanması ilə yanaşı vətəndaşların kütləvi şəkildə güllələnmə, həbs, sürgün və s. kimi müxtəlif üsullarla – cəzalandırılması, amansız terror siyasətinə məruz qoyulması ilə də müşayiət olunurdu. Osmanlı mətbuatında təfərrüatlı olmasa da, bolşeviklər tərəfindən törədilmiş bu qəbildən olan cinayət əməlləri haqqında müəyyən məlumatlar saxlanılmışdır. "Akşam" qəzetinin 15 iyul 1920-ci tarixli 651-ci sayında "Monitor" qəzetinə istinadən Bakıda baş vermiş qanlı hadisələr oradan gəlmiş bir şəxsin dilindən bu şəkildə təsvir edilir: "Elə bir gün olmur ki, bolşeviklər əksinqilab şübhəsi ilə bir neçə nəfəri güllələməsinlər. Bizim yola çıxmağımızdan bir gün əvvəl 50 nəfər güllələndi" [3].

Bolşeviklərin həyata keçirdikləri terror siyasətinin əsas hədəflərindən biri də ziyalıları məhv edərək Azərbaycan xalqını başsız qoymaqdan ibarət idi. Aprel işğalından sonra əhalinin ziyalı hissəsinin daha çox təzyiq və təhqirlərə məruz qalması "İleri" qəzetinin verdiyi məlumatla da təsdiq edilir [6]. Dövrlə bağlı aparılmış tədqiqatlar da göstərir ki, Bakıda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra bolşeviklərin "sinfi düşmən" adlandırdıqları köhnə rejim tərəfdarları və ziyalılara qarşı təqiblər başladı. Tez-tez heç bir səbəb olmadan həbslər həyata keçirilir, burjuaziya nümayəndələri küçədə döyülür və talan edilirdi, yeni hakimiyyətin real və ehtimal olunan müxalifləri isə Nargin adasına aparılır, orada güllələnirdilər [21, s.249]. Azərbaycanda müsəlman əhaliyə, xüsusilə ziyalılara qarşı çevrilmiş terror siyasəti Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.Solovyovun V.Leninə göndərdiyi məktubunda belə xarakterizə olunmuşdur: "Ziyalılar və burjuaziyanın nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdi, bunlar demək olar ki, yalnız müsəlmanlar idilər" [5, s.51].

Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalının mədəniyyət, xüsusilə təhsil sahəsində doğurduğu ağır nəticələri öyrənmək baxımından Osmanlı mətbuatında verilmiş bir məlumat diqqəti xüsusilə cəlb edir. Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi əvəzsiz mədəni töhfələrdən biri olan Bakı Universitetinin bolşeviklər tərəfindən düçar edildiyi acınacaqlı vəziyyəti xarakterizə edən həmin məlumatda deyilir: "Bakı Universiteti bu gün bir qapıçının başçılıq etdiyi komitə tərəfindən idarə edilir. Bu komitənin üzvləri də xidmətçilərdən ibarətdir. Əlbəttə, proqramlar da dəyişdirilmişdir. Məşğələlər sərbəst formada keçirilir. Qadın və kişilər dərslərə bir yerdə davam edirlər. İmtahanlar ləğv edilmişdir. Tələbə hesab edəndə ki, onun təhsili kifayətdir, əvvəlcədən komissiyaya müraciət edir, komissiya isə dərhal ona tibbi praktikadan məzun olmasına dair şəhadətnamə verir" [6]. Məlumatdan göründüyü kimi, bolşevik işğalı Azərbaycanda həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən mədəni sahəyə pozucu təsir göstərmiş, burada da özbaşınalığa və xaosa gətirib çıxarmışdı.

Nəticə. Aprel işğalı və onun doğurduğu nəticələrin müxtəlif Osmanlı mətbu orqanlarının fəaliyyəti əsasında öyrənilməsi göstərir ki, Osmanlı dövləti həmin dövrdə Antanta dövlətlərinin nəzarətində olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda baş vermiş

hərbi-siyasi hadisələr ölkə mətbuatının diqqətindən kənarda qalmamışdır. Osmanlı mətbuatında verilmiş məqalələrdə əks olunmuş məlumatlar öz qərəzsizliyi və obyektivliyi qoruyub saxlamaq baxımından seçilir. Bu isə mətbuatın Antanta dövlətləri və bolşevik təbliğatının təsiri altına düşmədiyini göstərir.

Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və əhalinin bolşevik işğalına münasibəti kimi mühüm məsələlərlə bağlı Osmanlı mətbuatında verilmiş məlumatlar obyektiv tarixi gerçəklikləri əks etdirməklə, analoji həmdövr mənbələr, tarixşünaslıq materialları, həmçinin hadisə şahidlərinin xatirələri ilə də təsdiq edilir.

Region dövlətləri olan Gürcüstan və Ermənistanın aprel işğalına münasibəti ilə bağlı Osmanlı mətbuatında əksini tapmış məlumatlar bu dövlətlərin xarici siyasətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tutduğu yeri öyrənmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə, XI ordunun Azərbaycanı asanlıqla işğal etməsinin səbəbləri – bolşevik-erməni ittifaqının Osmanlı mətbuatında əks olunması tarixşünaslıqda məsələ ilə bağlı əldə edilmiş analoji elmi nəticə ilə üst-üstə düşür.

XI ordunun Azərbaycanı işğalı etməsi üçün irəli sürülmüş bolşevik təbliğatının – guya Sovet Rusiyası qoşunlarının Azərbaycandan keçməklə Anadoluya köməyə getməsi mifinin araşdırılması, kamalçıların və ümumiyyətlə həmin dövrdə türk ictimai fikrinin Antanta ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətini öyrənmək baxımından da Osmanlı mətbuatında verilmiş məlumatlar mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı mətbuat nümunələri göstərir ki, aprel işğalından sonra bolşeviklər, XI ordu əsgərləri Bakıda, habelə Azərbaycanın digər ərazilərində ağlasığmaz, zorakılıqlar, qətl və qarətlər törətmiş, əhalinin bütün təbəqələrini, xüsusilə ziyalıları, siyasi və dövlət xadimlərini, vətənpərvərləri amansız terror siyasətinə məruz qoymuşlar.

Aprel işğalının Osmanlı mətbuat nümunələri əsasında öyrənilməsi bir daha onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni həyatına olduqca mənfi təsir göstərmiş, milli dövlətçiliyin ləğvi və özünəməxsus sovet müstəmləkə rejiminin yaradılması ilə nəticələnmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azerbaycan Ahvâli // İleri. – 1336, 28 Temmuz (1920, 28 iyul). – s.1.
2. Azerbaycan ve Ermenistan: Sulh Teklîfâtına Ermenistan'ın Cevâbı // Vakit. – 1336, 5 Haziran (5 iyun 1920). – s.2.
3. Azerbaycan'da Bir Kıyâm // Akşam. – 1336, 15 Temmuz (1920,15 iyul). – s.1.
4. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] / Məs. red: İsmayılov M., Maksvell N. – Bakı: Elm, – c.5 (1900 – 1920-ci illər). – 2008, 696 s.
5. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] / Məs. red: Quliyev C. – Bakı: Elm, – c.6 (aprel 1920 – iyun 1941). – 2008, 568 s.
6. Bakü'nün Bolşevikler Tarafından İdâresi // İleri. – 1336, 7 Eylül (1920, 7 sentyabr). – s.1.
7. Ermeni Başvekîli'nin Bir Nutku // Vakit. – 1336, 25 Mayıs (1920, 25 may). – s.1.

8. Əhmədova, F. Ermənilərin "Qarabağ qiyamı" Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək planının tərkib hissəsi idi // Xalq qəzeti. – 2010, 2 iyun. – s.5.
9. Əhmədova, F. Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və pərdəarxası oyunlar. Lenin niyə Bakının fəthini zəruri sayırdı? // Olaylar. – 2018, 2 may. – s.8.
10. Gürcistan Reîsicumhûru'nun Nutku // İleri. – 1336, 17 Mayıs (1920, 17 may). – s.1.
11. Gürcistan Reîsicumhûrunun Nutku //Akşam. – 1336, 16 Mayıs (1920, 16 may). – s.1.
12. İsgəndərov, A.C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri // – Bakı: Strateji təhlil, – 2018. № 1-2 (23-24), – s. 13-36.
13. Karabekir, K. İstiklal Harbimiz. [c. I-II] / K. Karabekir. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, – c.1-2. – 2006. – 1341 s.
14. Kızılordu, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan // İleri. – 1336, 27 Temmuz (1920, 27 iyul). s. 1.
15. Mustafazadə, T., Əliyeva, F. Rusiya Dövlət Hərb Arxivi Materialları: 1920-1922-ci illərdə Azərbaycanda hərbi siyasi durumu öyrənmək üçün mənbə kimi // – Ankara: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2023. c. 10. – №2, – s. 43-61
16. Nərimanov, N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair / N. Nərimanov – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 80 s.
17. Rəhmanzadə, Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri: Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında: 1917-1930-cu illərin əvvəlləri / Ş. Rəhmanzadə – Bakı: Aspoliqraf, – 2008. – 376 s.
18. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Ə. Rəsulzadə – Bakı: Elm, – 1990. –116 s.
19. Swietochowski, T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition / T. Swietochowski – New York: Columbia University Press, – 1985. – 272 p.
20. Türkiye ve Azerbaycan'da Vaziyet // İleri. – 1336, 26 Eylül (1920, 26 sentyabr), s. 1.
21. Баберовски, Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе / Й. Баберовски – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», – 2010. – 855 с.
22. Мустафазаде, Р. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг / Р. Мустафазаде – Москва: «МИК», – 2006. – 356 с.
23. Назарли, А. XI красная армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства / А. Назарли – Баку: Elm və təhsil, – 2014. – 392 с.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 31.01.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 07.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 14.02.2025

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 149-162s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 149-162.

UOT: 93
Rövşən MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Mərkəzi Elmi Kitabxanası,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
rovsen-banu@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9431-8084
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.11

RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCANI İŞĞAL ETMƏSİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ (RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXİVİ SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə: Məqalə II Rusiya-Qacar müharibəsi çərçivəsində Azərbaycan ərazisinin işğalına həsr olunub. Arxiv materilalları əsasında yazılan məqalə bu dövrün tarixşünaslığını əhatə edir. XVIII və XIX əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində arxiv materiallarının böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə Rusiya imperiyasının arxivləri dövr haqda zəngin məlumatlara malikdir. Belə arxivlərdən biri də Rusiya dövlət hərbi tarix arxividir. Arxivin sənədləri XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm tarixi mənbələrdir. Arxivdə Rusiya imperiyasının Azərbaycan siyasəti və o cümlədən XIX əsrin əvvəllərindən başlayan hərbi ekspansiyasını əks etdirən sənədlər saxlanılır. Arxivin fondlarına rəsmi məktublaşma, imperatora məruzə və raportlar, komandanların döyüş gündəlikləri o, cümlədən Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatların gedişini əks etdirən sənədlər daxildir. RDHTA-nin fondlarında olan sənədlərdən İkinci Rusiya-Qacarlar müharibəsinin sona çatması və Azərbaycan ərazisinin bütünlüklə istila edilməsi barədə geniş məlumat almaq mümkündür. Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığı üçün vacib olan sənədlər barədə tədqiqat aparılıb və elmi nəticələrə gəlinib.
Açar sözlər: işğal, xanlıq, qala, ordu, artileriya, fond, arxiv, sənəd.

Rovshan MAMEDLI
THE SECOND STAGE OF RUSSIA'S OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJAN (BASED ON THE DOCUMENTS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORY ARCHIVE)

Abstract: The article is devoted to the occupation of the territory of Azerbaijan within the framework of the II Russian-Cajar war. The article written on the basis of archival materials covers the historiography of this period. Archival materials are of great importance in the study of the history of Azerbaijan in the 18th and 19th centuries. Especially the archives of the Russian Empire have a lot of information about the period. One of such archives is the Russian state archive of

military history. The documents of the archive are important historical sources in the study of the history of Azerbaijan in the 18th-19th centuries. The archive contains documents reflecting the policy of the Russian Empire in Azerbaijan, including the military expansion that began at the beginning of the 19th century. The archive's funds include official correspondence, reports and reports to the emperor, military diaries of commanders, as well as documents reflecting the progress of military operations in the territory of Azerbaijan. It is possible to get extensive information about the end of the Second Russo-Qajar War and the complete invasion of the territory of Azerbaijan from the documents in the RSMHA's funds. In the article, research was conducted on documents important for Azerbaijani historiography and scientific conclusions were reached.
Keywords: occupation, khanate, fortress, army, artillery, fund, archive, document.

Ровшан МАМЕДЛИ

ВТОРОЙ ЭТАП ОККУПАЦИИ РОССИЕЙ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ПО ДОКУМЕНТАМ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА)

Абстракт: Статья посвящена оккупации территории Азербайджана в рамках Второй Русско-Каджарской войны. Статья написана на основе архивных материалов и освещает историографию этого периода. Архивные материалы имеют большое значение в изучении истории Азербайджана XVIII-XIX веков. Особенно Российские архивы хранят много информации об этом периоде. Одним из таких архивов является Российский государственный военно-исторический архив. Документы архива являются важными историческими источниками в изучении истории Азербайджана XVIII-XIX веков. В архиве хранятся документы, отражающие политику Российской империи в Азербайджане, в том числе военную экспансию, начавшуюся в начале XIX века. В фондах архива хранятся официальная переписка, рапорты и донесения императору, военные дневники командиров, а также документы, отражающие ход военных действий на территории Азербайджана. Обширную информацию об окончании Второй Русско-Каджарской войны и захвате территории Северного Азербайджана можно получить из документов, хранящихся в фондах РГВИА. В статье проведено исследование документов, имеющих важное значение для азербайджанской историографии, и сделаны научные выводы.

Ключевые слова: оккупация, ханство, крепость, армия, артиллерия, фонд, архив, документ.

Introduction

Many sources and resources are used in the study of the history of Azerbaijan in the new era. These sources are diverse, but the most reliable among them is

information obtained from archives. Archives are considered a reliable and primary source of any information. Since they are mainly under state protection, the documents there are protected with special care. Documents are considered an important source in the objective assessment of any historical process and events. Archival materials play a special role in the study of the history of Azerbaijan. The political and economic interest of the Russian Empire in the South Caucasus starting from the 18th century and the state documents compiled during the process are an important source in the study of this period of history. Russian archives are an indispensable database for Azerbaijani historiography of the 18th, 19th and 20th centuries.

In Russia, there are archives of different number and wide profile. These archives contain a collection of documents related to both the time of the Moscow Tsardom and the time of the Russian Empire. One of such archives is the Russian state archive of military history. As the name suggests, the archive has a military profile. In other words, military documents of state importance are kept here. The Russian State Military Historical Archive is the largest and oldest repository of military historical documents in the Russian Federation. It is possible to verify the South Caucasus policy of the Russian Empire from the beginning of the 18th century on the basis of the archive materials. In particular, the archives of the archive contain a large number of documents related to the military expansion of the Russian Empire against Azerbaijan at the beginning of the 19th century.

The documents in the funds of RSMHA make it possible to study in detail the military campaign of the Russian army to Azerbaijan. The documents provide valuable information for Azerbaijani historiography about the number, plans, armament, etc. of the Russian army. Also, in the archive, one can find many documents about the help of the Armenians who settled in the Azeri region to the Russians. Especially during the Second Russo-Qajar War, they spied on the Russian command during military operations in the territory of the Iravan Khanate [11, p. 347-361].

The occupation of Azerbaijan by Russia was completed during the Second Russo-Qajar War, which began in 1826. On February 10, 1828, the Russian Empire ended its occupation of Northern Azerbaijan with the Treaty of Turkmenchay, signed between the Gajar state and Russia. The occupation of Azerbaijan started at the beginning of the 19th century, in 1804 with the attack on Ganja Khanate under the command of General Pavel Sisianov. The first phase of the occupation was concluded with the Gulustan Treaty signed in 1813 [12, p. 162-163]. The second stage ended in 1827 when General Ivan Paskevich invaded the Gajar state and defeated it, forcing it to sign the Treaty of Turkmenchay [24, p 166].

It should be noted that the last stage of the process of Russian occupation of Azerbaijan was widely reflected in Azerbaijani historiography. The invasion process has been studied mainly on the basis of Russian and Iranian sources. At this time, extensive archival materials were used. In particular, the Russian State Military

History Archive is one of the main primary sources that historians always turn to, as it is rich in such materials.

Funds of the Russian state military history archive as a historical source

There are many documents on the history of the South Caucasus, as well as on the history of Azerbaijan, in the various funds and collections of the RSMHA. Documents showing the course of military operations in the Transcaucasia in the 18th-19th centuries are preserved in the 846th fund of the former Military Scientific Archive of the archive. Collection 476 of fund No. 846 of the archive contains documents reflecting the Russo-Qajar war of 1826-1828 in 17 storage folders [6, p. 256]. These documents include letters, passports, spy reports, orders, supplies, and archives of military units. The documents allow creating a complete description of the process of occupation of Azerbaijan during the war.

At the beginning of the 19th century, the first stage of the occupation of Azerbaijan was formalized on October 12, 1813 with the peace of Gulistan. According to the Gulistan Treaty, Karabakh, Ganja, Sheki, Shirvan, Baku, Lankaran, Darbend, Guba Khanates were annexed by the Russian Empire. According to the terms of the agreement, the territory of the Iravan and Nakhchivan khanates remained under the control of the Qajar state. With this, Russia invaded a large part of Northern Azerbaijan, although not completely.

With the agreement of Gulistan, the territory of Northern Azerbaijan left the sphere of influence of the Gajar state. The shah's government, which, like Russia, wanted to see the South Caucasus as its territory, considered the terms of this agreement unacceptable. In order to recapture Azerbaijan, the Qajar palace was preparing for a new war. It is clear from the documents stored in the RSMHA funds that the tsarist government was aware of these preparations. To prevent the war, in 1826 Nicholas I sent Prince Alexander Menshikov as a special envoy to the royal palace. The main goal of Menshikov's mission was to prevent the war and for this to make concessions of part of the Karabakh and Lankaran khanates to the Gajars. However, the prince's attempt to resolve controversial issues with Fatali Shah, who left Petersburg for Tehran, failed. Menshikov is forced to return to Russia [10, p. 121]. When the prince returned to St. Petersburg and reached the territory of the Iravan Khanate, he received news that Abbas Mirza had crossed the Araz River with an army of 60,000. Seeing that the representative of the enemy country was in his lands, Khan Huseyngulu Khan of Iravan arrested Prince Alexander Menshikov. The prince remained imprisoned in the Yerevan fortress until 1827.

From document No. 4303 of the 1st folder of the 476th collection, it is clear that on July 25-26, 1826, Prince Abbas Mirza invaded Russia's possessions in the South Caucasus with 60,000 troops and besieged the Shusha fortress. In turn, Iravan Khan attacks Shurayel-Pambak territory. Khan's army defeated the small Russian border detachment and the Armenian military detachment, captured Pambak and advanced towards Tiflis. These events marked the beginning of the Second Russo-Kajar war [19, p. 11-18; 7, p. 125].

On sheets 11-18 of case No. 4303 of folder No. 1 of collection No. 476 of RDHTA, General Alexei Yermolov, the commander of the Caucasian Army, reports to Nicholas I on October 19, 1826, about the situation in the South Caucasus: "I received news that the commander of Iravan is going to Shamshadil distance with his army with the intention of getting closer to Kura. Its purpose is to support the fugitive prince Alexander (son of the king of Kakheti - the author), who is hiding among the Tsar-Balakane Lezgs, and to help the latter unite with Sheki Khan to attack Kakheti. When I entered the Gazakh distance, Sardar Goycha made a decision in the mountains on the edge of the lake. When I arrived at the Hasan-su river, the cavalry sent by him to the main road to Yelizavetpol (Ganja-author) also retreated to the mountains. The movement of our troops made it possible to keep the inhabitants of the Gazakh district in obedience. So, at the insistence of their elders, they were ready to go to the side of the Iravan warlord. So, at the insistence of their elders, they were ready to go to the side of the Iravan warlord. The inhabitants of Shamshedil distance went to the side of the warlord. The people of Sheki province were not in a hurry to attack Kakheti by uniting with the Car-Balakan Lezgins. Our strengthening at the Shamshadil distance prevented them from taking a decisive step. Now there is an expectation that Abbas Mirza will not stop in the Karabakh province and that Georgia will be in danger from this side" [19, p. 11-18].

As can be seen from the document, Abbas Mirza did serious preparations before starting the war. He intended to attack the Russians with his army and use the local population against them. Abbas Mirza wanted to complete his attack by capturing the city of Tiflis. For this, the attack was planned in three directions: from the south, east and northeast. However, the readiness of the Russians for this attack and their quick action prevented his plans from being fully implemented.

It is clear from the archive documents that Abbas Mirza moved towards Shusha fortress after crossing Araz and besieged it. The first days of Abbas Mirza's campaign are described on sheet 12 of document No. 4303 in the former VUA, currently in collection 476 of fund No. 846. The document mentions that the garrison of the Shusha fortress consisting of 1700 Russian soldiers under the leadership of the city commandant Colonel Reut is involved in the defense of the city. Abbas Mirza, who was involved in the siege of Shusha with his main forces, sent a group of 12 thousand to capture Ganja [19, p. 12].

It is clear from the report of the General Command of the Russian troops that the total number of the army of the Russian Empire in the South Caucasus at that time consisted of 35 thousand people. These forces were mainly concentrated along the border from the shores of the Caspian Sea to the shores of the Black Sea. Moreover, these forces were scattered. In August 1826, the Qajar army liberated Lankaran, Sheki and Ganja from the Russians. The directions and activities of the Qajar army can be found on pages 56-58 of folder number three of collection 476 and pages 6-8 and 19 of folder number four [19, p. 56-58].

The victories of the Qajar army in the first period also played a role in the uprisings

of the local population against the Russian rule. One of the biggest such uprisings took place on July 27-28 in the city of Ganja. Abbas Mirza's army captured Ganja with the help of the townspeople who defeated the city garrison. Among the big cities, Abbas Mirza can't capture only Shusha. The siege of Shusha fortress lasts for 48 days. Despite all attempts, the city of Shusha does not surrender to the Qajar army. On September 18, Abbas Mirza takes his odu from the outskirts of the city [3, p. 26-31]

Documents reflecting the activities of Armenians at the beginning of the Second Russo-Qajar war can also be found in the funds of RSMHA. In the 51st sheet of document No. 4238 of the first folder of the 476th collection, the bishop of the Armenian Church, Nerses Ashtaraketsi, has a special appeal to the Armenian population of the South Caucasus. In the appeal, he calls on Armenians to form armed units for self-defense and to fight against the Gajars. In general, among the foundation's documents related to this period, there are a large number of letters written by Armenians to the emperor, the Russian government, and the commander of the Caucasian army [4, p. 51-64]. The contents of these letters are mainly complaints, compliments, appeals, spy letters and requests to accept them under Russian rule.

The occupation of Iravan and Nakhchivan khanates in archival documents

It is clear from the archive documents that after the attack of Abbas Mirza, General Alexei Yermolov prepared a plan to resist him and occupy the territory of the Iravan and Nakhchivan khanates. Document No. 4290 - "Report of Alexei Yermolov to Emperor Nicholas I" is kept in folder No. 5 of collection 476. Dated September 17, 1826, the report consists of two pages. In the report, General Yermolov considers it acceptable to invade the territory of the Iravan Khanate in order to improve the fighting situation. However, he is wary of taking this step as he will experience difficulties with the supply. Moreover, the presence of fortified fortresses such as Iravan and Sardarabad in the territory of the khanate makes him cautious. Yermolov declares that he does not have enough forces to capture both forts [1, p. 38].

It is clear from the documents of RSMHA that the Russian government is sending additional forces to the South Caucasus to resist the Gajar army. High and middle Chinese military personnel with war experience are especially involved in these forces. It is no coincidence that during the most active period of military operations, Emperor Nicholas I sent General Ivan Paskevich to the South Caucasus with special powers [1, p. 105]. These additional forces changed the course of the war. In a short time, Abbas Mirza's army was removed from the territories it entered, and the uprisings in the Azerbaijani khanates were ruthlessly suppressed. On September 13, 1826, the battle in Ganja ended with the defeat of Abbas Mirza's army. With the remnants of Abbas Mirza's army, he went to Khudafarin, and from there to the Qajar estates. It is possible to study all these events in detail in document No. 4303 entitled "Battle near Yelizavetpol, September 13/25, 1826" [19, p. 1-3].

The document gave detailed information about the progress of the battle, the losses of the Qajar army and the measures of General Paskevich for the upcoming military operations and preparations for the winter.

After the Russians expelled the Khajar army from the territories they occupied during the First Russo-Kajar War, they began to make plans to seize new lands. These plans are reflected in document No. 4326 in folder No. 8 of Collection No. 476. Thus, on pages 102-106 of the document there is a report dated January 1827 "Report of the commander of the Caucasian army, General Yermolov, to the chief of the general staff of the Russian army, General Ivan Dibich". In the report, General Alexei Yermolov's march to the Iravan Khanate was described in detail. Yermolov proposed in his plan that the occupation of Nakhchivan Khanate should be completed before the terrible heat of summer. After the capture of Nakhchivan, the main parts of the Russian army had to unite with the military units located in Karabakh. Thus, according to the plan, on the one hand, the only communication route between Yerevan and the Qajar state was captured, and on the other hand, there was a threat of an attack on Tabriz. According to Yermolov's plan, this step should have made Abbas Mirza focus all his attention on the defense of Tabriz. At the end of his plan, Yermolov proposed to turn all his attention to Yerevan [21, p. 1-7]. For this, he proposed to surround the fortress, after a strong artillery preparation, to attack the city by shelling it.

Having completed the preliminary preparations for the march on Yerevan, Yermolov sent written instructions to General Konstantin Benkendorff on March 27, 1827 about the expected military operations on Yerevan. Later, Yermolov's plan formed the basis of the Yerevan march led by General Ivan Paskevich. Based on the experience of previous military campaigns, Yermolov warned in his instructions to General Benkendorff that when the Khan's army retreated, it would destroy all food supplies and drive the population deep into the country. To prevent this, he separates a special group and sends it to his disposal. Because Yermolov was careful about this point, he touched on this issue several times in the instructions he sent to Benkendorf. The instruction covering pages 38-41 of document No. 4326 in the 8th folder of the archive consists of 11 items. The main point in dams is the capture of the strong fortresses of Iravan and Sardarabad [21, p. 38-41]. However, General Yermolov was not lucky enough to lead the march on Yerevan. The reason for this was his conflict with another general, Ivan Paskevich.

Information about the conflict between Yermolov and Paskevich, the generals of the Caucasus Front, is also found in the archive documents. Thus, in 1827, Nicholas I sent his favorite commander, the extremely ambitious general Ivan Paskevich, to the Caucasian Corps. Paskevich's appointment led to a conflict in the command of the Caucasian Corps. Thus, Paskevich, a supporter of more offensive tactics, changed the entire strategy of the corps. He began preparations for a new phase of offensive operations. It is clear from the documents that the disagreement between the generals was about the course of military operations. Thus, Yermolov considered the

continuation of military operations in Qajar lands in 1827 to be hasty. He explained this by the coming of winter. He said that: "communication becomes difficult in the mountainous area, it becomes completely impossible to provide the troops with food" [8, p. 9-11]. According to Yermolov's plan, the war had to be postponed until the beginning of spring. In early 1827, Tsar Nicholas I urgently sent Ivan Dibich on a mission to the Caucasus to investigate complaints from the Caucasus front. Dibich listened to the parties. He also got acquainted with Yermolov's plan to continue the military operations mentioned above. It is clear from document No. 4330 in the archive that after "investigating the misunderstandings" between the parties, he reported to the emperor in favor of Yermolov. In his report, he stated that Paskevich was not the most optimal replacement for Yermolov. However, despite this report, on March 29, 1827, Tsar Nicholas I ordered the dismissal of Yermolov and the appointment of General Ivan Paskevich as the commander of the Caucasus Corps. After the appointment of the new commander, the deputies of the command, generals Valerian Madatov and Ivan Velyaminov, were also dismissed [16, p. 1-7]. The main reason for the changes in the command was the suspicion that the officers were related to the Decembrists. Moreover, many of them were personally tried by General Ivan Paskevich when he was a member of the Supreme Court for the Decembrists.

On March 29, 1827, by the order of Tsar Nicholas I, General Ivan Paskevich was appointed the commander of the Caucasian Corps. Document number 4317 of fund 846 of the archive includes the diary "General Ivan Paskevich's Journal". The course of combat operations during Paskevich's command was reflected in the diary [8, p. 1-142]. The diary contains a detailed chronicle of military operations from February 24 to April 23. Thus, it is clear from the document that on the order of the new commander Paskevich, on April 2-3, the first military unit under the command of General Konstantin Benkendorff headed towards Yerevan.

Thus, the attack on the city of Iravan began. Benckendorf, taking precautions in advance, brought weapons, ammunition, food, etc. to the village of Jalaloglu for his group. sent 800 carts full of. In the village of Jalaloglu, a battalion of the Tiflis regiment armed with 12 cannons and two Cossack regiments joined his detachment [8, p. 129-131].

Before the march of the Russian army, they were conducting reconnaissance in the territory of the Iravan Khanate. They carried out these intelligence works through local Armenians. Huseyngulu Khan, Khan of Iravan, learned about Armenians passing intelligence information to the Russians. Therefore, the khan removed the Armenians from the Iravan and Sardarabad fortresses and moved the Armenian villages on the roads where the Russian army was advancing [20, p.16, 113; 23, p. 1-11]. In the 12th folder of the 476th collection, the 11-12 and 21st sheets of the document No. 894 contain intelligence letters written by Armenians to the command of the Caucasian Army. In the letters, the Armenians informed the Russians about the number of the Khan's army, its armament, the location of the

troops, military fortifications, food supply and ammunition reserves. It is clear from the archive documents that the Armenians provided information about the roads, including the part from which to attack the Iravan fortress [8, p. 21-23].

On April 7, Benkendorff's detachment landed on the Pambak Plain. Hearing the arrival of the Russians, Huseyngulu Khan retreated to the Iravan fortress, avoiding an open battle with them. The Armenians informed the Russian command that the khan took refuge in the fortress with 2,000 infantry and 800 cavalry warriors. The Armenians informed the Russian command that the khan took refuge in the fortress with 2,000 infantry and 800 cavalry warriors [20, p.60]. On April 13, Konstantin Benkendorff's detachment captured Echmadzi and marched on Sardarabad [18, p.78-79]. General Benkendorf failed to capture Sardarabad. On April 25, the Russians besieged the Iravan fortress. But the siege of the fortress was unsuccessful.

On June 1, General Ivan Paskevich left Tbilisi for Iravan with the main forces of the Caucasus Army. On June 8, he reached Echmadzin. Paskevich had a force of 4,800 infantry, 800 cavalry and 3,000 volunteer cavalry armed with 24 heavy cannons. Benkendorff's failure near Iravan infuriated Paskevich, who on June 19 relieved Benkendorff of leading the siege of the Iravan fortress. Benkendorf's detachment was combined with the main forces of the corps. The siege of Iravan was entrusted to the 20th division of General Athanasius Krasovsky [20, p. 26].

Paskevich himself began to advance over Garnichay in the direction of Nakhchivan. He intended to capture the fortresses of Nakhchivan and Abbasabad and cut off the connection of Iravan with the south. Krasovski, who began the siege of Yerevan, failed like his predecessor Benkendorf. The siege was lifted on June 21 due to extremely hot weather, as well as delays in transporting siege weapons. Krasovsky took the army to the Aparan plateau [9, p. 631-633].

From sheets 18-23 of document No. 4338 included in collection 476, it is clear that Paskevich, in turn, began to advance to capture the Abbasabad fortress. In order to prevent this goal of the Russian army, Abbas Mirza marches on Abbasabad with 16 thousand troops. On June 5, 1827, a battle took place in a place called Javanbulag. The Russians won. Paskevich captured the Abbasabad fortress on July 7. Then he invaded Nakhchivan [5, p. 36]. On pages 69-70 of the document, it is written that Abbas Mirza entered the Iravan Khanate with an army of 25,000 on August 4 in response to Paskevich's crossing of the Araz River. It is noted that he united with Huseyngulu Khan's 5,000 troops here and besieged Echmadzin. Having received this news, General Krasovski marched on Echmadzin with a force of 3,000 people. On August 17, a fierce battle took place between the parties. The Russians were able to remove the siege of Echmadzin at the expense of heavy losses [22, p.18-23].

Having received the news of the start of military operations near Echmadzin, Paskevich immediately decided to take the initiative in his own hands and speed up the capture of Sardarabad and Iravan fortresses in order to expel Abbas Mirza's army. Leaving a small detachment in Nakhchivan, he moved with the whole army to

Echmadzin on September 5. Hearing Paskevich's arrival, Abbas Mirza had to retreat to the right bank of Araz. The retreat of Abbas Mirza with his main forces gave Paskevich an opportunity to capture the fortresses of Sardarabad and Iravan [24, p. 162].

Paskevich's first attack was on Sardarabad fortress. It is clear from the 22nd sheet of document No. 4338 that Sardarabad was guarded by 2000 warriors with 12 cannons under the command of Fatali Khan, the grandson of Iravan Khan. On September 8-9, Russian troops arrived in Sardarabad with two detachments. Paskevich himself was in the first squad. On September 13, General Krasovsky also approached Sardarabad, delivering heavy siege weapons. On September 15, Iravan Khan's brother Hasan Khan, accompanied by several people, secretly entered the Sardarabad fortress and took over the defense of the fortress. Early in the morning on September 18, the Russian army began shelling the fortress with heavy artillery. The walls of the fortress could not withstand intense fire. The southern wall of the fort collapsed under the continuous fire of heavy artillery. The Russians entered the fortress. After a heavy battle, Sardarabad fortress was captured on September 20. By capturing Sardarabad, the Russians also captured the food supply there [22, p. 22; 4, p.239]. In doing so, they largely solved their own supply problem.

After capturing Sardarabad, Paskevich marched on Iravan. He concentrated all his forces around the city. The city was besieged from all sides. On September 24, under the leadership of General Ivan Paskevich, the military council decided to launch an attack on Iravan from the southeast direction. Before the siege of the city began, Huseyngulu Khan handed over the leadership of the defense to his brother Hasan Khan. He, along with the cavalry, left the Iravan fortress with the intention of gathering an army of 8-9 thousand people from the territory of the khanate. His goal was to raise a new army and attack the Russians, who were besieging Iravan, from behind. Colonel N. Rayevsky, who was following the Khan, reported to Paskevich that Huseyngulu Khan was retreating towards the Ottoman borders [24, p. 1-9]. Having received this news, Paskevich ordered to bring the heavy cannons close to the fortress walls. Some of them were placed opposite the castle walls on the right bank of Zangi River. The walls of the fortress from the left side were targeted by a special artillery battery. Early in the morning on September 25, Russian heavy artillery began shelling the fort. Iravan fortress was continuously bombarded [24, p. 1-9]. Although Hasan Khan had up to 50 cannons at his disposal, they were almost powerless against the powerful Russian siege guns.

Details of the capture of the fortress can be found on pages 64-65 of document No. 4338 of the 476th collection. After heavy battles, the siege ring of the fortress began to narrow. Incessant artillery fire caused terrible destruction in the city. The city of Iravan was continuously bombarded by heavy artillery for seven days. After seven days of heavy artillery fire, the tower in the eastern corner of the fort was destroyed [22, p. 64-65]. The Russian army made a strong attack on the city from this direction. Despite the heroic fighting of the city's defenders, on October 1,

1827, the Iravan fortress fell. Russian troops captured the city of Iravan. On pages 197-204 of the document No. 4312, "Report of the Commander of the Caucasus Separate Corps to Emperor Nicholas I", stored in the archive, it is mentioned that the Russians who occupied the Iravan fortress captured Hasan Khan himself and more than 3000 soldiers and officers [20, p. 197-204]. Also, when the city was occupied, 4 battle flags, a large amount of weapons, ammunition and supplies were captured.

Nicholas I gave Paskevich the title "Count of Iravan" for capturing the city of Iravan [2, p. 167]. Ivan Paskevich also received a large monetary award. After occupying the city of Iravan, Paskevich started marching towards Tabriz with the main forces of the corps on October 6. Two days before that, prince Georgy Eristov had left Nakhchivan and started marching on Tabriz. He occupied the city of Tabriz on October 13 with almost no resistance. When the Russians captured the city, they captured a large amount of booty [18, p. 46-57; 7, p.244].

The victory of the Russian troops led to the disintegration of the Qajar army. Protests started in different parts of the country. Abbas Mirza himself had to go to Tehran. Under such difficult conditions, Fatali Shah decided to start negotiations with Russia. The deterioration of relations with the Ottoman Empire and the fear of an impending war were the factors that made Russia hastily start peace. On February 6, 1828, General Paskevich arrived in the small village of Turkmanchay near Tabriz to negotiate with Abbas Mirza. The parties reached an agreement. A peace treaty was signed on February 10, 1828 [13, p. 28]. The agreement officially divided the territory of Azerbaijan into two parts.

According to the Treaty of Turkmenchay, the khanates of Iravan and Nakhchivan, along with the Ordubad district, became subjects of Russia. The state of Qajar lost the right to maintain a fleet in the Caspian Sea, and Russia was given the exclusive right to navigate the sea. In addition, the state of Qajar agreed to pay Russia an indemnity of 20 million rubles in silver to cover military expenses. According to Article XV of the Treaty of Turkmenchay, the state of Qajar should not prevent its subjects from immigrating to Russia. It was this article that allowed the massive resettlement of Armenians to the territory of Azerbaijan [24, p.15; 2, p.168].

Conclusion

After the second Russian-Qajar war, the northern part of Azerbaijan was completely occupied by the Russian Empire. Its territory turned into a bloody battlefield between the two empires and was divided into two parts against the wishes and will of the Azerbaijani people. The territory and people of Azerbaijan suffered a lot from these wars. For this reason, the archives of the former empire are of great scientific importance in terms of the plans of Russia to conquer the entire Caucasus, including Azerbaijan, and the realization of this intention. The extensive database of the Russian state military history archive covering this occupation is of great interest for historiography. Especially in the collections of his former VUA and currently the 846th fund, it gathers a rich document base, which includes the Russo-Qajar wars, as well as the Azerbaijani policy of the Russian Empire starting from the

17th century. The documents stored in the archive allow to analyze the political and economic situation of the time, and they make it possible to draw important historical conclusions:

- These documents in the archive show that Azerbaijan occupies an important place in Russia's policy of aggression. It is known from the documents that the Russian Empire used all means to implement this policy.
- The documents stored in the Russian state military historical archive allow to fully create the historical picture of the period and to conclude its research, along with the information received from other sources in the study of the process of the invasion of Azerbaijan.
- In contrast to the Qajar sources, it is clear from the documents in the Russian archives that during the Russo-Qajar war, the Russians treated the Khanate as an independent state. It is clear from the documents that Russia tried to get a lot of information about the political, economic and geographical situation of the khanates.
- It is clear from the archival documents that since Russia was planning to expand its borders to the south, it was trying to gain access to India and the "warm seas" with the intention of occupying the northern territories of the Gajar state.
- By occupying the Iravan and Nakhchivan khanates of Azerbaijan, the Russians aimed to get closer to the Anatolian part of the Ottoman Empire, with which they were constantly fighting. With this, when the Ottoman Empire waged war, plans were made to attack the Anatolian territory, which was one of its main supports, and to get support from the Christian population living there.
- After invading Azerbaijan, Russia turned it into its raw material base. Rebellions and speeches against Russia were brutally suppressed. In order to strengthen its power in the region, the tsarist government transferred a large number of Armenians from the Ottoman Empire and the Gajar state to the region.
- Russia, after occupying the Khanates of Iravan and Nakhchivan, created an Armenian province on their territory and hoped for the support of the Christian population (especially armenian) living in the region in the wars with the Ottoman Empire.

References

1. Aliyev F., Aliyev M. Nakhchivan Khanate. – Baku: East-West, –2007. – 120 p. (in azerbaijani)
2. Aliyev F., Hasanov U. Iravan khanate. – Baku: East-West, – 2007. – 144 p. (in azerbaijani)
3. Battle of Elisavetpol (13 september 1826) // Institute of History and Ethnology named after Abbasgulu Bakikhanov, Scientific Archive. Fund № 1795, folder № 3. Page – 26-31.

4. Bishop Nerses Ashtaraketsi's special address to the Christian Armenian population of the South Caucasus (Astrakhan: 19 august 1826) // Russian State Military Historical Archive, Fund, 846, collection, 476 folder, 4290, sheet - 11-18.
5. Budagova S.I. Political history of Nakhchivan region. – Baku: Science and Education, – 2014. – 112 p. (in azerbaijani)
6. Dmitrochenkova E.N. Russian State Military Historical Archive. Guide: Volume VI. / Originator E.N.Dmitrochenkova, A.L.Kornilaeva, N.Yu. Muraveynikova, O.A.Puchkova, L.Ya.Saet, N.G.Snezhko. Moscow: – "Russian Political Encyclopedia", – 2009. – 431 p. (in russian)
7. Garayev E.T. From the history of Iravan region of Azerbaijan (late 17th century - middle of 19th century). – Baku: Mutercim, – 2016. – 544 p. (in azerbaijani)
8. General Ivan Paskevich's Journal (Tbilisi: february-april 1827)// RSMHA, f. 846, col. 476, folder 4330, sheet- 1-7.
9. Information is provided from the interior provinces of Persia, including Iravan, Nakhchivan, and Marand, as well as from surrounding areas (Marand:20 august 1827) // Institute of History and Ethnology named after Abbasgulu Bakikhanov. Scientific Archive. Fund № 1795, folder № 4. sheet – 631-633.
10. Maziar B. Iran at War: Interactions with the Modern World and the Struggle with Imperial Russia. – London: Bloomsbury Publishing, – 2023. – 224 p.
11. Mustafazade T.T. Azerbaijan-Russian relations in the second half of the 17th century - early 19th century. Baku: – East-West, –2013. – 528 p. (in azerbaijani)
12. Mustafazade T.T. International affairs of Azerbaijan Republic in 17th century - early 19th century (Historical Lines). Baku: – Europe, –2021. – 544 p. (in azerbaijani)
13. Mustafazade T.T. Russia and Azerbaijan khanates in the second half 17th century - 19th century (Collection of documents) Volume I. Originator and author Mustafazade T.T. Baku: – Turkhan, – 2018. – 337 p. (in russian)
14. Mustafazade T.T. Russia and Azerbaijan khanates in the second half XVIII-XIX century (Collection of documents) Volume II. Originator and author Mustafazade T.T. Baku: – Turkhan, – 2020, – 568 p. (in russian)
15. Order of Adjutant General Ivan Paskevich (july 19, 1827) // RSMHA, Fund № 846, collection № 476, folder 4288, sheet – 11-18.
16. Order of His Majesty Emperor Nicholas I on the dismissal of Deputy Commanders General Madatov and Velyaminov (Saint Petersburg: 29 march 1827) // RSMHA, Fund, 846, col. 476 4338, sh.- 18-23.

17. Report of commander of the Caucasian Corps, Adjutant General and Cavalier Alexei Yermolov to Emperor Nicholas I (Tbilisi: 17 september 1826)// RSMHA, Fund, 846, col. 476 fol. 4292, sh. - 46-57.
18. Report of the commander of the Caucasian Corps, Adjutant General and Cavalier Ivan Paskevich to Emperor Nicholas I // RSMHA, Fund, 846, col. 476, fol. 4312, sh. - 16, 113.
19. Report by Captain Volkhovsky to the commander of the Caucasian Corps, Adjutant General and Cavalier Count Ivan Paskevich (Tbilisi: 30 july, 1827,). // RSMHA, Fund, 846, col. 476 fol. 4317, sh. – 9-11.
20. Report of the commander of the Caucasian Corps, Adjutant General and Cavalier Ivan Paskevich to Emperor Nicholas I (july 1827)// RSMHA, Fund, 846, col. 476, fol, 4326, sh. - 1-7.
21. Report of the commander of the Caucasian Corps, Adjutant General and Cavalier Yermolov, to the chief of the general staff of the Russian army, General Ivan Dibich (january 1827) // RSMHA, Fund 846, col. 476, folder 4336, sh. 1-7-9.
22. Tapper R. Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan. Kembric: – Cambridge University Press, –1997. - 427 p.
23. The General Staff is informed about the Iravan Khanate and Echmedzin // RSMHA, Fund 846, col. 476, fol. 4392, sh. 1-9.
24. Tsutsiev A. Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus. London: – Yale University Press, – 2014. – 221 p.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.01.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 07.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 14.02.2025

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 163-174s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 163-174.

UOT: 327
Sənubər CABBAROVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, müəllim
Qsenuber@rambler.ru
https://orcid.org/0009-0008-4434-387X
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.12

AZƏRBAYCAN VƏ BMT-NİN ÜMUMDÜNYA TURİZM TƏŞKİLATI: İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: Müasir dünyada beynəlxalq turizmin inkişaf perspektivləri məsələsi hökumətlərarası təşkilatlar və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları arasında qarşılıqlı fəaliyyət sistemi çərçivəsində həll olunur. Turizm sahəsində əsas beynəlxalq təşkilatlardan biri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatıdır (UNWTO). Təşkilatın Nizamnaməsinə əsasən onun başlıca məqsədi turizm sektorunu stimullaşdırmaq, inkişaf etdirmək, iqtisadi rifaha, beynəlxalq əməkdaşlığa, sülhə, firavanlığa, hər kəsə hörmətlə yanaşılmasını, həmçinin əsas insan hüquq və azadlıqlarını təmin etməkdir. Azərbaycan 2001-ci ildən bu təşkilatın tamhüquqlu üzvüdür. Məqalədə Azərbaycan ilə BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı arasında qarşılıqlı əlaqələr təhlil edilir və Azərbaycanın UNWTO çərçivəsində turizm sahəsində fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı, turizm, inkişaf, beynəlxalq turizm, iqtisadiyyat, inteqrasiya.

Санубар ДЖАББАРОВА

АЗЕРБАЙДЖАН И ВСЕМИРНАЯ ТУРИСТСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ООН: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Абстракт: В современном мире вопросы перспектив развития международного туризма решаются в рамках системы взаимодействия межправительственных и неправительственных международных организаций. Одной из главных международных организаций, занимающихся вопросами туризма, является Всемирная туристская организация ООН (ЮНВТО). Согласно Уставу организации, ее главной целью является стимулирование и развитие туристской сферы, содействие экономическому развитию, международному сотрудничеству и миру, процветанию и всеобщему уважению, соблюдению основных прав и свобод человека. Азербайджан с 2001 года является полноправным членом этой организации. В статье анализируются взаимоотношения Азербайджана со Всемирной туристкой

организацией ООН, дается подробная информация о деятельности Азербайджана в сфере туризма в рамках ЮНВТО.

Ключевые слова: Азербайджан, Всемирная туристская организация ООН, туризм, развитие, международный туризм, экономика, интеграция.

Sanubar JABBAROVA

AZERBAIJAN AND THE UNITED NATIONS WORLD TOURISM ORGANIZATION: DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract: In the modern world, issues of international tourism development prospects are resolved within the framework of the system of interaction between intergovernmental and non-governmental international organizations. One of the main international organizations dealing with tourism issues is the UN World Tourism Organization (UNWTO). According to the Charter of the organization, its main goal is to stimulate and develop the tourism sector, promote economic development, international cooperation and peace, prosperity and universal respect, observance of fundamental human rights and freedoms. Azerbaijan has been a full member of this organization since 2001. The article analyzes the relationship between Azerbaijan and the UN World Tourism Organization, provides detailed information on the activities of Azerbaijan in the field of tourism within the UNWTO.

Keywords: Azerbaijan, UN World Tourism Organization, tourism, development, international tourism, economy, integration.

Сегодня туризм по перспективам развития занимает ведущее место среди ненефтяных секторов экономики. Туристский сектор является одним из самых прибыльных секторов мировой экономики, который содействует экономическому росту, созданию новых рабочих мест, сокращению уровня нищеты, а также способствует устойчивому развитию, международному миру и безопасности. Рост туризма ускоряет развитие инфраструктуры дорог и отелей, стимулирует производство всех видов транспорта, оказывает существенное влияние на сохранение национальной культуры и народного творчества стран и регионов.

На долю туристского сектора приходится около 10% мирового валового продукта. Сфера туризма оказывает значительное влияние на вопросы экспорта, инвестиций, развития инфраструктуры и содействие социальной интеграции, стимулирует предпринимательство.

После обретения независимости в 1991 году Азербайджанская Республика стала уделять особое внимание развитию сферы туризма, так как наряду с нефтяным сектором нужно было развивать и ненефтяной сектор страны. В настоящее время Азербайджан, основываясь на принципах

международного права, успешно добивается мирного сосуществования различных культур, религиозной толерантности, защиты основных прав человека, прав на образование и творчество, устойчивого развития в экономической и социальной сферах. Это, в свою очередь, позволяет Азербайджану в будущем развивать сотрудничество со специализированными учреждениями ООН по восходящей линии во всех охватываемых ими приоритетных областях, добиваться новых достижений и успехов.

27 декабря 2021 года в Азербайджане был принят Закон о туризме, который определяет принципы государственной политики, направленной на установление правовых основ рынка туризма в Азербайджанской Республике, основы туристской деятельности и регулирует отношения, возникающие в области туризма, определяет порядок эффективного использования резервов туризма как одного из средств, обеспечивающих социально-экономическое развитие. Этот закон также затрагивает права и обязанности туристов, источники финансирования туризма, механизмы регулирования туристской индустрии и т.д. [5]

Широкие возможности туристского сектора Азербайджана создают почву для сотрудничества Азербайджана с рядом международных институтов. Среди которых можно выделить Организацию объединенных наций, Содружество независимых государств, Организацию исламской конференции и другие.

Сегодня актуален вопрос о регулировании туризма в рамках не только определённой страны и соседних с ней государств, но и в мировом масштабе. Значительную часть этой работы и проводит Всемирная туристская организация ООН (ЮНВТО), являясь ведущей международной организацией в этой области.

ЮНВТО является одним из специализированных межправительственных учреждений системы ООН, которая объединяет 160 стран-членов, финансирует и реализует проекты в этом направлении во многих государствах.. Сегодня ЮНВТО как ведущий мировой институт в сфере туризма активно содействует межкультурному обмену и духовному обогащению народов.

Организация имеет свой Устав и Финансовые правила. 27 сентября 1970 года был принят Устав организации, в связи с этим, этот день отмечается как международный день туризма, нацеленный на пропаганду туризма как одного из основных компонентов развития мировой экономики и сближения всего человечества. Бюджет ЮНВТО формируется на основе взносов ее членов. Сумма взносов устанавливается на основе уровня экономического развития и значения туризма для каждой страны.

ЮНВТО разрабатывает разные проекты для координации развития сферы туризма. Организация регулярно дает рекомендации по развитию того или иного туристского сектора в определенных странах.

Разработка общей стратегии развития индустрии туризма в рамках ЮНВТО с социально-экономической точки зрения предполагает:

- планирование и проектирование развития туристского сектора;
- исследование проблем, связанных с географическим распределением туризма в странах-членах ЮНВТО;
- разработку региональных и национальных планов эффективного использования земли;
- изучение взаимозависимости развития туристской индустрии и регионального планирования с учетом согласования различных потребностей в ресурсах и интересов всего человечества;
- анализ экологических и социальных последствий развития туристской индустрии;
- разработку единого плана действий по развитию туризма.

Основными документами ЮНВТО, имеющими важное значение являются следующие: Манильская декларация по мировому туризму, принятая в 1980 году, Хартия туризма и Кодекс туриста (1985 г.), Гаагская декларация по туризму (1989 г.) , Глобальный этический кодекс туризма (1999 г.) , Осакская декларация по туризму (1994 г.), Осакская декларация тысячелетия (2001 г.), Декларации Сан-Марино по доступному туризму, принятой на первой Конференции ЮНВТО по доступному туризму в Европе (Сан-Марино, 2014г.),Маскатская декларация по туризму и культуре: содействие устойчивому развитию (2017г.), Чэндунская декларация о туризме и целях в области устойчивого развития(2017г.).

Азербайджанская Республика с сентября 2001 года стала полноправным членом Всемирной туристской организации ООН. Это дало ей право голоса в Генеральной Ассамблее ЮНВТО, принять участие во всех мероприятиях этой организации, а также воспользоваться опытом ведущих стран в этой области, стать одной из членов мировой семьи туристского сообщества. Азербайджанская Республика с 2013 года представлена в Исполнительном совете ЮНВТО и активно принимает участие в процессе принятия решений. Отметим, что *с* 2001 года 27 сентября в Азербайджане отмечается как всемирный день туризма. На основании Распоряжения, подписанного Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, Всемирный день туризма отмечается в нашей стране как «День работников туризма».

После вступления Азербайджана в ЮНВТО в стране стало уделяться еще большее внимание сектору туризма. С целью развития данной сферы и эффективного использования туристских ресурсов в 2001 году впервые был выпущен диск под названием «Добро пожаловать в Азербайджан», в котором дается подробная информация о туристских возможностях страны. Данный диск был представлен Генеральной Ассамблее ЮНВТО. В том же году было создано Министерство молодежи, спорта и туризма Азербайджанской Республики. Были разработаны ряд государственных программ, которые

способствовали развитию данной сферы. Среди них можно выделить Государственные программы по развитию туризма в Азербайджанской Республике в 2002-2005, 2010-2014 годах, Государственную программу развития курортов в Азербайджанской Республике в 2009-2018 годах. С утверждением данных программ в стране начали эффективно использоваться туристские ресурсы.

Деятельность ЮНВТО также состоит из рекомендаций правительствам по вопросам туризма и оказания технической помощи в этой сфере. С этой целью в 2002 году со стороны ЮНВТО в Азербайджан была послана техническая миссия. После изучения и анализа туристского потенциала Азербайджана экспертом организации был подготовлен доклад и даны ряд рекомендаций. По линии ЮНВТО в апреле 2003 и 2007 гг. в Баку были проведены семинары. На семинарах приняли участие представители Министерства культуры и туризма и его районных отделов, туристских компаний, гостиниц, а также университетов, [9].

Для обеспечения на территории страны развития туризма в 2002 году были определены 7 основных туристских маршрутов (Баку-Хачмаз, Баку-Астара, Баку-Балакен, Баку-Газах, Баку-Абшеронский полуостров- Гобустан, Баку-Нахчыван, Баку-Шуша), соответствующие международным стандартам.

Целенаправленная политика главы государства способствовала успешному осуществлению Государственной программы по развитию туризма в Азербайджане и реализации задач Государственной программы «Социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2004—2008 годы», а также «Государственной программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики в 2019-2023 годах». Воплощение в жизнь вышеуказанных государственных программ способствовало привлечению в страну ведущих мировых инвестиционных компаний, развитию предпринимательства при помощи профессионально проводимой кредитной политики и поддержке со стороны государства компаний частного сектора, занятых в турбизнесе и строительстве туристских объектов высокого класса. «Государственная программа развития курортов в Азербайджанской Республике в 2009-2018 годах» создала основу для комплексного развития и продуктивного использования туристско-курортных сфер в Азербайджане.

Каждый год, начиная с 2002 года, проведение традиционной Международной Туристской Выставки (AITF) в Баку подтверждает насколько Азербайджан придает большое значение развитию туризма. Кроме того, до сих пор о богатстве туристских ресурсов Азербайджана, и материальных возможностях этой области были продемонстрированы на выставках, проводимых в мире, включая Стамбул, Берлин, Москву, Лондон, Эль-Кувейт, Киев, Тбилиси, Ташкент и другие крупные города.

В 2017 году Азербайджан был избран в состав Исполнительного совета

организации. Голосование состоялось на XXII сессии Генеральной ассамблеи ЮНВТО "Туризм и цели устойчивого развития: на пути к 2030 году" в китайском городе Чэнду. В состав совета вошли также Россия, Литва, Румыния и Греция. Указанные страны представляли Европу в высшем руководящем органе с 2017 по 2021 год.

В мае 2017 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал распоряжение о награждении генерального секретаря Всемирной туристской организации ООН Талеба Рифаи орденом «Достлуг» («Дружба») за плодотворную деятельность в налаживании и укреплении сотрудничества между ЮНВТО и Азербайджаном.

С целью создания модели инфраструктуры туризма, которая отвечает мировым стандартам, организации туристских услуг, соответствующих мировым стандартам и формирования национальных кадров Президент Ильхам Алиев предпринял ряд мер в этой сфере.30 февраля 2006 года по указу Президента было создано Министерство культуры и туризма Азербайджанской Республики. Другим указом от 30 апреля 2018 года было создано Государственное Агентство Азербайджанской Республики по туризму.

В 2006 году с целью повышения профессиональной подготовки работников туризма указом Президента Азербайджанской Республики был создан Азербайджанский институт туризма, который в 2015 году переименовался в Азербайджанский университет туризма и менеджмента. В 2011 году Генеральному секретарю Всемирной туристской организации Талебу Рифаи было присвоено звание почетного доктора Азербайджанского института туризма.

Наиболее очевидным примером того, что государство уделяет особое внимание развитию сектора туризма стало объявление 2011 года «Годом туризма» в Азербайджане. В рамках «Года туризма» состоялся ряд мероприятий, с этой целью при Министерстве культуры и туризма была создана специальная рабочая группа.

8-14 октября 2011 года представитель Азербайджана был избран вице-президентом в 19-й сессии ЮНВТО, проходившей в Кёнджу (Южная Корея).

В апреле 2012-ого года в Баку было подписано соглашение о реализации совместного проекта Министерством культуры и туризма Азербайджана и Всемирной туристской организацией "Вкус Шелкового пути". В рамках данного проекта 6-7 сентября в Баку была проведена международная конференция «Вкус Шелкового пути: кулинария, культура и туризм».

Азербайджан в ходе 99-го заседания Всемирной Организации Туризма ООН, проходившего октябре 2014 года в Самарканде, представил на повестку дня проект резолюции «Предотвращение использования конфликтных зон в качестве туристских регионов и использования туризма для незаконных целей». Совет на том заседании решил, чтобы проект был представлен в рекомендательной форме со стороны Комитета по этике

ЮНВТО для включения в повестку следующей 100-й сессии. В Самарканде тогда прошли очень бурные обсуждения по данному вопросу, который был обсужден и на 100-м заседании Исполнительного Совета ЮНВТО, которое прошло 28-29 мая 2015 года в хорватском городе Ровин. Вопрос был широко обсужден и текст решения, предложенного азербайджанской стороной, был принят при поддержке членов Совета. В решении отмечалось, что любая туристская деятельность должна осуществляться в соответствии с Кодексом этики по туризму, соответствующими этическими принципами Генассамблеи и Совбеза ООН. Данный документ позволил Азербайджану предотвратить на международных выставках попытки армян предлагать туристские поездки в тогда еще оккупированные территории Азербайджана. С принятием данного документа достигнуто важное международное решение, которое предотвратило агитации армянской стороной туристских возможностей на тот момент оккупированных территорий Азербайджана на международных туристских выставках и иных мероприятиях. Решение полностью было основано на Глобальном этическом кодексе туризма.

Соответствующие этические принципы Генассамблеи и Совбеза ООН, призывают к обеспечению безопасности туристов и уважительному отношению к суверенитету стран. В 1-ой статье данного Кодекса отмечается: «Государственные власти должны обеспечивать защиту туристов и посетителей и их имущества; они должны уделять особое внимание безопасности иностранных туристов, учитывая их особую потенциальную уязвимость; они содействуют принятию конкретных мер по информации, профилактике, защите, страхованию и помощи, отвечающих их потребностям; необходимо строго осуждать и подавлять в соответствии со своим соответствующим национальным законодательством покушения, нападения, ограбления и угрозы, касающиеся туристов и работников туристской индустрии, а также преднамеренное нанесение ущерба туристским объектам и объектам культурного и природного наследия» [6]. Вышеуказанное решение было отправлено министерствам иностранных дел, организационным структурам международных туристских выставок, посольствам зарубежных стран в республике и дипломатические представительствам Азербайджана в зарубежных странах.

22 января 2019 года в штаб-квартире ЮНВТО в Мадриде в рамках «FITUR 2019» генеральный секретарь ЮНВТО и председатель Государственного агентства по туризму Азербайджанской Республики подписали Соглашение о проведении 110-й сессии Исполнительного Совета ЮНВТО в Баку. 17-18 июня 2019 года в Баку прошла 110-я сессия Исполнительного совета Всемирной туристской организации ООН, в которой приняли участие представители 37 стран и пяти международных организаций. В ходе заседания был подписан меморандум о сотрудничестве между вице-президентом Фонда Гейдара Алиева, основателем и главой IDEA

(International Dialogue for Environmental Action) Лейлой Алиевой и генеральным секретарем ЮНВТО Зураб Пололикашвили. Меморандум предусматривал совместную работу в направлении поощрения туризма как одного из факторов влияния на экологическую устойчивость. В меморандуме также отмечалась важность сохранения и защиты биоразнообразия и претворения в жизнь мероприятий по экологической просвещенности в природных зонах, которые имеют важное значение для туризма и охраняются в рамках реализации целей ООН в области устойчивого развития.

Другим важным событием в рамках заседания стала церемония выпуска в Каспийское море мальков осетровых, выращенных на Хыллинском заводе по разведению рыбы в Нефтчале. Хыллинский завод по разведению осетровых Министерства экологии и природных ресурсов был сдан в эксплуатацию в 2003 году. Он является самым крупным предприятием по разведению осетровых в Каспийском регионе. Здесь разводятся и выпускаются в устье реки Куры такие виды осетровых, как белуга, осетр, шип и севрюга. Производственная мощность завода — до 15 миллионов мальков осетровых в год. На заводе общей площадью 15 гектаров имеются 4 пруда, 54 бетонных бассейна. Как известно, в течение последних десятилетий в результате негативных последствий деятельности человека, загрязнения, контрабанды и чрезмерного вылова уникальные породы рыб Каспийского моря столкнулись с угрозой исчезновения. Для всестороннего решения проблемы Общественное объединение IDEA совместно с Министерством экологии и природных ресурсов и Фондом синего моря Великобритании (BLUE) осуществляют различные меры по охране, восстановлению и общественному просвещению [8].

Отметим, что проведение 110-ой сессии Исполнительного совета Всемирной туристской организации ООН в Баку было очень важно с точки зрения развития многостороннего сотрудничества Азербайджана с ЮНВТО и повышения имиджа Азербайджана на международном уровне, расширения туристского потенциала страны. Официальные представители разных стран мира и другие гости получили возможность непосредственно ознакомиться с туристским потенциалом и культурно-оздоровительными возможностями Азербайджана. Именно поэтому предстоящие заседания с участием ведущих мировых специалистов в этой области расценивались как значимый шаг в пропаганде потенциала страны как привлекательного туристского направления. В течение двух дней они имели возможность не только обсудить наиболее актуальные проблемы отрасли, но и ознакомиться с туристскими возможностями и культурой страны. Зураб Пололикашвили отметил, что организация стремится продемонстрировать туристскую привлекательность Азербайджана и серьезно работает над вопросом увеличения потока туристов в Азербайджан. По его мнению, в качестве приоритетных направлений привлечения туристов в Азербайджан сегодня рассматриваются Китай, Индия,

страны Персидского залива. В этом направлении организация активно работает как с китайским правительством, так и авиакомпаниями этой страны. В Азербайджане, являющемся активным участником Исполнительного комитета ЮНВТО, имеется привлекательная инфраструктура, аэропорты, природа. Однако, с увеличением турпотока необходимо повышать качество обслуживания туристов. Для этого, по его словам, необходимо открывать специальные центры для обучения профессиональных кадров, особенно, среди молодежи.

Бакинская сессия вошла в историю ЮНВТО и тем, что в рамках заседания из США в Баку прибыла делегация высокого уровня, целью которой было их желание после 23-летнего перерыва вновь быть представленными в организации и стать ее членом.

ЮНВТО также уделяет особое внимание образованию в туристском секторе. Образование очень важно для будущего туристской индустрии: оно делает возможными устойчивое развитие и инклюзивный рост. Всемирная туристская организация проводит разные международные мероприятия, посвящённые вопросам образования, отмечая крайне важную связь между образованием и развитием туризма. В 2020-ом году образовательные программы по туризму и гостиничному менеджменту на уровне бакалавриата и магистратуры Азербайджанского университета туризма и менеджмента (АУТМ) были удостоены престижного сертификата качества «UNWTO.TedQual» Всемирной туристской организации. Успешное прохождение АУТМ процесса сертификации «UNWTO.TedQual» впервые среди высших учебных заведений Южно-Кавказского региона является важным достижением в направлении повышения глобальной конкурентоспособности высшего образования в сфере туризма в Азербайджане [9]. Указанный успех был достигнут в рамках проекта «Повышение потенциала Азербайджанского университета туризма и менеджмента», реализуемого совместно и при поддержке Государственного агентства по туризму Азербайджанской Республики и Программы развития ООН. Целью проекта, который реализовывался с декабря 2018 года, являлась адаптация качества обучения и образования к международным стандартам, а также внесение более эффективного вклада в работу правительства Азербайджанской Республики по подготовке высококвалифицированных кадров в сфере туризма путем укрепления институционального потенциала учебного заведения.

Система сертификации «UNWTO.TedQual», созданная в 1998 году, считается самым передовым стандартом качества образования, обучения и исследований в сфере туризма и регулируется Академией ЮНВТО. Эта система качества оценивает эффективность педагогического содержания и организации туристских программ высшего образования. Одним из основных требований системы качества является учет потребностей туристской отрасли, гражданского общества и студентов при организации программы. Отметим, что

в мае 2018 года было объявлено о создании Академии ЮНВТО, а также был разработан стратегический план, включающий в себя новаторские идеи о диверсификации и укреплении информационно-просветительской деятельности ЮНВТО в области образования и подготовки кадров в сфере туризма и объединении всех членов ЮНВТО для работы в этом направлении [13].

В декабре 2023 года Азербайджанский университет туризма и менеджмента повторно был удостоен престижного сертификата качества «UNWTO.TedQual. Очередное вручение АТМУ указанного сертификата свидетельствует об организации образовательной политики в соответствии с международными стандартами в данном высшем учебном заведении.

Присоединяясь к сети высших учебных заведений «UNWTO.TedQual», АУТМ имеет право участвовать в программах обмена профессорско-педагогическим составом и студентами, а также возможность извлечь выгоду из возможностей обмена знаниями и опытом. Членами этой престижной сети являются такие известные высшие учебные заведения, как Университет Джорджа Вашингтона в США, Университет Квебека в Канаде, Университеты Богазичи и Акдениз в Турции, Университет Сунь Ятсена в Китае, Политехнический университет Гонконга и др.

Уникальность сертификата TedQual в том, что он является единственным международным сертификатом качества, выданным ЮНВТО. Наличие данного сертификата позволяет образовательным учреждениям, успешно прошедшим аудиторскую проверку, использовать логотип «UNWTO.TedQual» на официальных бланках, рекламных материалах и других документах, что влечет за собой международную популяризацию учебного заведения. В рамках системы «UNWTO.TedQual» осуществляются в следующие программы:

- стажировки для студентов и преподавателей в «UNWTO.TedQual» и «UNWTO.Themis» учреждениях;
- стипендии для университетского курса «Туризм и международное сотрудничество в целях развития»;
- участие в совместных научно-исследовательских проектах;
- участие в качестве редактора / автора в «UNWTO.TedQual» публикациях (журнал и т.д.);
- участие в ежегодном мероприятии «UNWTO.TedQual Worldwide»;
- поддержка со стороны ЮНВТО в организационных моментах при проведении конференций и других мероприятий с участием членов сети «UNWTO.TedQual» [10].

Сегодня сотрудничество между Азербайджаном и ЮНВТО успешно и динамично развивается. На 68-м заседании Европейской комиссии Всемирной туристской организации, состоявшемся в столице Болгарии Софии в 2023 году, Азербайджан был избран членом

Исполнительного совета организации. На 5 вакантных мест, выделенных для членства по Европейскому региону, помимо Азербайджана свои кандидатуры выдвинули Турция, Израиль, Албания, Болгария, Чехия, Италия, Литва, Словакия, Украина и Узбекистан. Из них членами совета были избраны Азербайджан, Литва, Чехия, Италия, Болгария.

Заслуживает особого внимания тот факт, что сотрудничество Азербайджана с ЮНВТО весьма активно продвигалось в ходе состоявшейся в ноябре 2024 года в Баку 29-ой сессии Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата - COP29. В рамках данного международного мероприятия между Государственным агентством по туризму Азербайджана и Всемирной туристской организацией ООН был подписан Меморандум о намерениях. В документе отмечается намерение сотрудничать и принимать совместные меры в направлении продвижения устойчивого туризма ЮНВТО в целях успешной реализации «Инициативы по улучшению климатических мер в туризме». Основные цели инициативы заключаются в расширении климатических мероприятий в туристском секторе, улучшении политического подхода путем увеличения роли туризма в обновлении национальных климатических стратегий и определяемых на национальном уровне вкладов, более активном вовлечении национальных туристских организаций и учреждений в климатическую деятельность для стимулирования климатических инициатив, применении точных методов измерения воздействия туризма на окружающую среду и проведении научно обоснованных измерений, а также обеспечении глобальных механизмов координации для эффективных климатических инициатив в туризме с целью расширения партнерств [11].

В настоящее время туризм в Азербайджане успешно развивается, и государство вкладывает значительные средства в свою туристскую инфраструктуру. В последние годы в Азербайджане открылось множество новых отелей и других туристских объектов. Государство также продвигает Азербайджан как место проведения деловых конференций и международных спортивных мероприятий. Азербайджан известен своими яркими культурными событиями и фестивалями, такими как Гран-при Формулы-1 и конкурс песни «Евровидение», которые еще больше повысили привлекательность страны.

В последние годы туризм в Азербайджане превратился в важнейший сектор экономики Азербайджана. Сегодня Азербайджан обладает всеми возможностями для того, чтобы стать мировым лидером в области туризма. Туризм всегда был в Азербайджане одной из приоритетных сфер, благоприятное географическое расположение и прекрасная природа страны создают хорошие возможности для развития этой сферы. Достигнутые успехи и позитивные прогнозы сыграли важную роль в расширении сотрудничества нашей страны в инициированных ЮНВТО начинаниях.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasında 2010- 2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 6 aprel 2010-cu il № 838
2. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 6 fevral 2009-cu il № 125
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 11 fevral 2004-cü il № 24
4. Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 27 avqust 2002-ci il № 1029
5. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 27 dekabr 2021-ci il № 448-VIQ
6. Глобальный этический кодекс туризма утвержденный резолюцией A/RES/406(XIII) на тринадцатой сессии генеральной ассамблеи ВТО (Сантьяго, Чили, 27 сентября – 1 октября 1999 года
7. Манирин М.М. Туристические формальности и безопасность в туризме. Москва, 2004, 174 с
8. http://www.azerizv.az/news/a-26360.html
9. https://azerbaijan.un.org/en/51390-azerbaijan-tourism-and-management-university-obtains-prestigious-unwto-tedqual-certification
10. https://esgroup.uz/ru/articles/51/why-tedqual-important
11. https://moscow-baku.ru/news/turizm/na_cop29_prinyato_reshenie_o_sozdanii_platformy_dlya_integratsii_turizma_v_klimaticheskuyu_povestku/
12. https://www.azerbaijans.com/content_911_ru.html
13. https://webunwto.s3-eu-west-1.amazonaws.com/imported_images/51756/6_-_2019_year_of_education_skills_and_jobs_-_unwto_academy_report_ru.pdf

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 28.12.2024
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2025

UOT:008
Minaxanım ƏSƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, tarix elmləri doktoru
minaxanim.asadli@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-1728-4188
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.13

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ELMİ ƏDƏBİYYATDA QADINLARIN MAARİFLƏNMƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR TƏDQİQATLAR

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın müasir mədəniyyət siyasətində, milli irsə, ənənələrə və intellektual inkişafına olan yüksək diqqət olması qeyd edilir. Belə münasibətin Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması və uğurlu mədəniyyət diplomatiyasının aparılması istiqamətində də faydalı olmasına diqqət çəkilir. XX əsrin əvvəlində qadınların maariflənməsi məsləsi ilə əlaqədar tədqiqatlar araşdırılır. "İrşad", "Füyuzat", "Tərəqqi" "Yeni Füyuzat" kimi dövri mətbu orqanlarda qadınların hüquqları və cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı məqalələr tədqiq olunur. Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və islamiyyətdə qadın" adlı əsəri, Yusif Ziya Talıbzadənin "Qadınlara hədiyyə", "Qadınların tərbiyəsi", "Erkəklər və qadınlar" əsərləri təhlil edilir. Belə bir mənəvi irsin, milli-əxlaqi dəyərlərin qorunması və gənc nəslə aşılanmasının vacib olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: Qadınlara hədiyyə, islami dəyərlər, erkəklər, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Ziya.

Minakhanim ASADOVA

THE EARLY 20TH CENTURY SAW RESEARCH IN ACADEMIC LITERATURE RELATED TO THE EDUCATION AND ENLIGHTENMENT OF WOMEN

Abstract: The article highlights the high attention given to national heritage, traditions, and intellectual development in Azerbaijan's modern cultural policy. It is emphasized that such an approach also contributes to the recognition of Azerbaijani culture in the international arena and the successful conduct of cultural diplomacy. The article examines research related to the enlightenment of women at the beginning of the 20th century. Articles on women's rights and their place in society published in periodical press outlets such as "Irshad", "Füyuzat", "Tərəqqi", and "Yeni Füyuzat" are studied. Works like "Women According to Islam and in Islam" by Əhməd Ağaoğlu, and Yusif Ziya Talıbzadə's "A Gift for Women", "Women's Education", and "Men and Women" are analyzed. It is noted that the preservation of such a spiritual heritage and national-ethical values, as well as instilling them in the younger generation, is crucial.

Keywords: Gift for Women, Islamic values, men, Ahmad Aghaoğlu, Yusif Ziya.

Минаханым АСАДОВА

НАЧАЛО XX ВЕКА В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОСВЕЩЕНИЕМ ЖЕНЩИН

Абстракт: В статье отмечается, что в современной культурной политике Азербайджана уделяется большое внимание национальному наследию, традициям и интеллектуальному развитию. Подчеркивается, что такой подход также способствует признанию азербайджанской культуры на международной арене и успешному проведению культурной дипломатии. Исследуются работы, связанные с вопросом просвещения женщин в начале XX века. В периодических изданиях, таких как «Иршад», «Фюзат», «Тарекки», «Новый Фюзат», публиковались статьи о правах женщин и их месте в обществе. Анализируются работы Ахмеда Агаоглу «Женщина в исламе» и Юсифа Зия Талыбзаде «Подарок женщинам», «Воспитание женщин», «Мужчины и женщины». Отмечается важность сохранения такого духовного наследия, национально-нравственных ценностей и их передачи молодому поколению.

Ключевые слова: Подарок женщинам, исламские ценности, мужчины, Ахмед Агаоглу, Юсиф Зия.

Giriş Azərbaycanın müasir mədəniyyət siyasətində, milli irsə, ənənələrə və intellektual inkişafına olan diqqət yüksəkdir. Mədəniyyətin gücləndirilməsi və inteqrasiyanın bir hissəsi olaraq, gənc nəsil üçün əhəmiyyətli bir təhsil və inkişaf prosesi həyata keçirilməlidir. Bu, tarixi-kulturoloji irsin öyrənilməsi, həmçinin milli kimliyin qorunması və inkişafı baxımından vacibdir. Azərbaycanın mədəni irsi yalnız tarixi hadisələrdən ibarət deyil, eyni zamanda ölkənin zəngin folkloru, sənətkarlıq ənənələri və ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox qiymətli bilikləri ehtiva edir. Bu biliklərin gələcək nəsillərə ötürülməsi və dünya mədəniyyətindəki mövqeyimizin daha da möhkəmlənməsi üçün təhsil və tədqiqatların inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətlidir. Bu cür siyasət, gəncləri milli köklərə bağlı, eyni zamanda müasir dünyaya uyğun intellektual və yaradıcı düşüncəyə malik vətəndaşlar kimi yetişdirmək məqsədini güdür. Bu məsələnin daha geniş şəkildə müzakirəsi, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması və uğurlu mədəniyyət diplomatiyasının aparılması istiqamətində də faydalı ola bilər.

Xalqımızın tarixən formalaşmış milli mənəvi dəyərləri, genetik yaddaşı, tarixi kimliyini, milli irsini öyrənmək və təbliğ etmək lazımdır. Bu mənada XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən Yusif Ziya Talıbzadə bugünkü nəslə zəngin mənəvi irs qoyub getmişlər. O, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində isamşünas alim, tərcüməçi, bədii əsərlərin müəllifi, hərbçi kimi tanınır. [1]

Əsas hissə: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadın hüququnun qorunması ilə bağlı çoxsaylı mühüm əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda qadınların

hüquqları ilə bağlı yazılan əsərlər, əsasən maarifçilik və təhsil sahəsindəki islahatlarla əlaqələndirilir. Əlimərdan bəy Topçubaşov XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların hüquqları ilə bağlı diqqət çəkən yazılar yazmışdır. Onun "Azərbaycan qadını" məqaləsində qadınların maariflənməsinin və cəmiyyət həyatında daha fəal rol oynamalarının vacibliyi vurğulanırdı. Onun fəaliyyətləri qadınların təhsil və hüquqlarının təkmilləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan qadınının hüquqları mövzusunda əsərlər müxtəlif mətbu orqanlarda dərc olunmuşdur. "İrşad", "Füyuzat", "Tərəqqi" "Yeni Füyuzat" kimi dövri mətbu orqanlar, qadınların hüquqları və cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı məqalələr yayınlanıbdır.

XX əsrin əvvəllərində ictimai fəaliyyəti, əhəmiyyətli məqalələri, tədqiqatları ilə tanınmş Yusif Ziya Talıbzadənin də qadınlrın maariflənməsinə və hüquqlarının mühafizəsinə həsr etdiyi maraqlı əsərləri var. Onlardan biri "Hədiyyeyi nisvan" yəni qadınlara hədiyyə adlanır. Tərtib olunmuş kitabdır. 1903-cü ildə məşhur mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mətbəəsində nəşr olunub. Kitabın adının qadınlara hədiyyə olması birbaşa məna daşıyır. Yəni bu kitab xanımlara pulsuz olaraq hədiyyə verilmişdi. Eyni zamanda kitabın məzmununu da hədiyyə adlandırmaq olar. Bu kitaba gənc xanımların məişəti, gigiyenası, ana olmağa hazırlaşan qadın özünü necə aparmalıdır, necə qidalanmalıdır, yaxud övladı dünyaya gəldikdən sonra uşağa necə qulluq etməlidir kimi mövzularda müxtəlif müəlliflərin məqalələri toplanıb. Yusif Ziya sözü gedən əsərləri rus dilindən tərcümə edərək bir yerə toplamış və risalə halında nəşr etdirmişdir və qadınlara pulsuz paylanmışdır. O dövrdə qadınların dini tərbiyəsi ilə də əlaqədar maraqlı, əhəmiyyətli əsərlər nəşr edilmişdir. Bu mənada dövrün maarifpərvər ziyalılarının məqsədi qadınların mövhumata, xurafata uymadan islamın qaydalarının öyrədilməsi idi. [5]

Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə tədqiqatlarında İslamda gender münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirməsinin səbəblərini belə izah edir: İslam, Azərbaycan xalqının əsas dinidir; İslamın qadına münasibəti, həm keçmişdə, həm də bu gün ədəbiyyatda çox zaman yanlış və qeyri-dəqiq şəkildə izah olunur; İslamda gender problemləri ilə bağlı ədəbiyyatda tez-tez qadının fanatizm və zülmət içində olduğu, qula çevrildiyi kimi qeyri-obyektiv və populist fikirlər irəli sürülür ki, bu da fərqli dini mənşəyə malik xalqlar arasında qarşıdurmalara səbəb ola biləcək təxribatdır. Z.Quluzadə, bu məsələnin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi üçün, İslamın həmin problemləri necə təqdim etdiyini yəhudi dini və xristianlıqla müqayisə etməyi uyğun hesab edir. [9]

Eyni zamanda ictimai-siyasi xadim, pedaqoq, publisisr, türkoloq, fundamental elmi əsərlərin müəllifi Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və islamiyyətdə qadın" adlı əsərini nümunə gətirə bilərik. Əsər İslamın qadına münasibətini araşdıran və bu mövzuya dair müxtəlif təhlillər təqdim edən mühüm bir tədqiqatdır. Bu əsərdə Ağaoğlu, İslamın qadın hüquqlarına necə yanaşdığını, qadınların sosial mövqeyini və cəmiyyətdəki rolunu dərindən incələyir. Onun bu əsəri, həm İslamın özündəki qadınla bağlı təlimlərin, həm də həmin dövrün sosial və mədəni mühitindəki qadın münasibətlərinin təhlili baxımından əhəmiyyətlidir. Əhməd Ağaoğlu, bu əsərdə, İslamın qadına verdiyi hüquqları və bu hüquqların tarixən necə təhrif edildiyini, eyni zamanda, İslam cəmiyyətlərində qadınların qarşılaşdığı problemləri nəzərdən keçirir. O, qadınların

təhsil alması, iş həyatında və sosial fəaliyyətlərdə iştirak etməsi, eyni zamanda, hüquqlarının qorunması məsələlərini vurğulamışdır. Ağaoğlunun bu əsəri, həm də onun zamanında, xüsusən Osmanlı İmperiyasının son dövrlərində və Azərbaycanın XX əsrinin əvvəllərində qadınların sosial mövqeyini yüksəltmək üçün apardığı mübarizənin bir hissəsi olaraq qiymətləndirilə bilər. O, qadınların hüquqlarının təkmilləşdirilməsi və onların cəmiyyətin inkişafında daha fəal rol oynaması üçün təhsil və maarifçilik sahəsində islahatların həyata keçirilməsinin vacibliyini qeyd edir. Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və islamiyyətdə qadın" əsəri, bu sahədəki müasir düşüncələri və islahatçı yanaşmaları ilə o dövrün ənənəvi düşüncəsinə qarşı çıxmış, eyni zamanda qadınların İslam cəmiyyətində layiqli yerini tapması üçün özəl bir çağırış olmuşdur. [2]

Bu mənada Yusif Ziyanın fars dilindən tərcümə etdiyi "Tərbiyəti nisvan" (Qadınların tərbiyəsi) əsərinin mədəniyyət tarixində özünəməxsus yeri var. Əsərin məzmunu qadınların islamı bilməsi və övladlarını düzgün tərbiyə etməsi məsələlərini əhatə edir. Əsərdə deyilir ki, insanın tərbiyəsi üçün "Kamal, tərbiyə, bəsirtət, mərifət, fəzilət, cəmiyyət dərəcələri lazımdır". Humanizm prinsipini xüsusilə qeyd edən Y.Z.Talıbzadəyə görə "elm və təməddün təkmil olmalıdır ki, insanlar bir-birinə faydalı olsunlar".

Tərbiyə və kamal məsələsində də Y.Z.Talıbzadə bu gün üçün də doğruluğunu mühafizə edən bir pedaqoji prinsipi müdafiə edir ki, "bu hər iki qisim tərbiyə anaların öhdəsinə düşür, sonra atalar çalışmalıdırlar ki, istedadlarına uyğun xəzinələri aşkar edib tərbiyə vermək üçün müəllimlər və tərbiyəçilərin məsləhəti ilə onları yönəltsin" [4, s. 5]. Yoxsa, uşaqların uşaqlıq halında olan istedadlarını müəllim də inkişaf etdirə bilməsə istedad batıb gedər və həyatını bihudə yaşamış olar.

Hər bir mövcudatın tərbiyəsinin yeni növ insanın tərbiyəsinə bağlı olduğunu diqqətə çatdıran Y.Z.Talıbzadə bu prosesin uğurlu nəticəsini "ata ilə ananın ittihadlarına" bağlayır. O, israrla bildirir ki, uşağın tərbiyəsi anadan asılıdır, ona görə də ananın özü tərbiyəli olmalıdır: "Əcəba anaların özlərində tərbiyə olmasa mümkündürmü ki, öz tifillərini lazımınca tərbiyə edib nizami aləmə fayda yetirələr. Əvvəlinci dərəcədə lazım və zəruri olan anaların tərbiyəsidir ki, tainki, onlar öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə bəsirətli olsunlar" [4, s. 6]. Y.Z.Talıbzadə qadınların təhsilinə və onların elmi biliklərə yiyələnməsinə mühüm əhəmiyyət verir. O, tarixdən gətirilən ibrətamiz nümunələrlə müasiri olduğu insanlara öz tövsiyələrini belə bu qənaətlə çatdırır: "O xalq ki, elmlidir, alidir qadınlarının da qiymətini bilir" [4, s. 23-24]

"XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti" adlı doktorluq dissertasiyasında mövzuya dair dəyərli araşdırmalar aparmış Gülzar İbrahimova, Ə.Ə.Babazadənin "İslamda evlənmə və ailə hüququ" əsərinə istinadən yazır ki, Azərbaycanda tanrıçılıq fəlsəfəsi çərçivəsində qadının sosial, siyasi və mədəni həyatda iştirakı məsələsinə daha çox azad, humanist və mütərəqqi bir yanaşma ilə yanaşılmışdır. Lakin, Azərbaycan gerçəkliyində İslam dininin təsiri ilə həm mədəni, həm də ictimai təşkilatlanmada müəyyən bir canlanma baş vermişdir. Bu proses qadının ictimai vəziyyətinin dəyişməsinə və mənəvi dəyərləri mənimsəmə imkanının yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu tarixi şərait müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə təzahür etsə də, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yeni sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində qadının ailə və ictimai həyatda mövqeyi və rolu azalmış, əksinə kişilərin ictimai mövqeyi və rolu artmışdır. [10,s.24-25].

Yusif Ziyanın 1910-1911-ci illərdə "Yeni Füyuzat" jurnalının müxtəlif saylarında nəşr etdirdiyi on məqalədən ibarət "Erkəklər və qadınlar" əsəri də böyük əhəmiyyət daşıyır. Y.Z.Talıbzadə giriş xarakterli ilk məqaləsində yazır ki, erkək və qadın məsələsi bütün bəşəriyyətə aid bir məsələdir: "Erkək və qadın deyildikdə bəşəriyyəti-cəmiyyətləri təşkil edən, təbii bir erkək ilə qadının ictimai xəyala gəlir" [6]. Müəllif belə bir dəyişməz həqiqəti oxucuların diqqətinə təqdim edir ki, kainatdakı insanlıq aləmində bir kişi ilə bir qadının əlaqəsi ən vacib məqamlardan biridir. İnsanlığın təməli də məhz bundan ibarətdir. Bütün insanlar bu yolla dünyaya gəlir, cəmiyyətlər qururlar. Bütün yaxşılıq və pislik, fayda və ziyan bu yoldan, bu mənbədən yaranır. Belə bir inkar edilməz həqiqəti rədd etmək mümkün deyil. Belə bir birliyə aid olaraq kişi ilə qadınların vəzifələrinin müəyyən edildiyi, buna dair həyat və gündəlik yaşam yollarının açıldığı və bunun vasitəsilə insanların yenidən doğulduğu həqiqətini ifadə edən Y.Z.Talıbzadə bildirir ki, bununla insan həyat mübarizəsinə başlayır, dünyada mövcud olur, kainatın həyatı ilə ölümünü müəyyən edir və bütün fikirlər, müxtəlif məsələlər bu yoldan ortaya çıxır. Bunun sayəsində insanlar millətlərə, fərqli dillərə, müxtəlif siniflərə ayrılır. Nəticə etibarilə, insan cəmiyyətində ilk əsas məsələ olaraq kişi ilə qadın məsələsi önə çıxır. "Məsələmizin çox mühüm, çox ali, son dərəcə müşkül olduğunu bilirik. Bizdən əvvəl də bu yolda yazılmış əsərlərin bir çoxunu da oxuduq, düşündük. Yaxşıca tədqiq etdik, özümüz də tədqiq etmək istədik" [6[.

Silsilə yazılarının "Məhəbbəti müqəddəsə" başlıqlı növbəti məqaləsində [7] müəllif bütün əlaqələrin əsasını təşkil edən məhəbbətin bütün digər məhəbbətləri doğurduğunu vurğulayır. Məhz bu yolla insanlar övladlarını sevər, övladlar isə ata-analarına və yaxınlarına məhəbbət bəsləyər. Bu proseslə qadın və kişilər bir-birlərinin yaxınlarına alışar, millətlərini və vətənlərini sevməyə başlayarlar. Tədricən cəmiyyətlərə və hətta bütün bəşəriyyətə bu məhəbbət təsir edər. Cəmiyyətlər elm və maarifə dəstək verər, sənət və ticarət sahələri inkişaf edər və dünyada hər növ kəşf və yeniliklər, ümumilikdə insanlıq üçün faydalı olan hər şey bu yolla həyata keçirilər. Y.Z.Talıbzadəyə görə, bütün bu çabaların səbəbi olan əlaqələrin təməli, bir kişi ilə bir qadının ailə qurmasına gətirib çıxaran məhəbbətdir ki, bu da inkaredilməz bir gerçəklikdir. Deməli, bir kişi ilə bir qadın arasında yaranan məhəbbət, insanlığın ilk səadəti və cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Bir qadınla kişinin məhəbbəti nə qədər saf, nə qədər müqəddəs və nə qədər səmimi və ciddi olarsa, o qədər də bəşəriyyətə və bütün cəmiyyətə təbii ki, müsbət təsir göstərəcəkdir. Y.Z.Talıbzadə ailə münasibətlərində kişi ilə qadının mənəvi aləminin, onların zövqlərinin önəmindən danışır, maddi ehtiyaclarla yanaşı mənəvi ehtiyacların qarşılanmasının da vacibliyini xüsusilə qeyd edir.

Y.Z.Talıbzadə "Məhəbbəti-müqəddisənin təsviri"ndə [8] ailə münasibətlərinin hansı əsaslar üzərində qurulmalı olduğu məsələsini müzakirə edir və öz fikirlərini bildirir. O, qeyd edir ki, mənəvi və səmimi məhəbbət itdikdə, ciddiyyət yox olur və nəticədə maddiyyat və gündəlik həyatla bağlı bir sıra təhlükəli düşüncələrə yol açır.

Y.Z.Talıbzadə bu problemin həlli üçün ailə və məişət həyatında İslamın ruhi-mənəvi dəyərlərinin tətbiq olunmasının vacibliyini vurğulayır və öz tövsiyələrini təqdim edir. O, insanlıq, qarşılıqlı hörmət, sevgi və məhəbbət üzərində qurulmasını istədiyi bir cəmiyyətin hansı şərtlər və vəzifələr əsasında mövcud olacağına dair fikirlərini təqdim

edir. Bu o deməkdir ki, tarixin bütün dövrlərində ailə institutu ictimai inkişafın əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmiş və ictimai fikir bu xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdən ifadə etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan ailə institutunun nəzəri cəhətdən araşdırılması problemi Konfutsidən başlayaraq günümüzədək – təxminən iki min il yarım müddətini əhatə edir. Ailənin mövcudluğu və davamlılığı ilə bağlı fəlsəfi, etik, sosial-psixoloji, iqtisadi və digər sahələr üzrə çoxsaylı ədəbiyyat mövcuddur. Bu problemin öyrənilməsi də məhz bu ədəbiyyatlara və biliklərə əsaslanır. Silsilə məqalələrindən verdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, Y.Z.Talıbzadə bu mövzu üzərində çalışarkən bu ədəbiyyatın mühüm bir hissəsi ilə tanış olmuşdur. Azərbaycan kulturoloji fikri üçün də önəmli olan ailə və qadın problemləri, tarixi inkişaf kontekstində araşdırılmalıdır. XIX əsrin milli oyanış dövrü kimi xarakterizə edilən dövrün ziyalılarının bu mövzuya dair baxışlarının və maarifçilik hərəkatının əldə etdiyi uğurların müasir meyarlar əsasında təhlil edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də, XX əsrin əvvəllərindəki milli-mədəni intibah prosesinin önündə gedən Azərbaycan ziyalılarının ailə və qadın məsələlərinə dair yazdıqları əsərlərin tədqiqi və onlara elmi-tənqidi qiymət verilməsi mühüm rol oynayır. Tarixi təcrübədən müasir gender məsələlərinin həllində və bu təcrübi dərslərdən demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurulmasında istifadə olunması olduqca vacibdir. Bu baxımdan, digər ziyalılar, elm, mədəniyyət və din xadimləri ilə birlikdə Yusif Ziya Talıbzadənin kulturoloji irsinin tədqiqi və təbliği də zəruri sayılır.

Bu dövrdə qadın hüquqları məsələsi cəmiyyətin modernləşməsi ilə, təhsil və maarifləndirmə sahəsində həyata keçirilən islahatlarla sıx bir şəkildə əlaqələndirilirdi. Qadınların hüquqları, təhsil və iş həyatında bərabərlik prinsipinə əsaslanan və müasir dövrün ilkin əlamətlərini özündə əks etdirən bir hərəkatın təməlini qoymuşdur.

Nəticə. Yusif Ziyanın əsərlərini təhlil edərkən unutmamalıyıq ki, ümumilikdə dini mövzularda yazılmış əsərlər nə müasirləri, nə də sonrakı dövrün tənqidçiləri tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilməmişdir. Bu tənqidlərin bəzi haqlı tərəfləri olsa da, həmin əsərlərin milli-əxlaqi dəyərlərin təbliği baxımından tarixi əhəmiyyəti və dəyəri də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Buna görə də Y. Z. Talıbzadənin həm publisistik, həm də ədəbi yaradıcılığının məhsulu olan əsərlərinin tarixi əhəmiyyəti unudulmamalıdır. Mövzuya tənqidi yanaşarkən tarixi şəraitin nəzərə alınması və elmi təhlillərdə obyektivlik prinsipinə riayət edilməsi vacibdir. Onun ayrı-ayrı əsərlərinin sənətkarlıq səviyyəsi və ideya-məzmun mündəricəsi haqqında tənqidi fikirlər irəli sürülə bilər, lakin ümumilikdə bu yaradıcılıq nümunələrinə baxıldığında, Azərbaycanın XX əsrinin əvvəllərinə aid kulturoloji fikir tarixində Y. Z. Talıbzadənin xüsusi bir yeri olduğunu əminliklə söyləmək olar. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, bu gün də xalqların tarixi inkişafı və təkamülünün əsasını yalnız dövlətçilik ənənələri deyil, həm də zəngin milli-mənəvi irs və ali dəyərlər təşkil edir. Bu ənənə və dəyərlər bir-birini tamamlayaraq, xalqların məfkurə və düşüncə sisteminin, dünyagörüşünün parlaq ifadəsi kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan azərbaycanlılar da, tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr verərək, yüksək və saf ideallara sarsılmaz bağlılıqları ilə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar.

Müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda

yüksək nailiyyətlərə və mütərəqqi dəyişikliklərə səbəb olsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi və mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükələr yaratdığı da nəzərə çarpır. Şərq və Qərb sivilizasiyalarının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən gizli və açıq mübarizələrin aparıldığı bir dövrdə soy-kökə qayıdışın və milli özünüdərk məsələlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlərini pak və sağlam niyyətlərlə qorumaq, bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv şəkildə inkişafına təsir göstərmək və onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək, çətin bir missiyanı həyata keçirmək deməkdir. Bu isə üzərimizə böyük bir məsuliyyət qoyur. Belə bir varislik ənənəsindən bəhs edərkən unutmamalıyıq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən Y.Z.Talıbzadə, bu günkü nəsilə zəngin mənəvi irs buraxmışlar. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi və demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir dövrdə, bu mənəvi irsin və milli-əxlaqi dəyərlərin qorunması və gənc nəsilə aşılanması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 3 (Talıbzadə Yusif Ziya barədə televiziya verilişinin mətni (Tərtib edən: Aybəniz Əliyeva).
2. Ağayev Ə. İslama görə və islamiyyətdə qadın (Rus dilindən tərcümə edəni: R.Şərifov) / "Mədəniyyət dünyası", XII buraxılış, Bakı: 2006, s. 31-50.
3. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanda. Bakı: UNFPA, BMT-nin Əhali Fondunun nəşri, 2003, 326 s.
4. Talıbzadə Y.Z. Tərbiyəti nisvan. Bakı: Əvvəlinci Şirkət mətbəəsi. 1902 (1319), 90 s. Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, inv. № 246
5. Talıbzadə Y.Z. "Hədiyyeyi-nisvan." Bakı: Əvvəlinci Şirkət mətbəəsi. 1903 (1319), 90 s.
6. Talıbzadə A.Y. Erkəklər və qadınlar ictimai // "Yeni Füyuzat", 7 dekabr 1910-cu il, № 8, s. 5.
7. Talıbzadə A.Y. Məhəbbəti müqəddəsə // "Yeni Füyuzat", 14 dekabr 1910-cu il, № 9, s. 4.
8. Talıbzadə A.Y. Məhəbbəti-müqəddisənin təsviri // "Yeni Füyuzat", 21 dekabr 1910-cu il, № 10, s. 4.
9. Əsədli M.R. Yusif Ziya Talıbzadə (1877-1923), (Monoqrafiya) Post Yayın Dağıtım, TC İstanbul, 2019 417 səh.
10. İbrahimova G.İ. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti: Siyasi elm. dok.dis. avtoref. Bakı, 2011, 56 s.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 27.12.2024
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.01.2025

UOT: 94 (479.24)
Əli FƏRHADOV
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ali_farhadov@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-9322-3670
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.14

CURCİ ZEYDANIN "İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİ" ƏSƏRİNDƏ TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNƏ BAXIŞ

Xülasə: Curci Zeydan islam mədəniyyəti tarixinə dair mühüm əsərlər yazan ərəb yazıçısı və tarixçisidir. C.Zeydanın (1861-1914) islam mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan bir sıra əsərləri türkcəyə, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Məqalədə bu əsərlər, tərcümələri və müəllifləri haqqında məlumat verilir. Bu əsərlərin XX əsrin əvvəlində türk dillərinə tərcüməsi Osmanlı ziyalısı Zeki Mugamizə, Azərbaycan mütəfəkkirləri - Mirabbas Mirbağırova, Əliabbas Müznibə və Mirməhəmmədkərim əl-Bakuviyə məxsus olub islam tarixi və mədəniyyətinin tədqiqi, dini maarifçilik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. C.Zeydanın digər əsərləri içində "İslam mədəniyyəti tarixi" əsəri mühüm yer tutur. Bu əsər islam tarixi və mədəniyyəti baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu əsər İslam tarixində müxtəlif dövrlərdən, mədəni və ictimai inkişaflardan bəhs edir. C.Zeydan tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri ətraflı şəkildə araşdıraraq islam mədəniyyətinin zənginliyini və dərinliyini oxuculara təqdim etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əsər həm elmi dairələrdə, həm də geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. C.Zeydan əsərlərində türklərə və türk tarixinə də yer verib. Xüsusilə "İslam mədəniyyəti tarixi" əsərində ərəb xilafəti dövründə türklər, türklərin islam dünyasındakı rolu, Səlcuqlu və Osmanlı İmperatorluğu kimi mühüm türk dövlətlərinin tarixinə müəyyən qədər diqqət yetirmişdir. C.Zeydan türklərin islam mədəniyyətinə verdiyi töhfələri, mədəni əlaqələri və tarixi hadisələrdəki yerini araşdıraraq türklərin islam tarixindəki əhəmiyyətini vurğulamışdır. O, əsərlərində türklərin hərbi, siyasi və mədəni təsirlərindən bəhs etməklə onların islam tarixindəki yerini daha yaxşı anlamağa kömək etmişdir. Əsərdə azərbaycanlıların islam tarixində və mədəniyyətində oynadığı rollar haqqında müəyyən məlumatlar var. Bu əsərin türk dillərinə ilk tərcüməsi Z.Mugamizə və M.Mirbağırova məxsusdur. Məqalədə C.Zeydanın həyat və yaradıcılığından bəhs edilmiş, "İslam mədəniyyəti tarixi" əsəri əsasında türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların türk-islam tarixində və mədəniyyətində oynadıqları rol haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Curci Zeydan, Azərbaycan, islam mədəniyyəti, tərcümə

Ali FARHADOV

A LOOK AT TURKISH-ISLAMIC CULTURE IN JURJI ZAYDAN'S "HISTORY OF ISLAMIC CULTURE"

Abstract: Jurji Zaydan is an Arab writer and historian who wrote important works on the history of Islamic culture. A number of works by J. Zaydan (1861-1914) closely related to Islamic culture have been translated into Turkish and Azerbaijani. The article provides information about these works, their translations and authors. The translation of these works into Turkish languages at the beginning of the 20th century belongs to the Ottoman intellectual Zeki Mugamiz, Azerbaijani thinkers - Mirabbas Mirbagirov, Ali Abbas Muznib and Mirmuhammadkarim al-Bakuvi, and is of great importance in terms of the study of Islamic history and culture, and religious enlightenment. Among J. Zaydan's other works, the work "History of Islamic Culture" occupies an important place. This work is of great importance in terms of Islamic history and culture. This work deals with various periods, cultural and social developments in Islamic history. J. Zaydan aimed to present the richness and depth of Islamic culture to readers by examining historical events and personalities in detail. The work attracted the attention of both academic circles and a wide readership. J. Zaydan also included Turks and Turkish history in his works. In particular, in his work “History of Islamic Culture”, he paid some attention to the Turks during the Arab Caliphate, the role of Turks in the Islamic world, and the history of important Turkish states such as the Seljuk and Ottoman Empires. J. Zaydan emphasized the importance of Turks in Islamic history by examining the contributions of Turks to Islamic culture, cultural relations and their place in historical events. He helped to better understand their place in Islamic history by discussing the military, political and cultural influences of Turks in his works. The work contains certain information about the roles played by Azerbaijanis in Islamic history and culture. The first translation of this work into Turkish languages belongs to Z. Mugamiz and M. Mirbagirov. The article discusses the life and work of George Zaydan, and provides information on the role played by Turks, including Azerbaijanis, in Turkish-Islamic history and culture based on his work "History of Islamic Culture".

Keywords: Jurji Zaydan, Azerbaijan, Islamic culture, translation

Али ФАРХАДОВ

ВЗГЛЯД НА ТУРЕЦКО-ИСЛАМСКУЮ КУЛЬТУРУ В РАБОТЕ ДЖУРДЖИ ЗЕЙДАНА «ИСТОРИЯ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ»

Абстракт: Джурджи Зейдан – арабский писатель и историк, написавший важные труды по истории исламской культуры. Ряд произведений Дж. Зейдана (1861-1914), тесно связанных с исламской культурой, переведен на турецкий и азербайджанский языки. В статье представлена информация об этих

произведениях, их переводах и авторах. Перевод этих произведений на турецкие языки в начале XX века принадлежал османскому интеллектуалу Зеки Мугамизу, азербайджанским мыслителям - Мираббасу Мирбагирову, Алиаббасу Музнибе и Мирмохаммедкариму аль-Бакуви и имеет большое значение с точки зрения изучения Исламская история и культура и религиозное просвещение. Среди других произведений Дж. Зейдана важное место занимает труд «История исламской культуры». Эта работа имеет большое значение с точки зрения исламской истории и культуры. Эта работа рассказывает о разных периодах, культурных и социальных событиях в истории ислама. Ч. Зейдан стремится представить читателям богатство и глубину исламской культуры, подробно рассматривая исторические события и личности. Работа привлекла внимание как научных кругов, так и широкой читательской аудитории. Ч. Зейдан также включал в свои произведения турок и турецкую историю. Особенно в работе «История исламской культуры» он уделил некоторое внимание истории важных турецких государств, таких как турки во времена Арабского халифата, роли турок в исламском мире, а также Сельджукской и Османской империй. Ч. Зейдан подчеркнул важность турок в исламской истории, исследуя вклад турок в исламскую культуру, их культурные связи и их место в исторических событиях. Рассказывая в своих произведениях о военном, политическом и культурном влиянии тюрков, он помог лучше понять их место в истории ислама. В работе содержатся определенные сведения о роли азербайджанцев в исламской истории и культуре. Первый перевод этого произведения на турецкие языки принадлежит З. Мугамизе и М. Мирбагирову. В статье на основе труда «История исламской культуры» рассмотрены жизнь и творчество Дж. Зейдана, дана информация о роли тюрков, в том числе азербайджанцев, в тюрко-исламской истории и культуре.

Ключевые слова: Джурджи Зейдан, Азербайджан, исламская культура, перевод

Giriş

Curci Zeydan (1861-1914) ərəb tarixi roman janrının banilərindən biri olub Beyrutda, bəzi mənbələrə görə Misir əsilli xristian bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Beyrutda mədrəsədə, Amerikan protestant kollecində və Qahirədə Qəsrül-ayni tibb mədrəsəsində bir müddət təhsil alaraq əczaçılıq diplomu almışdır. Lakin o, ali təhsilini davam etdirmək istəsə də, maddi səbəblərdən bu, mümkün olmadı. Bundan sonra C.Zeydan hərbi tərcüməçiliyə, səyahətlər etməyə, publisistik və pedaqoji idarəçilik fəaliyyətinə, əsərlər yazmağa başladı [19, s.69]. Latınca, ingiliscə, fransızca, almanca, süryanicə, ibranicə bilən C.Zeydan tarix, ədəbiyyat, tarixi roman və sosial mövzularda bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun əsərləri, həmçinin nəşr etdirdiyi "əl-Hilal" məcmuəsi öz dövründə geniş ictimaiyyət üzərində böyük maarifçi təsirə malik olmuş, müəllifə Misir Universitetinin islam tarixi üzrə professor elmi adı verilmiş və universitetdə dərs demişdi [19, s.69; 27].

C.Zeydan öz adını tarixdə əbədiləşdirəcək beş cildlik "Tarixu-t-təməddüni-l-islami" ("İslam mədəniyyəti tarixi"), ona əlavə olaraq yazılmış "Tarixu-l-arab qablə-l-islam" ("İslam öncəsi ərəblərin tarixi"), dörd cildlik "Tarixu ədəbi-l-lüğəti-l-ərəbiyyə" ("Ərəb ədəbiyyatı tarixi"), və s. nəhəng əsərlər, tarixi romanlar qoyub getmişdir. Dünyaca məşhur olan bu ərəb yazıçısı "İslam mədəniyyəti tarixi" adlı tədqiqat əsərində ərəblərin cahiliyyət dövrü də daxil olmaqla orta əsrlər dövrünün islami, ədəbi-mədəni, elmi-fəlsəfi, dini-ictimai həyatını qədim ərəb tarixçilərinin, filosof və səyahətçilərinin əsərlərinə istinad etməklə araşdırmış, mənbələr əsasında islam mədəniyyətinin inkişaf yolu haqqında olduqca samballı tədqiqat əsəri yazmışdır [4, s.198]. Rusiya şərqşünaslıq məktəbinin banilərindən biri olan akademik V.Bartold C.Zeydanın "İslam mədəniyyəti tarixi" əsəri haqqında müsbət fikirlər söyləmişdir. O, əsərdə bəzi mübaliğələr olsa da, onun Abbasilər sarayının əzəməti və ehtişamı, bu dəbdəbəli həyatda qeyri-ərəb bölgələrindən alınan yüksək vergilər, Abbasi sarayında həyat və Abbasi müəssisələri haqqında [18, s.158-159, 166] və qeyri-ərəblərin islam mədəniyyətində və elm tarixində oynadığı rol barədə [18, s.143] ətraflı məlumat verdiyini qeyd edir. Azərbaycan şərqşünası, t.e.d. N.Əliyeva da C.Zeydan irsinə böyük əhəmiyyət vermiş, onun - "Bir millətin həqiqi tarixi onun mədəniyyət tarixidir" fikrini vurğulamışdır [12, s.6]. XIX əsrin hindistanlı müsəlman tarixçi alimi Mövlana Şibli Numani və başqaları tərəfindən C.Zeydanın əsərlərindəki məlumatların əskik olması, zəif rəvayətlərə əsaslanması kimi tənqidlər yönəldilmişdir [19, s.70; 20, s.52; 23, s.22]. Lakin C.Zeydanın bir sıra tarixi romanlarını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən əl-Bakuvi C.Zeydanın etibarlı qaynaqlara əsaslandığını göstərərək onun fikirlərinin "mötəbər kitablardan əxz" olunduğunu bildirmişdir [8, s.3]. Əsərlərində ərəb millətçiliyini tənqid edən C.Zeydan Əməvilərin timsalında ilk islam dövlətinin məhz ərəb millətçiliyi prinspinə söykəndiyini iddia edirdi [11, s.166-167; 22, s.144-145]. Məqalədə C.Zeydanın əsərlərinin əsasən M.Mirbağırov, Z.Mugamiz və M. əl-Bakuvi tərəfindən edilən tərcümələrindən istifadə edilmişdir.

1. Curci Zeydanın "İslam mədəniyyəti tarixi" əsərində türk-islam mədəniyyətinə dair

C.Zeydanın 1902-1906-cı illərdə Qahirədə ərəb dilində "İslam mədəniyyəti tarixi" əsəri islamdan əvvəlki ərəb dövlətləri və mədəniyyətindən başlayaraq Məhəmməd peyğəmbər və ilk xəlifələr dövrü, Əməvi, Abbasi xilafətləri, Əndülüs Əməviləri, Fatimilər, Əyyubilər, Səlcuqilər, monqol işğalları, Osmanlı dövrünü, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, ticari, elmi-mədəni, ədəbi, dini, hərbi prosesləri ehtiva edir. Əsər XX əsrin əvvəlində Osmanlı türkcəsinə və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir. Əsərin bu tərcüməsi "Medeniyet-i islamiyye tarixi" adı ilə XX əsrin əvvəllərində İstanbul "şehremaneti" (bələdiyyə) katibi olaraq çalışan və Osmanlı xristianlarından olan [13, s.223; 19, s.69] Z.Mugamizə məxsusdur. C.Zeydan iki səbəbdən bu əsəri yazdığını göstərir: 1-Orta əsr islam tarixçilərinin bitərəf olmaması,

ancaq hərbi xarakterli məlumatları nəql edib mədəni-tarixi hadisələr arasında əlaqə, elmi hökm və nəticəni göstərməmələri; 2-Qərb şərqşünaslarının islam və Qərb mədəniyyətləri arasındakı irtibat haqqında müəllifə çoxsaylı müraciətləri səbəbilə ehtiyac hiss etdiyini qeyd edir. Özünə qədərki müsəlman ərəb müəlliflərinin sadəcə hərb tarixini yazması ilə kifayətlənməsini tənqid edən [23, s.14] C.Zeydan islam mədəniyyəti tarixini yazmaq ehtiyacını hiss etmiş və belə demişdir: "Bir millətin həqiqi tarixi o millətin mədəniyyət tarixindən ibarətdir. Belə bir tarix kitabına ehtiyac isə zəruridir" [25, s.3-4]. Əsərdə orta əsr islam tarixi qaynaqları ilə yanaşı Qərb şərqşünaslarının əsərlərindən də geniş istifadə edilmiş və qaynaqlar təqdim edilmişdir [23, s.21].

Bu əsərin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi XX əsrin əvvəllərində Mirabbas Mirbağırov tərəfindən edilmişdir [11]. M.Mirbağırov əsərin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə C.Zeydanı "fəzilətli möhtərəm", bu əsəri "islam aləmi üçün bir töhfə" adlandırmış, "indiyə qədər islamiyyətə dair bu qədər geniş məlumatlar verən, bu mərtəbədə əhəmiyyətli bir əsər görmədik, eşitmədik"deyə bildirmişdi [11, s.7]. İslam mədəniyyəti sahəsində dəyərli bir əsər olduğu üçün C.Zeydanın bu kitabı XX əsrin əvvəllərindən etibarən ingilis, rus, urdu və fars dillərinə də tərcümə edilmiş, Türkiyənin ilahiyyat fakultələrində dərs kitabı kimi oxudulmuşdur [23, s.24]. Bu əsər Z.Mugamizin osmanlıca tərcüməsi "Medeniyyet-i islamiyye tarihi" adı ilə 1909-1911-ci illərdə [25], sonra "İslam medeniyeti tarihi" adı ilə latın əlifbasına transliterasiya edilərək 1976-1978-ci illərdə [23, s.24], daha sonra isə Nejdet Gök tərəfindən müasir türkcəyə tərcümə edilərək "İslam uygarlıkları (sivilizasiyalar-Ə.F.) tarihi" adı ilə 2000-ci illərdə İstanbulda nəşr edilmişdir [23; 24].

İslam tarixini dünya tarixinin ən əhəmiyyətli səhifəsi sayan C.Zeydan əsərinin müqəddiməsində yazır ki, islam köhnə tarixi yeni tarixlə birləşdirir. Qədim sivilizasiya İslam tarixi ilə bitir [23, s.13].

C.Zeydanın bu əsərində Azərbaycan tarixinə dair də qiymətli məlumatlar var. Məsələn, Abbasi xilafətini lərzəyə salan xürrəmi üsyanı və onun rəhbəri Babək haqqında verilən məlumatda xürrəmilərin ruhun köç etməsinə inandıqları göstərilir. Həmçinin bu üsyanın Abbasilər üçün böyük təhdid olduğu, xilafətin türk sərkərdəsi Afşin ibn Kavusun yardımı sayəsində üsyançılara qalib gəldikləri qeyd olunur [24, s.493-494].

Qeyd edək ki, C.Zeydanın bu əsərinə bəzi tənqidlər də edilmişdir. Onlardan ən məşhuru XIX əsrin hindistanlı müsəlman tarixçi alimi Mövlana Şibli Numaniyə məxsusdur. Onun 1912-ci ildə yazdığı "əl-İntqad alal-təməddüni-İslam" ("İslam mədəniyyətinə tənqid") əsəri öncə Misirdə "əl-Mənar" məcmuəsində, sonra türk istiqlal şairi Mehmed Akifin türkcəyə tərcüməsilə "Səbilür-rəşad" mecmuəsində 1913-ci ildə dərc edilmişdir. Mehmed Akif tərcüməyə yazdığı müqəddimədə C.Zeydanın xristian olması səbəbilə əsərinə etimadsızlıq göstərmişdir [14]. Lakin qeyd edək ki, C.Zeydan xristian olsa da, islam öncəsi cahiliyyə ərəblərinin qız uşaqlarını öldürmək kimi vəhşi adətlərinə islam sayəsində son qoyulduğunu göstərmiş [3, s.404-405], ərəblərin müsəlmanlaşandan sonra elm və təhsilə,

mədəniyyətə əhəmiyyət verdiklərini, dünya sivilizasiyasına töhfə verdiklərini qeyd etmişdir [20, s.87].

C.Zeydanın Əməviləri islam dövləti yox, şovinist ərəb səltənəti sayaraq sərt tənqid etməsi, onların qeyri-ərəb müsəlmanlara kölə kimi rəftarını çox qınaması, M.Ş.Numani tərəfindən obyektiv sayılmamışdır [15]. Lakin M.Ş.Numani Əməvilərin ilk xəlifəsi Müaviyənin - "Mənə elə gəlir ki, bunlar (qeyri-ərəb müsəlmanlar) ərəblərin səltənətinə qarşı üsyan edəcəklər. Onun görə də onların yarısını öldürmək fikrindəyəm" [16] sözünü nəql etməklə əslində C.Zeydanın haqlılığını ortaya qoyur. Quranın "əl-Hucurat"-13-cü - "Ey insanlar! ... bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Şübhəsiz ki, Allah yanında ən hörmətli olanınız ən çox təqvalı olandır " ayəsi və "Ərəbin əcəmə, əcəmin də ərəbə bir üstünlüyü yoxdur. Üstünlük ancaq təqvadadır" [21, s.450, 456] hədisi də C.Zeydana haqq qazandırır. Müaviyənin sərkərdəsi Amr ibnül-Asın cizyə vergisinin miqdarını soruşan birinə - "Siz bizim xəzinəmizsiniz. Ehtiyacımız çoxalsa çox, azalsa az alarıq" [13, s.242; 17] sözü də Əməvilərin ərəb şovinizminə və soyğunçuluğuna işarədir.

Əməvilər ölkədə radikal ərəb millətçiliyi siyasəti icra edərək qeyri-ərəbləri assimilyasiya edirdilər. İlk Əməvi xəlifələrindən biri olan Əbdülməlik ibn Mərvan xilafətin bütün əyalətlərində, hətta qeyri-ərəb bölgələrində divanxanalarda rəsmi dili ərəbcə etmiş, ərəb dili bütün imperiyada dövlət dilinə çevrilmişdi. Bütün dövlət məmurlarının müsəlman olması məcburiyyəti əmri verilmişdi. Bu proses ərəbcənin bütün dövlət ərazisində ümumişlək dil olmasına və qeyri-ərəblərin ərəbləşməsinə səbəb oldu. Quranın, yəni din dilinin ərəbcə olması da müsəlmanların bu dilə əhəmiyyət verməsinə təsir etdi. Bütün hökumət məmurlarının ərəb libası geyinməsi məcburiyyəti də Əbdülməlik ibn Mərvanın əmri ilə olmuşdu [11, s.166-167]. Əməvilər dövründən etibarən Suriya, Misir, İraq və Şm.Afrika əhalisi tamamilə ərəbləşmiş, İran, Türküstan və s. qeyri-ərəb bölgələrin ana dilinə ərəb dili qarışmış, yazılarını ərəb hərfləri ilə yazmağa başlamışlardır. Bu, ərəb mədəniyyətinin qeyri-ərəblərə güclü təsirini göstərirdi [22, s.144-145].

Əməvilər öz mənfəətləri üçün ərəb xalqına da zülm etmiş, peyğəmbər övladlarını şəhid etməkdən çəkinməmişdilər. Yezid ibn Müaviyənin hakimiyyəti qəsb etməsilə əlaqədar hz. Hüseynin qiyamı zamanı əhli-beyt təmsilçiləri, peyğəmbərin nəvə-nəticələri qətl edilmişdi. Abdullah ibn Zübeyrin Əməvilərə qarşı Məkkədə üsyanı zamanı xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın əmri ilə Həccac ibn Yusifin komandanlıq etdiyi Əməvi ordusu tərəfindən Kəbə mancanaqlarla dağıdılmışdı [11, s.164-165]. C.Zeydanın bu hadisələrdən bəhs edən "əl-Həccac b. Yusif" adlı tarixi romanı da var. Əməvilər öz hakimiyyətləri dövründə məscidlərdə hz. Əliyə və əhli-beytə lənət oxutmuşdular. Təkcə xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz bunda istisnadır. O, öz hakimiyyəti dövründə bu adəti islama zidd olduğu üçün aradan qaldırmışdı. Ömər ibn Əbdüləziz zahid bir şəxs olub II xəlifə Ömər ibn Xəttabın nəslindən idi və öz babası kimi xəlifə olub öz qohumlarının, Əməvilərin mal-mülk və vəzifəyə sahiblənməsinin qarşısını almışdı. Buna görə də onu istəməyən əməvilər tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdü [11, s.168]. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Yəzid isə

C.Zeydanın qaynaqlar əsasında verdiyi məlumata görə hakimiyyətə gəldiyi gündən əyyaşlığa qurşanan, şəraba-içkiyə hədsiz meyilli olan bir şəxs idi, dövlət qarşısındakı məsuliyyətini dərk etmirdi. Yəzid günlərini xilafəti idarəçilikdən daha çox gənc qızlarla əyləncədə keçirirdi. Yəzidin xilafətdə nə baş verməsindən xəbəri yox idi. Təəssüf ki, bu cür ləyaqətsiz xəlifələr də islam tarixinin ilk dörd "raşidi (doğru) xəlifə"si kimi "əmir əl-müminin" (möminlərin əmiri) adlandırılmışdır [2, s.269-270].

Əməvilərin taxtdan qovulmasında və Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsində iranlılar mühüm rol oynadılar. C.Zeydan yazır ki, Əməvilər dövləti həqiqi bir ərəb dövləti idi. Abbasilər dövlətindən fərqli olaraq Əməvilərin bütün valiləri, hökumət adamları, hətta məmurları bəzi katiblər, həkimlər və s. istisnalar olmaqla ərəb idilər. Abbasilər dövründə isə onların hökumət işləri iranlıların əlində idi. Çünki Abbasilərin hakimiyyətə keçməsində iranlılar mühüm rol oynadı. Hakimiyyətə iddialı olan Haşimilərdən olan Abbasilər Əməvilərin zəiflədiyi dövrdə iranlı Əbu Müslim Xorasanini öz tərəflərinə çəkərək öz dövlətlərini qura bildilər. Əbu Müslimin nüfuzundan qorxub onu daha sonra qətl etsələr də, vəzirlik müəssisəsi iranlıların əlində qaldı. Bu müəssisəni ərəblər İran mədəniyyətindən almışdılar. Abbasi vəzirlərinin ən məşhuru iranlı Bərməkilər idi. Bərməkilər Harun ər-Rəşidin zamanında demək olar ki bütün hökumət idarələrində əsas söz sahibi idilər və ölkəni istədikləri kimi idarə edirdilər. Buna görə də sonunda təhlükəli sayıldıqları üçün xəlifə Harun ər-Rəşid tərəfindən məhv edildilər [11, s.173-176]. Harun ər-Rəşidin dövründə Bərməkilərdən Fazil İbn Yəhya Şirvan da daxil olmaqla türk vilayətlərinin hakimi təyin edilmişdi [22, s.202]. Bərməkilərin süqutuna səbəb kimi Harun ər-Rəşidin vəziri Cəfər Bərməkinin xəlifədən artıq nüfuz sahibi olması və xəlifənin bacısı Abbasə ilə qeyri-qanuni evlilik həyatı sürərək xəlifəni təhqir etməsi göstərilir. Bu hadisələr ədəbi dillə C.Zeydanın "Ər-Rəşidin bacısı" tarixi romanında qələmə alınmışdır [5, s.17-22]. C.Zeydanın Abbasilər dövrünü əks etdirən "Əbu Müslim əl-Xorasani", "əl-Əmin və-l-Məmun" və s. tarixi romanları da vardır.

Mötəsim Billahın xəlifəliyi dövründə sarayda və ölkədə türklərin nüfuzu artdı. Mötəsim Billah ərəblərə etibar etmir, öz mühafizəsini qeyri-ərəblərdən, xüsusilə türklərdən təşkil edirdi. O, daha öncədən Türküstandan gətirilmiş türk kölələrinə, qulamlara mənsəb verməyə başladı. Bu kölələrə "məmlük – köləmən" deyirdilər [22, s.130-131]. Türklərin ən yaraşıqlılarına və ən sağlam olanlara saraylarda qulluq, vəzifə verirdilər. Daha sonra türkləri silahlandırıb onların sayca çoxluğuyla fəxr etməyə başladılar. Xəlifə Mötəsim Billahın zamanında bu türk hərbçilərin sayı 20 minə çatmışdı. Onlar islamı qəbul edib təlim-tərbiyə aldıqları üçün mühüm dövlət vəzifələrinə, xəlifənin xüsusi mühafizəsinə, hətta vilayət əmirliyinə və hərbi komandanlığa gətirildilər. Beləliklə, yuxarı dövlət vəzifələri qeyri ərəblərin, əsasən iranlıların və daha sonra türklərin əlində cəmləşdi. Xəlifə Mötəsim Billah Türküstandan gətirdiyi türk kölələrdən "Fərqanə" adlı özünə tabe hərbi mühafizə birliyi qurmuşdu [11, s.176-177].

Abbasilər zamanında orduda pulun təsiri artmışdı. Xəlifələrin gücü ordudakı hərbçilərə verilən pulun, bəxşişin miqdarından asılı idi. Abbasi ordusundakı türk

hərbçilərinin qələbələri onlara verilən pulun miqdarından asılı idi. Hər dəfə xəlifə dəyişəndə türk hərbçilər beyət haqqı və ya illik maaş tələb edirdilər [22, s.121-122]. Abbasilər dövləti zəiflədikdə bir-birlərinə rəqib olan iranlı və türk əmirlərin, hərbçilərin nüfuzu altına düşdülər. Abbasilər dövlətinin zəifləməsinin və dağılmasının səbəbi qeyri-ərəblərin, o cümlədən türklərin saraydakı nüfuzu idi [22, s.131, 135-136]. Suriya və Əndülüs Əməvilərini sırf ərəb dövlətləri kimi xarakterizə edən C.Zeydan Abbasilər dövlətinin tarixini fars və türk dövrü kimi təqdim etmişdir [24, s.293, 379, 459, 511].

Xəlifə Mötəsim Billahın zamanında türk hərbçiləri ərəbləri saymayaraq Bağdad əhalisinə zülm edirdilər. Xalqın şikayətindən sonra bu türk hərbçilərinin yerləşməsi üçün xəlifənin əmri ilə Samarra şəhəri salındı. Xəlifə də orada iqamətə başladı. Bu türk mühafizlərin və əsgərlərin sayəsində bir müddət sonra hakimiyyət ərəblərin əlindən çıxdı, bütün nüfuz türklərin əlinə keçdi [22, s.225-226]. Mötəsim Billah əmr verərək ərəb məmurları işdən çıxartdırmış, onların maaşlarını kəsmişdi. Məşhur ərəb şairi Dabel Hizai xəlifələrin artıq ərəblər tərəfindən sevilmədiyinə işarətlə o dövrdə yazırdı: "Həmd olsun, artıq heç kimin nə ölümünə kədərlənməyə, nə də yeni taxta keçənə sevinməyə ehtiyac qalmadı. Xəlifənin biri ölər, digəri gələr. Lakin heç kim nə gedənə üzülər, nə də gələnə sevinər" [22, s.238].

IX əsrin ortalarından sonra Abbasilərin zəiflədiyi dövrlərdə artıq türk əmirləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır, müstəqilləşməyə çalışırdılar. Xəlifə Müqtədir Billahın valilərindən olan Sacilər də Azərbaycanda bu şəkildə qüvvətlənmişdi [22, s.227]. C.Zeydan yazır ki, nüfuzlu türk komandanları xəlifə tərəfindən əmir, əmir əl-üməra (əmirlər əmiri-Ə.F.) ləqəbini alırdılar. Daha sonra əmir əl-üməra ləqəbi dəyərsiz görüldüyündən islam tarixində ilk sultan ləqəbi Mahmud Qəznəviyə verilmişdir. Sonralar Səlcuqilər, Osmanlılar və digərləri sultan adını almışdır [22, s.214-215]. Qəznəvilər və Səlcuqilər müstəqillik uğrunda mübarizə edib xəlifələr üzərində nüfuz qazanmışdılar. Lakin onlar yenə də xəlifənin razılığını almağa çalışır və sultan adı ilə kifayətlənirdilər, Abbasi xəlifəsi adına xütbə oxutdururdular [22, s.159-160]. C.Zeydan türklər haqqındakı dəyərləndirmələrində çox vaxt ərəb millətçisi kimi subyektiv, elmilikdən uzaq hərəkət etmişdir [23, s.22]. Məsələn, o, ilk səlcuqilərin Abbasi xəlifələri tərəfindən vəzifə almaq üçün müsəlman olduqlarını qeyd etmiş, lakin bunun qaynağını göstərməmişdir [20, s.52]. C.Zeydanın II xəlifə Ömər ibn Xəttabın əmri ilə İsgəndəriyyə kitabxanasının guya yandırıldığı iddiası, bunu ilk müsəlman ərəblərin islamı gücləndirmək naminə etmələrini yazması və s. yanlış iddialar M.Ş. Numani, M.Akif və bir çoxları tərəfindən ilk qaynaqlara əsaslanmadığı üçün tənqid edilmişdir [14; 20, s.87].

Səlcuqilər dövründə islam mədəniyyəti, islam elmləri inkişaf etdi. Səlcuqi vəzirlərindən Nizamülmülk bir çox islahatlar həyata keçirmiş, ilk dəfə olaraq Bağdadda öz mədrəsələrini, öz adıyla məşhur olan Nizamiyyə mədrəsələrini açdırmışdı. O, iyirmi il ərzində Səlcuqi sultanı Alparslanın və Məlikşahın vəziri olmuş, əslində sultanların adından dövləti özü idarə etmişdi [22, s.235].

IX əsrin ortalarından sonra Abbasi xilafətinin zəiflədiyi dövrlərdə xəlifələrin

hərbi-siyasi nüfuzu o qədər azalmışdı ki, hakimiyyətləri ancaq İraq ərazisi ilə, daha sonralar süqut ərəfəsində isə ancaq Bağdadda dini rəhbərliklə məhdudlaşırdı. C.Zeydan türk və məğribli (Afrikadan olan bərbərlər-Ə.F.) əmirlərin nüfuzu nəticəsində Abbasi xəlifələrinin düçar olduğu durumu "zəlillik" adlandırmışdır [11, s.178-180].

C.Zeydan islam dövlətlərinin və Abbasi xilafətinin monqol-tatar hökmdarı Hülakü tərəfindən məhv edilməsini islam aləminin süqutu kimi təqdim etmişdir [20, s.52; 24, s.535]. Son Abbasi xəlifəsi Müstəsim Billahın qətliamdan qaça bilən qohumları Misirin türk məmlüklərinə sığındılar və xəlifəliyi orada davam etdirdilər [11, s.180]. C.Zeydan islam tarixinin ilk dövrünü "vəhşi və barbar" monqol-tatar hücumları və Teymurilərlə sonlandırmışdır [20, s.53, 57].

Xəlifələrin Qüreyş nəslindən olduğunu qeyd edən C.Zeydan bunun ilk istisnasının Osmanlılardan Sultan Səlim Yavuz olduğunu bildirmişdir. İslam alimləri ittifaqla onun xəlifəliyə ən layiq şəxs olduğuna qərar vermişdilər. Çünki o, öz dövrünün ən güclü müsəlman hökmdarı idi və islam alimləri də onun xəlifəliyini təsdiq etmişdilər. C.Zeydan yazır ki, dövrün ən böyük islam hökmdarı Sultan Səlim Misirin zəbtindən sonra geri dönərkən son Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkil Aləllahı və Əzhər alimlərinin bir çoxunu İstanbula gətirtdi. Mütəvəkkil Aləllah Sultan Səlimin xeyrinə xəlifəlikdən imtina etdi və ərəb alimləri türk alimləri ilə birlikdə Sultan Səlimin xəlifəliyini təsdiq etdilər [22, s.160-162].

C.Zeydan Osmanlı dövlətinin bir islam dövləti kimi hərbi-siyasi nüfuzuna böyük əhəmiyyət vermiş, onun qurulmasını islam tarixinin ikinci dövrü adlandırmışdır [20, s.53]. O, - "Bu gün islam dünyası şərqdə şiə dövləti (Qacar dövləti-Ə.F.), qərbdə isə Osmanlı dövləti olmaq üzrə iki böyük islam dövləti tərəfindən təmsil edilir", deyərək Osmanlıya heyranlığını bildirmişdir [20, s.53]. Lakin o, Səlcuqi ve Osmanlı dövlətlərinin idari quruluşundan heç bəhs etməmiş [20, s.60], bu dövlətlərin islam mədəniyyətinə töhfələrinə çox az toxunmuşdur [20, s.113-115, 120].

2. Curci Zeydanın türk dillərinə tərcümə olunmuş digər əsərlərində islam tarixi və mədəniyyətinə baxış

Quranın Azərbaycan dilində ilk tərcümə və təfsiri olan "Kəşfül-həqayiq" əsərinin müəllifi olan Bakı qazısı M. əl-Bakuvinin C.Zeydandan etdiyi "On yeddi ramazan", "Kərbəla yanğısı", "Əzrayi-Qureyş (İslam tarixi)" kimi tərcümə əsərləri var. Əl-Bakuvi tərcümə etdiyi bu əsərlərin müqəddiməsində əksəriyyəti ərəbcə bilməyən Azərbaycan xalqının öz dini tarixlərini qaynaqlar əsasında öyrənib, maariflənməsinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini qeyd etmişdir.

Əl-Bakuvi "Kəşfül-həqaqyiq" əsərinin müqəddiməsində dövrünün nadan və cahil din xadimlərini qınayaraq belə yazırdı: "Hər bir xəta insandan sadir olsa qaliba cəhalətdəndir. Bəlkə əvvəla elmi-dini təhsil etmək lazımdır. Ondan sonra hər bir elm ki məişəti-bəşəriyyəyə aiddir, gərək onlar təhsil olunsun. Məsələn, elmi-tarix,

həndəsə, coğrafiya, hesab, heyət, Qurani-şərifdə bu elmlərin hamısının təhsilinin lazım olmağına ayələr mövcuddur" [7]. Əl-Bakuvi əksər din xadimlərinin də tarix elmindən bixəbər olduqlarını təəssüf ilə qeyd edir və əsərin müqəddiməsində belə deyirdi: **"**Elmi-tarix bir şərif olan elmdir. Qurani-şərifin bir hissəsi elmi-tarixdən bəhs edər. Amma əhli-İslamın alim və tüllabları (tələbələr-Ə.F.) bir belə elmdən bixəbər qalıbdırlar"; "bizim islam üləmalarının əksəri elmi-tarixdən bibəhrədirlər" [1, s.7].

Əl-Bakuvinin C.Zeydandan tərcümə etdiyi bədii əsərlər islam tarixi baxımından qiymətli və dəyərlidir. C.Zeydanın əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilən "Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi)" əsəri III xəlifə Osman ibn Əffanın qətl edilməsindən başlayaraq, hz. Əlinin hakimiyyəti dövrü, ona qarşı olan üsyanlar, iştirak etdiyi savaşlar kimi mövzuları əhatə edir. Bu əsər müəllifin əsərin müqəddiməsində bildirdiyinə görə özünün əsasını qoyduğu "əl-Hilal" məcmuəsində də silsilə şəklində nəşr edilmişdi. C.Zeydan özü bu haqda belə deyir: "Bu rəvayət islam tarixinə mənsub olan rəvayətlərin silsiləsinin üçünci həlqəsidir. Əvvəlinci həlqə "Fətati-Ğəssan"dır, iki cilddə onu nəşr edüb zühuri-dəvəti-islamiyyədən Şam və İraq fəthinə kimi tarixi-islam hadisəsini onda göstərmişik. İkinci həlqə "Armanusətul-Misriyyədir". Misir fəthini onda şərh etmişik. Amma üçünci həlqə həmin bu "Əzrayi-Qüreyş"dir. Həmin həlqə xəlifə Osmanın qətlini və imam Əli xilafətini və Osman qətlindən zühur edən fitnəni, Cəməl və Siffin vaqeələrini ta iki hakim hökmünü və Misir imam Əli xilafətindən xaric olana kimi ehtiva edir" [11, s.5].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi əsərlərin XX əsrin əvvəlində tərcümə edilib əksəriyyəti ərəbcə bilməyən Azərbaycan xalqına çatdırılması böyük əhəmiyyətə malik idi. Məhz bu cür əsərlər sayəsində müsəlmanlar öz dini tarixlərini qaynaqlar əsasında öyrənir, islamın şanlı qəhrəmanlarından nümunə alaraq islami maarifçilik sahəsində həm özlərini, həm də ətraflarını savadlandıra bilərdilər. Əl-Bakuvi tərcümə etdiyi bu kitabın müqəddiməsində özü bu məsələni belə izah edir: "Bu rəvayətlər ərəb lüğətində oldıqına görə sair lüğətlərilə danışan islam taifələri onların ləzzətindən məhrum qalublar, xüsusən bizim türki-Azərbaycan lüğətilə danışanlar. Məhz vətənə xidmət edüb bizim türki-azərbaycan dilində danışan cəmaət elmdən uzaq və tarixdən bixəbər oldıqlarından bu zəhməti özimə rahət hesab edüb onların arasında elmi rəvac verməkdə sə`y və ğeyrət etməki özimə lazım və vacib bildim" [7, s.3-4]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər Allah və ədalət yolunda zülmə qarşı haqq səsini ucaldan və bu yolda özünün və ailəsinin, qohumlarının şəhid olmasından çəkinməyən hz. Hüseynin və tərəfdarlarının tarixini ibrətamiz bir dillə anlatdığı üçün ondan nümunə götürməli olan bütün dünya müsəlmanları və xüsusilə torpaqları işğal altında olan biz azərbaycanlılar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

C.Zeydanın əl-Bakuvi tərəfindən tərcümə edilmiş digər bir əsəri "On yeddi ramazan" adlı əsərdir. Əsərin "On yeddi ramazan" adlanmasının səbəbi hz. Əlinin 17 ramazan h. 40 (m. 661)-ci ildə şəhid edilməsinə əsaslanır [7, s.83].

Əsər Müaviyənin (v. 680) və xaricilərin hz. Əlinin hakimiyyətinə qarşı üsyan etməsi, hz. Əlinin xaricilər tərəfindən necə öldürülməsi və hakimiyyətin Əməvilər

tərəfindən necə qəsb edilməsi mövzularını ehtiva edir. Əsərin tərcüməsinə girişdə müəllif belə yazır: "Tarixə mənsub aşiqanə bir rəvayətdir. Bu rəvayət tarixi-islam silsiləsinin dördüncü həlqəsidir. Bu rəvayət imam Əlinin qətlini və xəvaricin əhvalatının keyfiyyətini və fitnənin tamamlanmasını və xilafət əhli-beytdən çıxıb o xilafəti bəni-Ümeyyə özlərinə götürməyini ehtiva edir" [9, s.1-2]. Mütərcim əsərin müqəddiməsində tarix elminin şərəfli bir elm olub, xüsusilə hz. Əli kimi bir şəxsiyyətin həyatından bəhs edən bir əsərin türkcəyə tərcümə edilib müsəlmanların ixtiyarına verilməsini vacib və lazım əməllərdən olduğunu göstərir və belə deyir: "İslam tarixində ən şərafətlü tarix elmi dini-islamda ədalət və haqqaniyyət üzrə rəyasət edən rəislərin əhvalatını ehtiva edən elmi-tarixdir. Onların cümləsindən rəisül-müvəhhidin əmirəl-möminin hz. Əlinin əhvalati-tarixiyyəsidir. Tərcümə edüb türk dilində danışan əbnayi-vətənə (vətən oğulları – Ə.F.) hədiyyə etməgi özimə lazım etdim" [9, s.2].

Əsərdə hz. Əlinin öldürülməsində əsas rol oynayan xaricilər haqqında geniş məlumat verilir. Onların öz rəhbərləri olan hz. Əliyə xəyanət etmələri, daha sonra da hakimiyyət ehtirasına qapılıb imam Əlini kafir elan etmələri, hz. Əli ilə onların arasında baş verən Nəhrəvan savaşı (658-ci il) əsərdə geniş təsvir edilir [9, s.3]. Əl-Bakuvi də "xəvaric" adını da şərh edərək belə deyir: "Xəvaric adını onlara demək dini-islamdan xaric olmaqlarına işarədir" [7, s.3]. Əl-Bakuvi hz. Əlini təkfir etdikləri üçün onların islamdan çıxdığına burada işarət edir. Həqiqətən də, hədislərdə müsəlmanları küfrlə ittiham edənlərin özlərinin küfr təhlükəsinə düşə biləcəyi qeyd edilir və bu hərəkət pislənilir [21, s.450, 456].

Əl-Bakuvinin C.Zeydandan tərcümə etdiyi bir digər əsər 1912-ci ildə Bakıda nəşr olunan "Armanusətul-Misriyyə" ("Misirli Armanusə" – Ə.F.) romanıdır. Əsərdə ərəb fəthlərindən öncə qibtilərin və bizanslıların adət-ənənələri, Bizans imperatoru Heraklın (v. 641) öz Misir canişini Muqavqisin qızı Armanusə ilə evlənmək istəməsi, lakin Armanusənin Misir sərkərdəsi Arkadini sevdiyindən imperatora rədd cavabı verməsi və ərəb ordusuna qatılması, ərəb sərkərdəsi Əmr ibn əl-Asın Misiri fəth edəndən sonra isə onun yardımı ilə sevdiyi gənclə evlənməsi, müsəlmanların Misirdə Fustat şəhərini qurması kimi məsələlər izah edilir [6, s.467].

Əl-Bakuvinin hz. Hüseynin qətlini ələ alan "Ğadətu-Kərbəla" əsərini "Kərbəla yanğısı" adı ilə tərcümə etməsi əhalisinin əksəriyyəti şiə məzhəbindən olan Azərbaycan müsəlmanları üçün onların öz məzhəblərini daha yaxşı tanımaları baxımından daha böyük əhəmiyyətə malik idi. C.Zeydanın bu əsəri Əməvi hökmdarlarından Yezid ibn Müaviyənin (v. 683) hakimiyyəti dövrünü və bu dövrdə onun əmri ilə hz. Hüseynin və əhli-beyt mənsublarının öldürülməsi faciəsini ehtiva edir. Əsərdə eyni zamanda Əbdürrəhman adlı bir gəncin öz qohumu Səlmanı sevməsi, lakin Əməvi xəlifəsi Yezidin də Səlma ilə evlənmək istəməsi, lakin Səlmanın buna etiraz edərək Kufədən qaçması və yolda hz. Hüseynin öldürülməsinə şahid olması, Yezid öldükdən sonra isə Əbdürrəhmana qovuşması əhvalatı nəql edilir. Əl-Bakuvi tərcümə etdiyi əsərə yazdığı müqəddiməsində tarix elminin şərəfini, xüsusilə hz. Peyğəmbər və əhli-beytin tarixini öyrənmənin şərəfli bir iş

olduğunu qeyd edir [8, s.2].

Əl-Bakuvi bu kitabı tərcümə etməsinin səbəbini qeyd edərkən göstərir ki, bu mövzuda bir çox kitab olsa da, əksəriyyəti uydurmalardan ibarətdir. Səhih olan kitablar isə ərəbcə olduğundan türk xalqı bundan istifadə etməkdən məhrumdurlar [8, s.2]. Mütərcim özü bu mövzuda müstəqil bir kitab yazmaq istəsə də, C.Zeydanın bu əsərini oxuyandan sonra fikrini dəyişmiş və öz qeydlərini də əlavə etməklə bu kitabın tərcüməsinə başlamışdı [7, s.3]. Mütərcim Kərbəla vaqeəsinin əhəmiyyətinə işarə edərək bu hadisənin bütün faciəvi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq əslində islama fayda verdiyini, islamın nurunun daha da artaraq müsəlmanları haqq və ədalətə daha da bağladığını qeyd edir. Onun öz ifadələri ilə desək, "Ah, ah, təəssüflər olsun. Dünyada o alicənab kimi keçmiş əsrlərdə bir nəfər məzlum olmayubdır. O cənabın qətliylə dini-islamın nurini məhv eyləmək istədilərsə də "kafirlər istəməsə də Allah öz nurunu tamamlayacaqdır", dəxi də dini-islamın nuraniyyəti artdı. O cənabın din yolunda tökülən qanının təsiri qiyamətə kimi günbəgün artacaqdır. Çünki həqqaniyyətlə və həqq yolında tökülən qan əbədən məhv olmayub və olmayacaqdır. Və axirül-əmr həqq zühur edəcəkdir" [7, s.3].

C.Zeydanın Osmanlı tarixindən bəhs edən "Osmanlı inqilabı" adlı romanı görkəmli şair və yazıçı, jurnalist Əliabbas Müznib tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir [10]. Əsər Osmanlı imperiyasının son dövrlərində konstitusiyalı idarəetmə uğrunda xalqın mübarizəsini əks etdirir. C.Zeydanın "Səlahəddin Əyyubi və İsmaililər" adlı tarixi romanı isə Z.Mugamiz tərəfindən Osmanlı türkcəsinə tərcümə edilmişdir [26].

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər ateist dünyagörüşünün hakim olduğu Sovet ideologiyasının və rus işğalının acı nəticəsi olaraq islam tarixi, o cümlədən türk-islam mədəniyyəti olduğu kimi öyrənilməmiş, təhriflərə məruz qalmışdır. Stalinizm dövründə Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalıları, din xadimləri repressiyalara məruz qalmış, sürgünlərdə çürüdülmüş, öldürülmüş, onların islam tarixi və mədəniyyətindən bəhs edən əsərləri isə ya unutdurulmuş, ya məhv edilmiş, xalqın yaddaşından silinmişdir. Bunun təbii nəticəsi olaraq Azərbaycan xalqı özünün də mənsub olduğu türk-islam mədəniyyətindən, mütərəqqi islamşünas mütəfəkkirlərin elmi fəaliyyətindən xəbərsiz qalmış, bu elmi, dini mirasdan məhrum qaldığına görə də öz mənəvi tarixinə yadlaşmışdır. Bu baxımdan din xadimlərinin, ziyalıların, o cümlədən görkəmli tarixçi C.Zeydanın islam mədəniyyəti, dini maarifçilik və tarix elmi baxımından əhəmiyyətli olan əsərləri və onların Azərbaycan və türk dillərinə edilən tərcümələri, onların tədqiqi, təbliği vacibdir. Bu məsələ Azərbaycanın tarix və şərqşünaslıq elmlərinin əsas problemlərindən biridir və öz vacib həllini gözləyir.

Ədəbiyyat

1. Əl-Bakuvi, M. Kəşfül-həqayiq [3 cilddə] / M. əl-Bakuvi. – Tiflis: "Kaspi" qəzetinin Buxariyyə mətbəəsi, – c. 1. – 1904. – 745 s.

2. İsmayılova, Ə. Curci Zeydanın ərəb xilafətinin musiqi mədəniyyəti barədə fikirləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2019. № 1, – s.269-270.
3. İsmayılova, Ə. Curci Zeydan cahiliyyə ərəblərinin "vad" adəti haqqında // Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Bakı, 18 – 19 aprel 2014, – s.404-405.
4. İsmayılova, Ə. Curci Zeydan və onun "İslam mədəniyyəti tarixi" əsərinin qısa icmalı // Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Qədim və müasir Şərq: mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı, 20-21 dekabr 2023, – s.198.
5. Səmədova S. Circi Zeydanın "Harunun bacısı Abbasə" romanında dövrün ictimai-siyasi reallıqları // – Bakı: Şərq araşdırmaları, – 2022. № 1, – s.17-22.
6. Zeydan, C. Armanusətul-Misriyyə / C.Zeydan, tərc. ed. M.Mircəfərzadə. – Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, – 1912. – 471 s.
7. Zeydan, C. Əzrayi-Qüreyş (İslam tarixi) / C.Zeydan, tərc. ed. M.Mircəfərzadə. – Bakı: "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, – 1908. – 534 s.
8. Zeydan, C. Kərbəla yanğısı / C.Zeydan, tərc. ed. M.Mircəfərzadə. – Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, – 1911. – 537 s.
9. Zeydan, C. On yeddi ramazan / C.Zeydan, tərc. ed. M.Mircəfərzadə. - Bakı: Orucov qardaşları mətbəəsi, – 1911. – 374 s.
10. Zeydan, C. Osmanlı inqilabı / C.Zeydan, tərc. ed. Ə.Müznib. – Bakı: Orucov qardaşlarının mətbəəsi, – 1914. – 293 s.
11. Zeydan, C. İslamın mədəniyyət tarixi [3 cilddə] / C.Zeydan, tərc. ed. M.Mirbağırov. – Bakı: (n.y.). – c. 1. – 1913. – 256 s.
12. Aliyeva, N. Azerbaycanda türk-islam kültürü / N.Aliyeva, tərc. ed. S.Nematzade. – İstanbul: Cinius yay., – 2021. – 276 s.
13. Azimli, M. Corci Zeydanın "İslam Medeniyeti Tarihi" adlı eserine karşı yazılmış bir tenkit yazısı // – Konya: İstem. – 2005. № 5, – s. 223-243.
14. Azimli, M. Şibli Numani'nin Corci Zeydan'in tarihine reddiyesi-1, – 14 dekabr, 2014. URL: http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=5919&ctgr_id=104
15. Azimli, M. Şibli Numani'nin Corci Zeydan'in tarihine reddiyesi-2, – 21 dekabr, 2014. URL: http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=5930&ctgr_id=104
16. Azimli, M. Şibli Numani'nin Corci Zeydan'in tarihine reddiyesi-3, – 31 dekabr, 2014. URL: http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=5939&ctgr_id=104
17. Azimli, M. Şibli Numani'nin Corci Zeydan'in tarihine reddiyesi-7. – 1 fevral, 2015. URL: http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=5979&ctgr_id=104
18. Barthold, W. İslam medeniyeti tarihi / W.Barthold, tərc. ed. M.F.Köprülü. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yay., – 1984. – 367 s.
19. Çelebi, M. Corci Zeydan // TDV İslâm Ansiklopedisi. VIII cild. – İstanbul, TDV yay., – c. 8. – 1993. – s.69-71.

20. Pekkırbızlı, Ö. Corci Zeydanın İslam medeniyeti tasavvuru ("İslam medeniyeti tarihi" kitabı bağlamında) / Ö.Pekkırbızlı. – Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi yay., – 2016. – 163 s.
21. Yavuz, Y.Ş. Tekfir // TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, TDV yay, – c. 40. – 2011. – s.450-456.
22. Zeydan, C. İslam medeniyeti tarihi [5 cildde] / C.Zeydan, tərc. ed. Z.Mugamiz. – İstanbul, Doğan Güneş yay., – c. 1. – 1971. – 368 s.
23. Zeydan, C. İslam uygarlıkları tarihi [5 cildde]/ C.Zeydan, tərc. ed. N.Gök. – İstanbul: İletişim yay., – c. 1. – 2019, – 758 s.
24. Zeydan, C. İslam uygarlıkları tarihi [5 cildde] / C.Zeydan, tərc. ed. N.Gök. – İstanbul: İletişim yay., – c. 2. – 2012, – 848 s.
25. Zeydan, C. Medeniyyet-i İslamiyye tarihi [5 cildde] / C.Zeydan, tərc. ed. Z.Mugamiz. – İstanbul: İkdam yay., – c. 1. – 1328, – 240 s.
26. Zeydan, C. Selahaddin-i Eyyubi ve İsmaililer / C.Zeydan, tərc. ed. Z.Mugamiz. – İstanbul: İqdam, – 1927, – 377 s.
27. Nervana. Roots of Egyptian Sectarianism through a 100 year old novel, – November 10, 2011. URL: https://nervana1.org/2011/11/10/roots-of-egyptian-sectarianism-through-a-100-year-old-novel/

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 14.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.03.2025

Turizm və qonaqpərvərlik tədqigatları. İl 14, Say 1, 2025, 196-203s.
Tourism and Hospitality Studies. Volume 14. Number 1, 2025, p. 196-203.

UOT: 069
Zenfira SEYİDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, baş müəllim
turalmemmedov521@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0135-5035
DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20251.15

MUZEYLƏRİN TƏHSİL FUNKSİYALARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə: Muzeylərin təhsil funksiyalarının yerinə yetirilməsində rolu və əhəmiyyəti mövzusunda aparılan tədqiqat muzeylərin yalnız mədəni irsin qorunması və nümayiş etdirilməsi funksiyasını deyil, eyni zamanda onların maarifləndirici və pedaqoji rolunu da əhatə etdiyini göstərmişdir. Muzeylər biliklərin ötürülməsi, tarixi şüurun formalaşdırılması və ictimai təfəkkürün inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm təhsil mərkəzləri kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, muzeylər interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, təhsil proqramları və eksponatların tədris materialı kimi istifadə olunması vasitəsilə müxtəlif yaş qruplarına uyğun maarifləndirmə funksiyasını həyata keçirir. Muzey pedaqogikası yanaşması çərçivəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, muzey mühiti ziyarətçilərin təcrübə əsaslı öyrənməsini dəstəkləyir, vizual və praktiki materiallar vasitəsilə informasiyanın daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, muzeylərin təhsil sahəsindəki rolu təkcə tarixi və bədii eksponatların təqdimatı ilə məhdudlaşmır, həm də onların müasir texnologiyaların tətbiqi ilə daha dinamik və interaktiv tədris məkanlarına çevrilməsi məsələsi tədqiq olunmuşdur. Bu kontekstdə muzeylərin tədris prosesinə inteqrasiyası, xüsusi kurikulumların hazırlanması və məktəb-muzey əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər araşdırılmışdır. Tədqiqat həmçinin muzeylərin qeyri-formal təhsil məkanı kimi əhəmiyyətini vurğulayaraq, onların innovativ təhsil modelləri ilə sintez edilməsi istiqamətində yeni yanaşmalar təklif etmişdir. İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, muzeylərin təhsil funksiyalarının təkmilləşdirilməsi və tədris prosesində onların fəal istifadəsi, məktəblərdə və universitetlərdə tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verə bilər. Bu araşdırma muzeylərin sosial və mədəni inkişafdakı rolunu daha geniş miqyasda dəyərləndirməyə imkan yaradır, eyni zamanda muzeylərdə təhsil proqramlarının effektivliyinin artırılması üçün tövsiyələr təqdim edir. Nəticə etibarilə, muzeylərin maarifləndirmə funksiyasının gücləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir və cəmiyyətin intellektual inkişafına mühüm təsir göstərir.

Açar sözlər: Muzey, təhsil, maarifləndirmə, muzey pedaqogikası, interaktiv öyrənmə, eksponat.

Zenfira SEYİDOVA

THE ROLE AND IMPORTANCE OF MUSEUMS IN FULFILLING EDUCATIONAL FUNCTIONS

Abstract: The research conducted on the role and importance of museums in fulfilling educational functions has demonstrated that museums not only serve as institutions for preserving and exhibiting cultural heritage but also play a significant educational and pedagogical role. Museums act as crucial educational centers for knowledge transmission, the formation of historical consciousness, and the development of public thinking. The study has determined that museums fulfill their educational function for different age groups through the application of interactive teaching methods, educational programs, and the use of exhibits as teaching materials. Research within the framework of museum pedagogy shows that the museum environment supports experience-based learning and facilitates the effective assimilation of information through visual and practical materials. The scientific novelty of the study lies in the fact that the role of museums in education is not limited to the presentation of historical and artistic exhibits but also includes their transformation into more dynamic and interactive learning spaces through the application of modern technologies. In this context, issues such as the integration of museums into the teaching process, the development of specialized curricula, and the enhancement of school-museum cooperation have been explored. The study also emphasizes the importance of museums as informal educational spaces and proposes new approaches to their synthesis with innovative educational models. The practical significance of this research is that improving the educational functions of museums and actively using them in the teaching process can contribute to enhancing the quality of education in schools and universities. This study allows for a broader assessment of the role of museums in social and cultural development while also providing recommendations for increasing the effectiveness of educational programs in museums. Ultimately, strengthening the educational function of museums serves to improve the quality of education and has a significant impact on the intellectual development of society.

Keywords: Museum, education, enlightenment, museum pedagogy, interactive learning, exhibit.

Зенфира СЕЙИДОВА

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МУЗЕЕВ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ

Абстракт: Проведенное исследование роли и значения музеев в осуществлении образовательных функций показало, что музеи служат не только учреждениями для сохранения и демонстрации культурного наследия, но и играют важную образовательную и педагогическую роль. Музеи

выступают в качестве ключевых образовательных центров для передачи знаний, формирования исторического сознания и развития общественного мышления. В ходе исследования было установлено, что музеи выполняют свою образовательную функцию для различных возрастных групп посредством применения интерактивных методов обучения, образовательных программ и использования экспонатов в качестве учебного материала. Исследования в рамках музейной педагогики показывают, что музейная среда поддерживает обучение на основе опыта и способствует более эффективному усвоению информации с помощью визуальных и практических материалов. Научная новизна исследования заключается в том, что роль музеев в сфере образования не ограничивается только презентацией исторических и художественных экспонатов, но также включает их трансформацию в более динамичные и интерактивные образовательные пространства за счет применения современных технологий. В этом контексте были изучены такие вопросы, как интеграция музеев в учебный процесс, разработка специализированных учебных программ и развитие сотрудничества между школами и музеями. Исследование также подчеркивает важность музеев как неформальных образовательных площадок и предлагает новые подходы к их синтезу с инновационными образовательными моделями. Практическая значимость данной работы заключается в том, что совершенствование образовательных функций музеев и их активное использование в учебном процессе может способствовать повышению качества образования в школах и университетах. Это исследование позволяет более широко оценить роль музеев в социальном и культурном развитии, а также предлагает рекомендации по повышению эффективности образовательных программ в музеях. В конечном счете, укрепление образовательной функции музеев способствует повышению качества образования и оказывает значительное влияние на интеллектуальное развитие общества.

Ключевые слова: музей, образование, просвещение, музейная педагогика, интерактивное обучение, экспонат.

1. Giriş

Muzeylər insanlığın mədəni və tarixi yaddaşının qorunması, tədqiqi və ictimaiyyətə təqdim edilməsi missiyasını yerinə yetirən mühüm elmi-tədris müəssisələridir. Onların əsas məqsədlərindən biri cəmiyyətin maarifləndirilməsi və biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsini təmin etməkdir. Tarixi və mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, muzeylər müxtəlif yaş kateqoriyasına mənsub insanların intellektual inkişafına töhfə verməklə, onların biliklərini artırmaq və dünyagörüşünü zənginləşdirmək üçün əlverişli şərait yaradır. Muzeylər öz kolleksiyaları və sərgiləri vasitəsilə ziyarətçilərə tarix, incəsənət, etnoqrafiya, arxeologiya, təbiət elmləri və digər sahələrə dair fundamental biliklər təqdim edir. Muzeylərin təhsil funksiyası onların əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmaqla, maarifləndirmə prosesinin

müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, ekspozisiyalar, elmi seminarlar, interaktiv sərgilər, ustad dərsləri və digər tədris metodları geniş tətbiq olunur. Muzeylərin məktəblərlə və universitetlərlə əməkdaşlığı gənc nəslin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, onların praktik bilik və bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir. Xüsusilə, muzey-pedaqogika anlayışı çərçivəsində təşkil olunan dərslər və ekskursiyalar tədris prosesinin daha effektiv və yadda qalan formada keçirilməsinə imkan yaradır.

Muzeylərin təhsil funksiyalarını yerinə yetirməsi müxtəlif faktorlarla bağlıdır. İlk növbədə, muzey ekspozisiyalarının elmi-nəzəri əsaslandırılması və onların cəmiyyət üçün əlçatan olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, muzeylərdə informasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi ziyarətçilərin biliklərə daha asan və əhatəli şəkildə yiyələnməsinə imkan yaradır. Virtual muzey turları, rəqəmsal ekspozisiyalar və multimedia resursları tədris prosesinə yeni yanaşmalar gətirməklə, muzeylərin maarifləndirici funksiyasını daha da gücləndirir. Muzeylərdə təşkil olunan elmi maarifləndirmə tədbirləri və mühazirələr təkcə şagird və tələbələr üçün deyil, eyni zamanda geniş ictimaiyyət üçün də nəzərdə tutulur. Muzeylərin interaktiv proqramları və tematik sərgiləri hər yaşdan olan ziyarətçilərin marağını artıraraq, onların təhsil və tədqiqat fəaliyyətinə daha aktiv cəlb olunmasına şərait yaradır. Bundan başqa, inklüziv təhsil prinsiplərinə əsaslanan layihələr vasitəsilə muzeylər fiziki məhdudiyyətli insanlara da bilik və informasiya əldə etmək imkanı təqdim edirlər. Müasir dövrdə muzeylərin təhsil funksiyasının yerinə yetirilməsi onların fəaliyyətinin strateji prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. İnnovativ yanaşmaların tətbiqi, interaktiv metodların inkişafı və texnoloji imkanların genişləndirilməsi nəticəsində muzeylər cəmiyyətin elmi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Beləliklə, muzeylərin təhsil funksiyasının gücləndirilməsi təkcə tarixi və mədəni irsin qorunmasına deyil, eyni zamanda insan kapitalının inkişafına da əhəmiyyətli töhfə verir.

XX əsrdə muzeylər və onların təhsil funksiyaları daha ətraflı və intensiv şəkildə araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr və tövsiyələrdən bəziləri həyata keçirilmiş, digərləri isə mövcud şəraitin qeyri-kafi olması səbəbindən tətbiq edilə bilməmişdir. Muzey-təhsil əlaqəsi, muzey-məktəb əməkdaşlığı ilə bağlı müxtəlif metod və tövsiyələr mövcuddur. Muzeylərin təhsil funksiyalarının əhatə dairəsi isə hər keçən gün genişlənməkdədir. Bununla da muzeylərin fərdlərə təsiri və töhfəsi artan şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Bu araşdırmalar və əsaslandırmalar sayəsində muzeylər təhsil həyatında öz yerlərini almağa başlamışdır. Demək olar ki, hər bir dərsə uyğun tətbiq sahəsi təqdim edən muzeylər, tədris-təhsil prosesinə daha fəal şəkildə cəlb edilməlidir. Müasir dövrdə tədris metodlarının inkişaf etdiyi və müxtəlifləşdiyi nəzərə alınarsa, muzeylər də bu metodlarla bağlı alternativ seçimlər təklif etməkdədir.

Bu məqalədə muzeylərin təhsil funksiyalarının yerinə yetirilməsindəki rolu və əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil ediləcək, onların cəmiyyətin maarifləndirilməsi

prosesinə təsiri və bu sahədə tətbiq edilən müasir yanaşmalar araşdırılacaqdır. Muzeylərin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq imkanları, interaktiv sərgilərin əhəmiyyəti və müasir texnologiyaların bu sahəyə inteqrasiyası kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

2. Muzeylərin təhsil funksiyaların dair fikirlər

Muzey, Allan tərəfindən kolleksiyaların tədqiqat, araşdırma və zövq məqsədilə yerləşdirildiyi bina kimi tərif edilmişdir [2, s.5]. Sözen və Tanyeli isə muzeyi, bədii, mədəni, tarixi və ya elmi əsərlərin davamlı olaraq nümayiş etdirilməsi üçün inşa edilmiş və ya bu xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün ictimaiyyətə açıq tutulan qurum kimi xarakterizə etmişlər. Müasir mənada muzeylər, "cəmiyyətin və inkişafının xidmətində olan, ictimaiyyətə açıq, insanın və yaşadığı mühitin şahidlik etdiyi materiallar üzərində araşdırma aparan, toplayan, qoruyan, məlumat paylaşan və nəhayət tədqiqat, təhsil və estetik zövq məqsədilə sərgiləyən, mənfəət düşüncəsindən uzaq və davamlı fəaliyyət göstərən qurum" kimi müəyyənləşdirilmişdir [12, s.6].

Atagöyün muzeylərin təhsil funksiyalarına dair tərifində isə muzeylər, yaradıcılıq, məntiq, müşahidə, təxəyyül və estetik zövq hissinin formalaşmasına və inkişafına töhfə verə bilən geniş yayılmış təhsil müəssisələri kimi ifadə edilmişdir [3, s.29]. Riviyer-ə görə, muzey "Mədəni dəyərlərə malik bütöv bir kolleksiyanı müxtəlif vasitələrlə qorumaq, araşdırmaq, qiymətləndirmək və xüsusilə xalqın estetik zövqünü artırmaq və təhsil üçün nümayiş etdirmək məqsədilə ictimai maraq üçün çalışan, incəsənət, elm, tarix, səhiyyə və texnologiyaya aid kolleksiyaları olan daimi qurumlardır" [8, s.23-24].

Muzey təhsili insanları düşüncə və hissləri birləşdirən mənalı təcrübələr vasitəsilə öyrənməyə motivasiya edir. Məsələn, bir incəsənət muzeyində öyrənmə prosesi, orijinal əsərlərlə əlaqə qurmaq baxımından həm stimullaşdırıcı, həm də həyəcanverici bir yoldur. Bununla yanaşı, orijinal əsərlərlə ünsiyyət qurmaq yalnız ziyarətçilərin yeni məlumatlar əldə etməsinə deyil, həm də onları əhatə edən dünyaya qarşı vizual fərqindəliklərini inkişaf etdirməsinə xidmət edir (Sternberg, 1989:154).

XIX əsrin ortalarından etibarən bəzi muzeylərin "təhsil muzeyləri" olaraq qurulduğu məlumdur. Uşaq muzeyləri ilə uşaq və təhsil muzeyləri arasında fərq mövcuddur. Uşaq muzeylərinin məqsədi uşaqların maraqları və öyrənmə üsulları ilə yaxından əlaqəli olmaqdır. Təhsil muzeyləri və ya uşaq muzeyləri isə ya təhsil, ya da uşaq tarixi ilə bağlı sənədləri qorumaq məqsədini daşıyır. İlk uşaq muzeylərinin qurulduğu Amerika Birləşmiş Ştatlarında bu muzeylər uzun bir tarixə malikdir [10, s.195-197].

İlk tədris muzeyi olan Haslemere Muzeyi 1894-1895-ci illərdə İngiltərədə açılmışdır. Andrew isə dünyada ilk təhsil muzeyi olaraq 1845-ci ildə təsis edilən Ontario Əyalət Təhsil Departamentinin Təhsil Muzeyini göstərir [7, s.85].

Muzeylər vasitəsilə incəsənət təhsili Qərbdə XIX əsrdə ortaya çıxmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə həm sinif, həm də incəsənət müəllimlərinin tez-tez müraciət

etdiyi və böyük faydalar əldə etdiyi muzeylər və qalereyalar tələbələr və ictimaiyyət üçün xüsusi tədris proqramları həyata keçirir. Eyni şəkildə Avropa muzeyləri də öz regionları haqqında məlumat toplayan, ətraf mühiti qoruyan, hər cür sosial və mədəni fəaliyyətlərin aparıldığı mərkəzlərə çevrilmişdir [4, s.20].

Avropa və Amerika muzeyləri öz əsas funksiyalarına əlavə olaraq təhsil məsələsini də ciddi şəkildə öhdələrinə götürmüşdürlər. Bu muzeylərin çoxunda xüsusi sinif otaqları və emalatxanalar mövcuddur. Bu emalatxanalarda, məsələn, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara arxeoloji obyektlərə bənzər əşyalar təqdim olunur və onlardan gil və ya xəmir vasitəsilə həmin obyektlərin oxşarını hazırlamaları tələb edilir. Beləliklə, müəllimlərin nəzarəti altında olan məktəbəqədər yaş qrupuna aid şagirdlər erkən yaşlarından arxeologiya və incəsənət tarixi ilə tanış olurlar. Orta təhsil səviyyəsində isə tarix dərsləri tez-tez muzeylərdə keçirilir. Bu muzeylərin başqa bir təhsil funksiyası keçmiş həyat tərzlərini aydın şəkildə təqdim etməsidir. Məsələn, Bonn şəhərində yerləşən bir muzeydə bütün dünya muzeylərində yer alan arxaik, klassik və helenistik dövrlərə aid heykəllərin nüsxələri saxlanılır ki, bu da ali təhsil tələbələri üçün olduqca əhəmiyyətlidir [13, s.90].

Dünyanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən muzeylər, aid olduqları cəmiyyətlərə xidmət etmək məqsədilə, müxtəlif siniflər üçün dərs proqramlarının daha canlı və təsirli şəkildə həyata keçirilməsi üçün şəhər daxilində və ya kənarında təhsil sahəsində çalışan şəxslərlə əməkdaşlıq edərək xüsusi proqramlar hazırlamaq sahəsində çalışırlar [9, s.8].

3. Muzeylərin pedaqoji funksiyaları

"Muzey" termininin ilk dəfə istifadə edildiyi illərdə bu anlayış sadəcə "əsar-ı atiqa", yəni qədim əsərlər anlayışı ilə məhdudlaşmışdır. Pedoqoji yanaşma ilə "məktəb muzeyi" anlayışını təhsil prosesinə daxil edən Satı bəy, şagirdlərin yalnız məktəbdaxili təhsil ilə kifayətlənməməli olduğunu vurğulamış və onlara cəmiyyətin və tarixi mühitin araşdırılmasına yönəlmiş ekskursiyalar təşkil etməyi öyrətmə metodu kimi irəli sürmüşdür. Satı bəyin 1909-cu ildə Maarif Nazirliyinə təqdim etdiyi hesabatda muzeylərin əhəmiyyətinə diqqət yetirilməsi xüsusi vurğulanmışdır [1, s.74-75].

Həyat boyu təhsil prosesində muzeylər çoxşaxəli öyrənmə və həyat sahələri kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Muzey təhsili, təcrübələrə əsaslanan fəal istifadəni ön planda saxlayan və tarix, mədəni zənginlikləri ilə yeni və ehtiyac duyulan bir sahədir. Bu təhsil modeli, muzeyin əsas təhsil nəzəriyyələri və prinsipləri çərçivəsində fəal öyrənmə və inkişaf sahəsi kimi istifadəsini nəzərdə tutur. Muzey təhsili aşağıdakı öyrənmə prinsiplərinə əsaslanır:

1. Öyrənmə aktiv bir prosesdir.
2. İnsanlar müşahidə edərkən öyrənirlər.
3. Mənalı öyrənmə idrakla bağlı bir prosesi tələb edir.
4. Öyrənmə dilin istifadəsini zəruri edir.
5. Öyrənmə sosial fəaliyyət xarakteri daşıyır.
6. Öyrənmə mühitlə əlaqəlidir.

7. Öyrənmək üçün həm zamana, həm də biliklərə ehtiyac var.

8. Motivasiya öyrənmənin əsas elementidir.

Muzeylər, mədəniyyət və incəsənət əsərlərinin passiv yığıcıları olmaqdan əlavə, tez-tez birləşdirici kimi görülən mədəniyyətlərin aktiv qoruyucuları rolunu oynayır. Bu funksiyalar Hindistanda keçirilən CECA toplantısında və 1994-cü ildə Ekvadorda baş tutan müzakirələrdə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Sənaye cəmiyyətlərində fərqli mədəni qrupların bir araya gəldiyi bir şəraitdə muzeylərin bu funksiyası, onların rolunun genişlənməsini və kolleksiyaların necə idarə ediləcəyinə dair qərarların verilməsini tələb edir.

Hazırda muzeylər və qalereyalar ziyarətçiləri ilə yeni əlaqələr qurmağa çalışır. İnsanları əvvəllər ziyarət etmədikləri muzeylərə cəlb etmək məqsədilə yeni iş və düşüncə metodları tətbiq olunur. Əvvəlcə muzeylərin ilkin vəzifəsi kolleksiyaların yığılması və qorunması hesab edilirdi, təhsil isə ikinci dərəcəli bir vəzifə kimi görülürdü. Uzun müddət bu fikir dəyişməmiş qalsa da, Dewey, Pestalozzi və Montessori kimi pedaqoqların irəliləyişçi təhsil metodlarının inkişafı və real təcrübələrə yönəlməsi muzeyləri ideal öyrənmə mühitlərinə çevirmişdir [7, s.133,137].

Müasir cəmiyyətdə texnoloji inkişaflar böyük dəyişikliklər yaradır. İnsanlar arasındakı əlaqələr zəifləyir, dəyərlər dəyişir və ənənəvi mədəniyyətlə formalaşmaqda olan mədəniyyət arasındakı əlaqə qırılır. Muzeylər, bir cəmiyyətin inkişafını göstərən sübutları toplayan təhsil ocaqları kimi, insanların keçmişdəki zəhmətin bugünkü nəticələrini anlamağa və gündəlik həyatımızla digər cəmiyyətlərin tarixləri arasında əlaqə qurmağa kömək edir. Müasir muzeylər artıq yalnız tarixi əşyaların saxlandığı anbar olmaqdan çıxmışdır. Onlar indi düşüncəyə təsir edən, öyrədici və ilhamverici rol oynayır [4, s.20].

Keçmişi anlama, tarixə hörmətlə yanaşma və itməkdə olan mədəni dəyərlərə əhəmiyyət vermək təhsilçilər üçün vacib bir reallıqdır. Gələcək nəsillər bu vəzifəni muzeylər vasitəsilə daha sağlam və təsirli şəkildə yerinə yetirə biləcəklər. Bu, onlara obyektiv yanaşaraq görmə və duyğular əsasında dəyərləndirmə imkanı verəcəkdir. Ancaq bəzi inkişafların, xüsusilə də öz ölkəmiz baxımından, arzu edilən sürətlə irəliləmədiyini müşahidə edirik. Məsələn, İsveçdə 1890-cı illərdə Artur Hazelius tərəfindən yaradılmış ilk açıq hava muzeyi, keçmişdə insanların necə yaşadığına dair bir mənzərəni açıq havada bərpa etməklə yanaşı, insanlara həmin mühitdə yaşamaq imkanı da yaratmışdır [6, s.35].

Tarixi mühitlərə edilən tədris səfərlərinin bir çox faydası var: bu səfərlər şagirdlərin müşahidə, dəyərləndirmə və təsnifat bacarıqlarını inkişaf etdirir, anlayışları daha yaxşı qavramağa kömək edir, vizual sübutların təhlilini asanlaşdırır, dəyişiklik və davamlılıq anlayışını gücləndirir və tarixi mühitlə empati qurmağı təmin edir [11, s.91].

4. Nəticə

Cəmiyyətdə baş verən bəzi dəyişikliklər ənənəvi mədəniyyətlə formalaşmaqda olan yeni mədəniyyət arasında normalda olması lazım olan bağların qırılma təhlükəsini yarada bilər. Bu halda muzeylər mühüm bir rol oynayır və yeni mədəniyyətə keçiddə vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. Muzeylər keçmişin elementlərini nümayiş etdirərək, ziyarətçilərə keçmişlə bu gün arasındakı keçidin şüurunda olmağa kömək edir.

Bu kontekstdə tətbiqi muzeyşünaslığın funksiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Muzeyşünaslıq, "insanların yeni dəyərləri mənimsəyərək öz həyatlarına inteqrasiya etmələrinə yardım etmək məqsədilə muzey və sərgilərin istifadəsi" kimi müəyyən edilir [5, s.104]. Coremans bununla bağlı maraqlı bir nümunə təqdim edir: məsələn, dəyərlər sistemi praktiklik üzərində qurulmayan bir cəmiyyətdə böyük sürülərə sahib olmaq böyük nüfuz gətirir, halbuki bu sürülər otlaqları məhv edir və nəticədə torpağın eroziyasına, daşqınlara və yeraltı sularının yox olmasına səbəb olur. Bu vəziyyətdə ən yaxşı yanaşma, həmin problemləri və onların həlli yollarını səbəblərlə birlikdə əyani şəkildə izah edən tədris proqramları və sərgilər təşkil etməkdir.

Belə proqramlar həm insanların problemləri daha yaxşı qavramasına, həm də təklif olunan həll yollarını başa düşməsinə kömək edəcəkdir. Eyni zamanda, bu yanaşma insanları müasir elmin əsas elementlərindən biri olan hadisələri dəyərləndirmə metodlarına alışdıracaq və onların baxışlarını dəyişdirəcəkdir. Bu baxımdan muzeylər yalnız tarixi biliklər və mədəni irs haqqında məlumat ötürməklə kifayətlənmir, eyni zamanda insanların zehni fəaliyyətini canlandıran qaynaqlardır.

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel, H. və Öztürk, F. (1999). Türk Eğitim Düşüncesinde Okul Müzesinden Müze Pedagojisine Değişim. Eğitim ve Bilim, 14(114), 73-81.
2. Allan, A. D. (1963). Müzelerin Teşkilatlanması-Pratik Öğütler. UNESCO, ICOM Türkiye Millî Komitesi Yayınları, 5-19.
3. Atagök, T. (1999). Yaşayan Müze ve Eğitim. Sanat Dünyamız, 71, 223-227.
4. Atasoy, S. (1999). Müzecilikten Yansımalar. İstanbul: Anka Yayınları.
5. Coremans, P. (1963). Laboratuar ve Görevi. Müzelerin Teşkilatlanması, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
6. Eliot, I. (1996). Welcome to The Garbage Museum. Teaching PreK-8, 26(7), 42-45.
7. Hooper-Greenhill, E. (1994). Museum Education: Past, Present and Future. Towards The Museum of The Future, R. Milles, L. Zavala (Eds.), London and New York: Routledge.
8. Riviere, G. H. (1962). Müzelerin Eğitimdeki Rolü Hakkında. Unesco Bölge Semineri, (Çev. Selma İnal), İstanbul: Icom Millî Komitesi Yayınları
9. Rose, T. H. (1958). Müzeler ve Öğretmen. Ankara: Maarif Basımevi, 7-13.
10. Sternberg, S. (1989). The Art of Participation. Museum Education History, Theory and Practice, N. Berry, S. Mayer (Eds.), Virginia: Reston.
11. Safran, M. ve Ata, B. (1998). Okul Dışı Tarih Öğretimi. G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(1), 87-94.
12. Madran, B. (1999). Müze Türleri. Yeniden Müzeciliği Düşünmek, Der. Tomu Atagök, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, 3-20.
13. Yücel, E. (1999). Türkiye'de Müzecilik. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 20.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.02.2025

Məqalə yazma qaydaları

1. Jurnala təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövri elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə və Azərbaycan Turizm Menecment Universitetinin qaydalarına cavab verməlidir;
2. Jurnalda çap olunan hər bir məqaləyə Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOI – Digital Object Identifier) təyin olunur ;
3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar göstərilməlidir;
4. Müəllif ORCİD kodunu qeyd etməlidir;
5. Məqalə müəllifinin adı, soyadı, iş yeri, e-mail adresi yuxarıda sağda yazılmalıdır;
6. Azərbayacan dilində olan məqalələrin xülasəsi azərbaycan, ingilis və rus dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsi rus, azərbaycan və ingilis dillərində verilməlidir, ingilis dilində olan məqalələrin xülasəsi azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilməlidir (minimum 200 söz);
7. Xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözlər verilməlidir;
8. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adı göstərilməlidir;
9. Məqalə "Giriş", "Mətn" (yarımbaşlıqlara bölmək şərtilə), "Nəticə" və "İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı"ndan ibarət olmalıdır;
10. Məqalə "Times New Roman"-da, 12 şriftilə yazılmalı, mətn Microsoft Word proqramında (2003/2007) və A4 kağız formatına görə tərtib edilməlidir;
11. Yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla məqalələr 7-12 səhifə həcmində olmalıdır;
12. Məqalənin yazılışı zamanı iddiaçı istifadə etdiyi materialların mənbələrinə və müəlliflərinə mütləq istinad etməlidir. Mətndəki istinaddan sonra kvadrat mötərizədə əsərin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, cild (çoxcildli əsərlər üçün) və müvafiq səhifə(lər) verilir. Məsələn, [54, s.162], [155, c.2, s.82-83], [54, s.162; s.23], və s. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi qaydaları" barədə qüvvədə olan təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir. "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" siyahısında qeyd edilənlər aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

Kitabın təsviri: Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

Jurnal məqaləsi: Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3-10.

Konfrans, simpozium və digərləri: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE

Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Dissertasiyalar və avtoreferatlar: Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.

Arxiv mənbələri: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Qəzet mənbələri: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər: Səfərov, A.R., 1,4 – Butandiolun alınma üsulu, İxtira i2017 0005, Azərbaycan Respublikası / Əliyev A.M., Əliyev F.V., Mətiyev K.İ. [və b.].

İnternet mənbələri: Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm.

Mənbə: https://aak.gov.az/single/492

13. Ədəbiyyatlara istinad edərkən son 10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir. Mətndə istifadə edilməyən mənbələr "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" hissəsində göstərilməməlidir;
14. Əvvəllər çap olunmuş əlyazmaların jurnala tədqim edilməsi yolverilməzdir;
15. Elmi dərəcəsi olan müəlliflər istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir;
16. Məqalələr redaksiyanın aşağıdakı elektron ünvanına (th.journal@atmu.edu.az) göndərilməlidir;
17. Jurnala məqalə il ərzində mütəmadi olaraq 4 dildə -Azərbaycan, Türk, İngilis və Rus dillərində qəbul edilir.
18. Jurnal ildə 4 dəfə olmaqla- **aprel, iyul, oktyabr və dekabr** aylarında çap olunur. Jurnalın elektron versiyasını(http://atmu.edu.az/az/arxiv) universitetin saytından əldə etmək olar.

Guidelines for articles

1 The articles submitted to the journal must meet the requirements set by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for periodical scientific publications and the rules of Azerbaijan Tourism Management University;
2 Digital Object Identifier (DOI - Digital Object Identifier) is assigned to each article published in the journal;
3 UOT indexes or PACS type codes must be indicated on each article;
4 The author must record the ORCID code;
5 The name, surname, workplace, e-mail address of the author of the article should be written on the upper right;
6 Abstracts of articles in Azerbaijani language should be given in Azerbaijani, English and Russian languages, abstracts of articles in Russian language should be given in Russian, Azerbaijani and English languages, abstracts of articles in English should be given in Azerbaijani, English and Russian languages (minimum 200 words);
7 Key words should be given in the languages in which summaries are written;
8 Each abstract must include the title of the article, the full name of the author(s);
9 The article should consist of "Introduction", "Text" (provided it is divided into sub-headings), "Conclusion" and "Reference list";
10 The article should be written in "Times New Roman", 12 font, the text should be compiled in Microsoft Word program (2003/2007) and A4 paper format;
11 Taking into account the above conditions, articles should be 7-12 pages long;
12 When writing the article, the claimant must refer to the sources and authors of the materials used. The reference in the text is followed by the number in the bibliography of the work, the volume (for multivolume works), and the corresponding page(s) in square brackets. For example, [54, p.162], [155, c.2, p.82-83], [54, p.162; p. 23], etc. When providing a bibliographic description of the cited source, the requirements of the "Referenced literature" section of the current instruction of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan on the "Rules of Dissertations" should be taken as a basis. What is mentioned in the list of "used literature" should be given in the order shown in the following examples:

Book: Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

Journal: Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3-10.

Conference, symposium and others: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Dissertations and abstracts: Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.

Archival sources: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №

1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Newspaper sources: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Copyright certificates and patents: Səfərov, A.R., 1,4 – Butandiolun alınma üsulu, İxtira i2017 0005, Azərbaycan Respublikası / Əliyev A.M., Əliyev F.V., Mətiyev K.İ. [və b.].

Internet sources: Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm.

Source: https://aak.gov.az/single/492

13 When citing literature, scientific articles, monographs and other reliable sources of the last 10 years should be preferred. Sources not used in the text should not be indicated in the "Literature used" section;

14 Submission of previously published manuscripts to the journal is not allowed;

15 Except for authors with a scientific degree, the opinion of a doctor of science in the relevant field of science must be submitted for each article;

16 Articles should be sent to the following e-mail address of the editorial office (th.journal@atmu.edu.az);

17 Articles to the journal are regularly accepted throughout the year in 4 languages - Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

18 The journal is published 4 times a year - in April, July, October and December. The electronic version of the journal (http://atmu.edu.az/az/arxiv) can be obtained from the university's website.

“BİROL GROUP” MMC
Çapa imzalanmışdır: 21.04.2025-ci il
Kağız formatı 70x100 1/16

Tiraj: 100.